

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4

1961

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ ---
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

№ 4

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖІЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАВ-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 4, 1961

(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*

Коректори *Л. М. Погорецька, М. М. Азаренко*

БФ 15667. Зам. № 924. Вид. № 229. Тираж 3500. Формат паперу $70 \times 108^{1/16}$. Друк. фіз. аркушів 11.
Обл.-видавн. аркушів 17,7. Умовн. друк. аркушів 15,07. Здано на виробництво 13.V 1961 р.
Підписано до друку 6.VII 1961 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 4.

СТАТТІ

Паростки нового, комуністичного

Л. А. ШЕВЧЕНКО

УНІВЕРСИТЕТИ КУЛЬТУРИ ТА НАРОДНІ ТЕАТРИ НА УКРАЇНІ

Радянський Союз вступив у новий період розвитку — період розгорнутого будівництва комунізму. XXI з'їзд КПРС визначив, що головними завданнями, на розв'язанні яких зосереджує свою увагу Комуністична партія, є, по-перше, створення матеріально-технічної бази комунізму і розвиток на цій основі комуністичних суспільних відносин і, по-друге, всемірне підвищення свідомості радянських людей, формування людини комуністичного суспільства. Ці завдання взаємопов'язані. Успіхи у створенні матеріально-технічної бази комунізму можуть бути досягнуті лише при високій свідомості і активності трудящих. Водночас формування цих рис у будівників нового, комуністичного суспільства можна добитися лише в процесі боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму. В. І. Ленін підкреслював, що «в основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»¹.

Здійснюючи величну програму комуністичного будівництва, партійні організації велику увагу приділяють дальшому поліпшенню ідеологічної роботи, комуністичному вихованню трудящих, застосовують найрізноманітніші форми і методи ідейно-виховної роботи, підтримують усе нове, що може сприяти якісному поліпшенню політичної роботи серед населення. Невпинне підвищення життєвого рівня народу, переведення всіх робітників і службовців на семи- і шестигодинний робочий день, встановлення в недалекому майбутньому найкоротшого в світі робочого дня і найкоротшого тижня — все це створює сприятливі умови для культурного розвитку людини. М. С. Хрущов вказує, що «виробництво майбутнього не вимагатиме від людей багатогодинної праці, у них лишиться багато вільного часу для занять науками, мистецтвом, літературою, спортом і т. д.»².

Однією з нових форм комуністичного виховання трудящих є університети культури та самодіяльні народні театри.

Університети культури вперше виникли в нашій країні у 1958 р., в період, коли радянський народ приступив до розгорнутого будівництва комунізму. На Україні перший народний університет було відкрито в

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 258.

² М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь і заключне слово на позачерговому XXI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 27 січня і 5 лютого 1959 р., К., 1959, стор. 110.

м. Жданові, Сталінської області, при Палаці культури заводу «Азов-сталь». Цінна ініціатива трудящих м. Жданова знайшла підтримку серед колективів підприємств, радгоспів, колгоспів України. Народні університети були створені в Краматорську, при клубі ордена Леніна металургійного заводу «Запоріжсталь» у Запоріжжі. Загальноміський університет культури з окремими філіалами було відкрито при Жовтневому палаці культури в Києві. Народні університети культури були організовані також у Львові, Одесі та інших містах і селах Української РСР³. Прагнення мільйонів радянських людей жити і працювати по-комуністичному сприяло тому, що народні університети, які почали створюватися напередодні XXI з'їзду КПРС, стали незабаром масовою формою підвищення культурного рівня трудящих. Уже на початок 1961 р. в нашій країні налічувалось понад 5 тис. народних університетів⁴. Тільки в Українській РСР на кінець 1960 р. було організовано і плідотворно працювало 1819 народних університетів⁵. Визначаючи роль народних університетів на сучасному етапі, ЦК КПРС у постанові «Про роботу університетів культури» підкреслив, що головне завдання університетів полягає в тому, щоб сприяти підвищенню комуністичної свідомості широких народних мас, їх ідейно-естетичному вихованню, пропаганді найновіших досягнень науки, техніки, передового досвіду. Університети культури різних типів покликані допомагати Комуністичній партії діяти ідейним впливом до кожної радянської людини, вони повинні розвивати у слухачів прагнення до самоосвіти, навчити їх краще використовувати набуті знання в житті.

Народні університети мають різноманітний напрям роботи, що свідчить про багатогранність духовних запитів радянських людей. Так, на Україні працюють 907 університетів культури, в яких слухачі знайомляться з літературою, музикою, живописом, драматургією, кіно тощо⁶. В 429 народних університетах трудящі вивчають педагогіку, зокрема питання виховання дітей і молоді в радянській країні. Видатні досягнення науки і техніки вивчаються в 95 університетах⁷. 135 університетів сільськогосподарської науки і передового досвіду ставлять перед собою завдання дати слухачам певну систему агрономічних, зоотехнічних і економічних знань, ознайомити їх з найновішими досягненнями сільськогосподарської науки, досвідом передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва. Крім того, створено 193 університети здоров'я, 23 — юридичних, 18 — економічних, 5 — атеїзму та ін.⁸ Проте поділ народних університетів відповідно окремим галузям знань у більшості випадків умовний, бо зміст їх роботи значно ширший, ніж це впливає з назви. Слід додати, що такий поділ не завжди є доцільним. У зв'язку з цим заслуговує на увагу досвід роботи народних університетів Київщини. З ініціативи обкому КП України тут були проведені деякі зміни у структурі народних університетів. Замість раніш існуючих університетів з різних галузей знань при кожному районному Будинку культури створюються дворічні районні університети культури і знань з чотирма факультетами: промисловості або сільського господарства (в залежно-

³ Журн. «Соціалістична культура», 1959, № 2, стор. 7—8.

⁴ Газ. «Правда України» від 28 лютого 1961 р.

⁵ Республіканське товариство для поширення політичних та наукових знань (далі — Республіканське товариство знань), Довідка про роботу народних університетів. арк. 2.

⁶ Там же.

⁷ Журн. «Соціалістична культура», 1960, № 12, стор. 36.

⁸ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 2.

сті від господарського напрямку району), педагогічних знань, охорони здоров'я, літератури і мистецтва⁹.

Створення народних університетів знаходить широку підтримку народних мас. Лише в університетах культури і знань Київщини навчається понад 20 тис. слухачів¹⁰. У Києві на кінець 1960 р. працювало 23 народних університети, заняття в яких відвідували 11 825 чоловік¹¹. В університеті культури і знань при Бориспільському районному Будинку культури факультет літератури та мистецтва відвідує 217 чоловік¹². У Луганській області до січня 1960 р. було організовано 50 народних університетів, які відвідували 10 тис. робітників, колгоспників та службовців¹³. На кінець 1960 р. кількість народних університетів тут зросла до 131¹⁴. В Сталінській області 150 народних університетів створено переважно на шахтах та підприємствах. Заняття в кожному з них відвідує 300—600 слухачів, більшість яких є молодь, члени колективів комуністичної праці та передовики виробництва¹⁵. В 21 університеті культури Закарпатської області навчалось понад 6200 слухачів¹⁶. На Львівському паровозоремонтному заводі створено університет технічного прогресу. Лише на факультеті науково-технічної пропаганди заняття відвідують 230 слухачів — це переважно робітники, інженери та техніки¹⁷.

На великих підприємствах з ініціативи трудящих організовуються окремі філіали. Так, у грудні 1960 р. було відкрито філіал Харківського університету науки і техніки на Харківському тракторному заводі. Його слухачами зараховано близько 400 робітників, інженерів, техніків і службовців. За бажанням залізничників ст. Лозова Північної залізниці тут також було відкрито філіал Харківського університету науки та техніки¹⁸. В Новій Каховці на Херсонщині філіали університету технічного прогресу відкрито в тресті «Каховбуд»¹⁹.

Активну участь в організації й роботі народних університетів беруть насамперед новатори і передовики виробництва, учасники патріотичного руху бригад і ударників комуністичної праці. Важливою заповіддю, що нею керуються в житті і праці колективи, які борються за звання комуністичних, є наполегливе оволодіння знаннями, забезпечення неухильного зростання культурно-технічного рівня робітників. Так, поряд з іншими зобов'язаннями колектив тракторної бригади О. Гіталова обіцяв: «Ми будемо вчитись, безперервно підвищуватимемо ділову кваліфікацію, свій загальноосвітній, політичний і культурний рівень»²⁰. Прагнучи поліпшити виробничу кваліфікацію і загальноосвітню підготовку, члени колективів комуністичної праці, а також передовики виробництва,

⁹ Київський обком КП України, Відділ пропаганди та агітації, Довідка про університети культури та знань Київщини, арк. 6.

¹⁰ Там же, арк. 2.

¹¹ Міністерство культури УРСР, Довідка про народні університети м. Києва.

¹² Бориспільський районний відділ культури Київської області, Інформація про університети культури і знань.

¹³ Міністерство культури УРСР, Довідка про народні університети Луганської області.

¹⁴ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 1.

¹⁵ Там же, арк. 16.

¹⁶ Міністерство культури УРСР, Інформація про народні університети Закарпатської області.

¹⁷ Журн. «Соціалістична культура», 1960, № 8, стор. 10.

¹⁸ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 53.

¹⁹ Газ. «Правда України» від 28 лютого 1961 р.

²⁰ «Працюємо і живемо по-комуністичному», К., 1959, стор. 11—12.

які борються за це почесне звання, навчаються в заочних і вечірніх вищих і середніх навчальних закладах, відвідують гуртки по підвищенню технічної кваліфікації, школи передових методів праці та ін. Велику роль у духовному збагаченні молодих робітників, які борються за звання колективів комуністичної праці, відіграють народні університети. Наприклад, у народному університеті, організованому в Миколаєві при клубі суднобудівного заводу ім. Носенка, протягом 1960 р. навчалось 230 членів бригад та ударників комуністичної праці і передовиків виробництва. Тут до читання лекцій залучаються інженери, наукові співробітники, новатори виробництва. Заняття відбуваються двічі на тиждень відповідно до програми, розрахованої на два роки²¹. Учасники бригад комуністичної праці відвідують також заняття університету культури, що працює при Палаці культури Харківського електромеханічного заводу. Форми роботи в університеті пристосовано до умов роботи тієї чи іншої бригади, цеху. Заняття проводяться не лише в Палаці, а й у п'яти філіалах університету, у цехах і відділах заводу. Окремі лекції з питань мистецтва читаються безпосередньо в театрах, філармонії, концертних залах міста. Така різноманітність форм і методів роботи університету забезпечує найширше охоплення заняттями робітників заводу²². Активну участь у роботі Корсунь-Шевченківського університету культури беруть понад 200 слухачів, переважно членів бригад комуністичної праці верстатобудівного і механічного заводів, швейної фабрики та інших підприємств міста²³.

В народних університетах члени бригад і ударники комуністичної праці знайомляться з літературою, мистецтвом, з видатними досягненнями науки і техніки, вивчають досвід раціоналізаторів і передовиків виробництва. Це сприяє не тільки підвищенню їх загальноосвітнього, а й технічного рівня, професійної кваліфікації. Тому в багатьох народних університетах України тематика лекцій тісно пов'язується з вимогами виробництва і попередньо погоджується з бригадами комуністичної праці. Так, у локомотивному депо «Жовтень» ст. Харків-Пасажирський, у зв'язку з введенням нового виду тяги — електровозів — члени бригади комуністичної праці цеху періодичного ремонту електровозів відчували потребу поповнити свої знання в галузі електротехніки і електромаши. Викладачі Харківського народного університету науки і техніки спеціально для цієї бригади прочитали цикл лекцій з електротехніки і електрогенераторів. Після лекцій у лабораторіях транспортного інституту були проведені практичні роботи. Заняття в університеті допомогли робітникам оволодіти новою техніку, забезпечити якісний ремонт електровозів і в змаганні між цехами завоювати перше місце²⁴.

Характерною рисою народних університетів є участь в їх роботі широких мас робітників, колгоспників, службовців, пенсіонерів, молоді — всіх, хто виявив бажання у вільний від основної роботи час підвищувати свій культурний рівень, збагачувати свої знання. Участь широких народних мас в організації народних університетів, величезний інтерес трудящих до їх роботи, багатогранні культурні потреби радянських людей обумовили різноманітність змісту і форм роботи народних університетів. Наприклад, в університеті культури Артемівського заво-

²¹ Міністерство культури УРСР, Інформація про роботу народних університетів Миколаївської області.

²² Журн. «Соціалістична культура», 1959, № 4, стор. 15.

²³ Республіканське товариство знань, Стенограма наради голів рад університетів, арк. 6.

²⁴ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 49.

ду обробки кольорових металів навчальна програма складається з двох частин: з загальноуніверситетського курсу для всіх слухачів і факультативних курсів для слухачів кожного факультету. Загальний курс знайомить слухачів з основами марксистсько-ленінської естетики, дає загальні поняття про види і жанри мистецтва, готує їх до більш глибокого вивчення того чи іншого виду мистецтва на окремих факультетах. Після засвоєння матеріалу основного курсу слухачі навчаються на окремих галузевих факультетах²⁵.

Цікаво організовано роботу у Харківському університеті науки і техніки. Тут створено 6 факультетів: машинобудівний, електроенергетичний, хімічний, радіофізичний, будівельний, транспортний. З метою забезпечення якісного навчання слухачів поділено на дві групи відповідно до їх теоретичного рівня і загальноосвітньої підготовки. В університеті використовуються найрізноманітніші форми і методи навчання. Перед слухачами з лекціями виступають учені, інженери, новатори виробництва. Багато уваги приділяється практичним заняттям, що проводяться в лабораторіях і кабінетах інститутів, а також на передових підприємствах. Це дає слухачам можливість досконало вивчати нову техніку і передову технологію виробництва²⁶.

Певний досвід роботи має університет культури Фастівського району, в якому навчається близько 400 чоловік. Тут створено три факультети. В першій половині 1960 р. для слухачів було прочитано понад 20 лекцій, серед них: «Бригади комуністичної праці — вища форма соціалістичного змагання», «Міжнародне значення семирічного плану», «Економічні та культурні перетворення на Київщині за роки Радянської влади», «Семирічка культури Київщини» та ін. В університеті для слухачів прочитано також курс лекцій з питань мистецтва: «Як розуміти і слухати музику», «Радянська масова пісня» та ін. До цієї роботи залучався районний партійний актив, спеціалісти сільського господарства, вчителі. Значну допомогу Фастівському університету культури подають викладачі Київської державної консерваторії. Крім лекцій та доповідей, в університеті культури систематично проводяться тематичні сеанси науково-популярних фільмів та діафільмів, концерти-загадки, вікторини, виконуються музичні твори, пісні, романси та арії. Все це сприяє поглибленню знань слухачів, викликає у них великий інтерес до навчання²⁷.

Прагнучи забезпечити високі знання слухачів, народні університети проводять велику позалекційну роботу, організовують зустрічі з ученими, артистами, передовиками і новаторами виробництва, екскурсії і культпоходи до театрів і музеїв, картинних галерей та виставок, на підприємства і в передові колгоспи. Так, в університеті культури, який організовано для колгоспників сіл Таужне і Бандурове, Гайворонського району, Кіровоградської області, відбулася зустріч з знатною ланковою Героєм Соціалістичної Праці П. Громійчук²⁸. В університеті культури при клубі заводу ім. Леніна (м. Нікополь), де основна маса слухачів — молодь, було організовано зустріч з учасником будівництва Магнітогорського металургійного комбінату Ю. Чернеєвим, який розповів про героїзм будівників комбінату²⁹. Тут же на занятті по темі «Тільки праця

²⁵ Міністерство культури УРСР, Інформація про роботу народних університетів.

²⁶ Республіканське товариство знань. Довідка про роботу народних університетів, арк. 48.

²⁷ Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань Київщини, арк. 3.

²⁸ Республіканське товариство знань. Довідка про роботу народних університетів, арк. 16.

²⁹ Там же, арк. 30.

приносить щастя людині» виступили члени бригади комуністичної праці М. Петров і К. Колюк³⁰. Перед слухачами народних університетів Чорнобильського, Старченківського, Васильківського та Переяслав-Хмельницького районів Київської області неодноразово виступали двічі Герої Соціалістичної Праці С. Виштак, О. Диптан, Герої Соціалістичної Праці Д. Палагеча, О. Бузницький, Є. Демиденко, члени бригад та ударники комуністичної праці³¹.

Партійні організації науково-дослідних інститутів, вищих і середніх навчальних закладів, творчих спілок і мистецьких закладів України провели велику роботу по залученню до діяльності народних університетів представників радянської інтелігенції. Група визначних діячів літератури і мистецтва України, серед них М. Рильський, О. Гончар, Ю. Збанацький, К. Данькевич, М. Дерегус, Л. Ревуцький, Г. Юра, Н. Ужвій, В. Касіян, звернулась з відкритим листом до всієї інтелігенції Української РСР, в якому закликали її виконати свій патріотичний обов'язок і взяти особисту участь у роботі народних університетів. Цей заклик знайшов широкий відгук серед інтелігенції. В університетах культури і знань Київщини лише протягом 1960 р. виступило понад 150 учених та викладачів вузів.

Велику допомогу у проведенні занять в народних університетах подають наукові співробітники Академії наук УРСР, викладачі театрального інституту ім. Карпенка-Карого, консерваторії ім. Чайковського, Київського ордена Леніна державного університету, Київського ордена Леніна Політехнічного інституту, а також члени Спілки письменників, Спілки композиторів України та ін.

Наукові співробітники Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона допомагають у проведенні занять у Фастівському університеті культури. Викладачі та студенти Театрального інституту ім. Карпенка-Карого регулярно читають лекції і виступають на заняттях Броварського районного університету культури³². Перед слухачами університету культури, що працює при Одеському парку культури і відпочинку, неодноразово виступали доктор технічних наук, професор технологічного інституту Є. Лунц, доктор біологічних наук, професор бактеріологічного науково-дослідного інституту Н. Аніна-Радченко, головний інженер заводу ім. Січневого повстання О. Пашенко³³. З слухачами університетів часто зустрічаються відомі композитори, артисти і митці України. В більшості університетів культури і знань Київської області побували композитори Б. Данькевич, П. Майборода, Г. Майборода, артисти Д. Гнатюк, П. Колесник та багато інших³⁴. Слухачам університету культури колгоспу ім. Калініна, Полтавського району, цікаві і змістовні лекції прочитав головний режисер театру ім. Гоголя заслужений артист УРСР В. Смоляк³⁵.

Народні університети відіграють велику роль у підвищенні культурно-технічного рівня трудящих. Робітник Одеського ремонтного заводу

³⁰ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 30.

³¹ Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань Київщини, арк. 6—7.

³² Міністерство культури УРСР, Інформація про роботу народних університетів Київської області.

³³ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 45.

³⁴ Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань Київщини, арк. 7.

³⁵ Міністерство культури УРСР, Довідка про роботу народних університетів Полтавської області за 1960 р.

т. Надточій розповідає, що відтоді, як він почав відвідувати заняття літературного і музикального факультетів, його життя стало цікавішим і красивішим³⁶. Заняття в університетах культури розширюють світогляд трудящих, позитивно впливають на поліпшення їх загальноосвітньої підготовки, що насамперед сприяє піднесенню ділової кваліфікації робітників, колгоспників, службовців, активізації руху винахідників і раціоналізаторів. Молоді робітники Білоцерківського заводу Автотрактордеталь ім. 1 Травня, які уже другий рік відвідують заняття економічного факультету університету культури, внесли чимало цінних пропозицій, спрямованих на поліпшення виробництва. У 1960 р. на заводі налічувалося 208 раціоналізаторів, які внесли 260 цінних пропозицій. З них 124 прийнято до реалізації, 120 — вже реалізовано, 16 — перебувають у стадії розробки. Від реалізації пропозицій завод одержав 700 тис. крб. річної економії, зекономлено близько 500 т металу³⁷. На харківському заводі «Поліграфмаш», де виготовляється спеціальне устаткування, виникла потреба забезпечити необхідну водостійкість дерев'яних деталей. Група слухачів хімічного факультету Харківського університету науки і техніки провела ряд дослідів у лабораторії хімії Харківського інженерно-будівельного інституту. В результаті була виготовлена певна кількість синтетичних смол для першої партії цього устаткування³⁸. Слухачі Березанського університету культури — працівники радгоспу «Березанський» Г. Кулик і К. Курилко, глибоко вивчивши передові методи праці доярки цього радгоспу К. Куцої, взялися доглядати 123 корови³⁹. Слухачі Києво-Святошинського університету культури і знань створили електровоз власної конструкції, який успішно використовується на тваринницькій фермі колгоспу «Комуніст» для підвезення кормів та на інших трудових процесах роботи на фермі. Друга група слухачів цього університету у творчій співдружності з науковими працівниками Українського інституту механізації та електрифікації сільського господарства створила електропристрій для автоматичного керування баштовими водокачками. Цей електропристрій уже встановлено в радгоспі «Шпильки»⁴⁰. Приклади ефективного використання слухачами народних університетів знань, набутих під час занять, не поодинокі.

Заняття в народних університетах сприяють підвищенню музичної культури і освіти широких мас трудящих. Тут же одержують велику кваліфіковану допомогу учасники художньої самодіяльності, які вивчають теорію музики, музичну грамоту. Навчання в університеті культури дало можливість самодіяльному танцювальному колективу Баришівського районного Будинку культури створювати не просто танці, а танцювальні сюжетні картини, в яких образно відтворюється певна сторона трудового життя народу. З великим задоволенням зустріли глядачі яскраву танцювальну сюїту «На кукурудзяному полі» у виконанні цього колективу в Кремлівському театрі під час Декади української літератури і мистецтва⁴¹.

Слухачі народних університетів, набувши певних знань у тій чи іншій галузі науки або мистецтва, несуть свої знання в маси, популяри-

³⁶ Міністерство культури УРСР, Інформація про народні університети Одеської області.

³⁷ Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань Київщини, арк. 3.

³⁸ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 48.

³⁹ Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань Київщини, арк. 3.

⁴⁰ Там же, арк. 48.

⁴¹ Там же, арк. 11.

зують їх серед трудящих. Недавно в Поліському районному Будинку культури було відкрито філіал Київського музею В. І. Леніна. 15 слухачів університету виявили бажання стати позаштатними лекторами цього музею. Поліський райком КП України уважно розглянув ці пропозиції і, врахувавши підготовку слухачів, задовольнив їх прохання. У 1960 р. в Київській області райкоми партії затвердили 650 слухачів університетів культури і знань керівниками гуртків у сітці політичної освіти. Крім того, слухачі беруть активну участь у роботі культурно-освітніх закладів, допомагають партійним організаціям у введенні нових форм масово-політичної роботи. При Палаці культури Київського заводу «Більшовик» було організовано клуб новаторів виробництва, при клубі Дарницького вагоноремонтного заводу — відкрито студію образотворчого мистецтва ⁴².

Високо оцінюючи роль народних університетів у комуністичному вихованні трудящих на сучасному етапі, партійні організації України приділяють велику увагу їх діяльності. Використовуючи різноманітні форми і методи роботи, партійні організації здійснюють постійне керівництво університетами, борються за зміцнення найтісніших зв'язків народних університетів з життям, з практикою комуністичного будівництва. За рішенням ЦК КП України створено Республіканську громадську раду університетів, до складу якої ввійшли представники партійних, профспілкових, комсомольських організацій, представники Товариства для поширення політичних і наукових знань, видатні діячі науки і культури, новатори виробництва. Республіканська рада керує організаційною та навчально-виховною роботою всіх народних університетів. Громадські ради організовані в усіх областях і районах України. Партійні організації також здійснюють контроль за ідейним змістом занять, підбирають для університетів найдосвідченіших лекторів. Перед слухачами народних університетів з доповідями і лекціями систематично виступають партійні і радянські працівники. Так, на відкритті університету культури в Гайворонському районі, Кіровоградської області, з лекцією «Про закономірності переходу від соціалізму до комунізму» виступив секретар райкому КП України П. Терезман. На першому засіданні народного університету при клубі заводу ім. Леніна (м. Нікополь) виступив секретар міського комітету КП України Ю. Чернеєв ⁴³.

Велику увагу партійні організації приділяють вивченню і узагальненню досвіду роботи народних університетів. Так, для детального ознайомлення з досвідом народних університетів Сталінський обком КП України направив у міста і райони велику групу партійних, комсомольських, профспілкових працівників, діячів науки і культури. На місцях було проведено велику роботу по узагальненню досвіду університетів культури шахти 5/6 тресту «Куйбишеввугілля», Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча, Горлівської шахти «Кочегарка» та ін. У вересні 1959 р. на обласній нараді керівників рад університетів обговорювалося питання роботи народних університетів, були накреслені заходи поліпшення їх діяльності.

Багато уваги приділяють партійні організації ліквідації недоліків, які є в діяльності народних університетів. Партійні організації рішуче борються проти захоплення окремих народних університетів культурництвом на шкоду ідейному, марксистсько-ленінському вихованню трудящих, перевантаження програм другорядними, випадковими темами,

⁴² Київський обком КП України, Довідка про університети культури і знань, арк. 14.

⁴³ Республіканське товариство знань, Довідка про роботу народних університетів, арк. 30.

що звернені лише в минуле і слабо пов'язані з життям народу, з завданнями комуністичного будівництва, недостатньо пропагують досягнення радянської науки і техніки, передового досвіду промислового і сільсько-господарського виробництва.

У комуністичному вихованні трудящих важливу роль відіграють самодіяльні народні театри. Це—нова, вища форма художньої самодіяльності. Самодіяльні народні театри—це колективи, які мають сталий склад виконавців, проводять роботу на високому ідейно-художньому рівні і своєю творчістю піднімаються до рівня виконавської майстерності професіональних театрів. Рух за створення самодіяльних народних театрів почався в країні напередодні і в дні роботи ХХІ з'їзду КПРС. На початку 1961 р. в нашій країні налічувалося близько 700 самодіяльних народних театрів; на їх сценах ставляться вистави на 28 мовах народів СРСР ⁴⁴.

На Україні звання самодіяльного народного театру вперше було присвоєно у 1959 р. 43 кращим театральним колективам, а на кінець 1960 р. працювало вже 45 самодіяльних народних театрів, серед яких—43 драматичних, один—театр балету і один—музичної комедії ⁴⁵. Народні театри проводять велику культурно-виховну роботу серед трудящих, знайомлять їх з кращими зразками вітчизняного і зарубіжного сценічного мистецтва, виховують у них високі естетичні смаки. Тільки за період з червня 1959 по червень 1960 р. самодіяльні народні театри республіки дали 1577 вистав, на яких побувало близько 712 тис. чоловік ⁴⁶.

Почесне звання самодіяльного народного театру присвоєно колективам клубу ім. Жданова (Запоріжжя), клубу турбомеханічного заводу (м. Полтава), Палацу культури ім. Карла Маркса (Шостка), студії балету Палацу культури Сталінської залізниці (Дніпропетровськ), музично-драматичному колективу Рубіжниського Палацу культури ім. Кірова, Луганської області, та ін. ⁴⁷. Більшість з цих театрів уже має свою історію і свої традиції. В їх репертуарі цілий ряд великих повноцінних спектаклів.

Одним з найкращих самодіяльних народних театрів є Новоград-Волинський самодіяльний театр (Житомирська область). Колектив існує з 1949 р. За цей час самодіяльними акторами було підготовлено і показано глядачам близько 40 різних п'єс російських та українських класиків, сучасних драматургів, зарубіжних авторів. До Декади українського мистецтва та літератури у Москві театр підготував музикальну драму Л. Українки «Лісова пісня» ⁴⁸. Театр виступав у Москві, Смоленську, Орші та інших містах Російської Федерації та Білорусії, а також у багатьох містах України (Київ, Ровно, Дубно, Житомир, Шепетівка та ін.). Неодноразово виступав колектив з творчими звітами перед шахтарями Донбасу. Вистави театру повсюдно діставали високу оцінку глядачів.

Великою популярністю серед трудящих користується також самодіяльний театр Будинку культури Феодосії. За час існування театру (з 1947 р.) він показав 26 вистав. На його сцені з успіхом йшли такі постановки, як «Платон Кречет», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Історія одного кохання» К. Сімонова, «Не все коту маслениця» О. Ост-

⁴⁴ Газ. «Известия» від 15 березня 1961 р.

⁴⁵ Журн. «Соціалістична культура», 1959, № 5, стор. 31.

⁴⁶ Центральний Будинок народної творчості, Довідка про роботу самодіяльних народних театрів, арк. 46.

⁴⁷ Журн. «Соціалістична культура», 1959, № 5, стор. 31.

⁴⁸ Центральний Будинок народної творчості, Довідка про роботу самодіяльних народних театрів, арк. 3.

ровського та ін. За спектакль «Останні», показаний у Москві, театр був нагороджений Почесною грамотою і одержав грошову премію. Цілий ряд самодіяльних артистів працюють у цьому колективі з дня його заснування, серед них друкарка Г. Дядковська, майстер-шліфувальник Н. Новіков, пенсіонерка Н. Літвінова та ін.⁴⁹ Цікаві високохудожні спектаклі показують глядачам самодіяльні актори драматичного колективу Палацу культури ім. Леніна (Старокраматорськ), хореографічної студії балету Палацу культури Сталінської залізниці (Дніпропетровськ), колективу Палацу культури ім. Леніна (Луганськ) та багато інших.

Самодіяльні народні театри відіграють велику роль у справі комуністичного виховання самих учасників — творчих колективів. На Україні, крім 45 театрів, яким присвоєно звання самодіяльного народного театру, велика кількість самодіяльних колективів бореться за це почесне звання. Близько 2 млн. робітників, колгоспників, учителів, лікарів, студентів, учнів, службовців, пенсіонерів беруть участь у роботі самодіяльних колективів. У всіх самодіяльних народних театрах, а також у багатьох колективах, які борються за це почесне звання, проводиться велика виховна робота. Для їх учасників читаються лекції з історії російського та українського театрів, основ акторської майстерності, часто влаштовуються зустрічі з акторами професіональних театрів, обговорюються книги і статті з питань мистецтва. Добре поставлена навчально-виховна робота з самодіяльними акторами у Кам'янець-Подільському, Луганському, Новоград-Волинському, Феодосійському самодіяльних театрах, а також у самодіяльному народному театрі Львівського будинку вчених⁵⁰. Велику допомогу народним театрам подають майстри професіональних театрів. У штаті 26 професіональних колективів введено посаду режисера-консультанта. Крім того, артисти-професіонали проводять велику роботу з окремими виконавцями, допомагають народним театрам готувати нові спектаклі. Так, постійну допомогу самодіяльним акторам театру Коростенського міського Будинку культури подає колектив Житомирського обласного театру, а також артисти Київського ордену Леніна академічного театру ім. Ів. Франка⁵¹. Велику роботу з самодіяльними акторами проводять колективи Львівського театру ім. М. Заньковецької, Харківського театру ім. Пушкіна, Одеського театру ім. Іванова та ін. Заслугує на увагу досвід Сумського театру ім. Щепкіна, який знайшов цікаву форму роботи по підвищенню кваліфікації самодіяльних режисерів. У цьому театрі практикується проходження режисерської практики керівниками самодіяльних народних театрів та драматичних колективів під час підготовки нової вистави⁵². Велика і багатогранна допомога, що її подають артисти-професіонали учасникам самодіяльних театрів, сприяє зміцненню творчих дружніх зв'язків між діячами культури, робітниками, колгоспниками, службовцями — артистами самодіяльних театрів.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму, коли мільйони людей вчаться працювати і жити по-комуністичному, коли формування нової людини є одним з головних практичних завдань Комуністичної партії, створення народних університетів і самодіяльних народних театрів стало знаменним явищем нашого життя. Підвищення рівня народної освіти не можна здійснити тільки шляхом дальшого удосконалення си-

⁴⁹ Центральний Будинок народної творчості. Довідка про роботу самодіяльних народних театрів, арк. 5.

⁵⁰ Там же, арк. 46.

⁵¹ Журн. «Соціалістична культура», 1960, № 9, стор. 21.

⁵² Центральний Будинок народної творчості, Довідка про роботу самодіяльних народних театрів, арк. 4.

стеми вечірнього і заочного навчання в державних навчальних закладах. У зв'язку з цим дальшого розвитку набуватимуть різноманітні громадські форми роботи, спрямовані на поліпшення загальноосвітньої і професійної кваліфікації людей, які працюють на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах. Досвід роботи народних університетів і самодіяльних народних театрів свідчить про те, що вони вже зараз відіграють важливу роль у комуністичному вихованні трудящих і є активними помічниками партійних організацій у мобілізації трудящих на здійснення величних планів семирічки, планів будівництва комунізму.

З. Г. ЛИХОЛОБОВА

РУХ КОЛЕКТИВІВ І УДАРНИКІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ В МЕТАЛУРГІЙНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

(НА МАТЕРІАЛАХ ПІДПРИЄМСТВ СТАЛІНСЬКОГО РАДНАРГОСПУ)

Вступ нашої країни в період розгорнутого будівництва комунізму ознаменувався виникненням нового, патріотичного руху — змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці. Донецькі металурги, які вкрили себе невмирущою славою у боротьбі за встановлення Радянської влади, за перемогу соціалізму в нашій країні, йдуть у перших рядах цього руху. Тепер у Сталінській області 65% металургів бере участь у змаганні за комуністичну працю⁵³. В Донбасі рух комуністичних бригад розпочався, як і в інших великих промислових районах країни, в умовах небувалого політичного піднесення, викликаного підготовкою до XXI з'їзду КПРС. Серед металургів Сталінської області і країни однією з перших бригад, яка включилася в змагання за звання колективу комуністичної праці, була бригада сталевара А. Савенка, що працює в мартенівському цеху Сталінського металургійного заводу. А. Савенко та його підручні П. Локтюшин, Н. Поліщук, П. Чудний — представники молодого покоління радянських робітників, яке прийшло в промисловість у післявоєнні роки. Молодих ентузіастів палко підтримував парторг Ф. Захаров, який працює на заводі з 1924 р. 20 листопада 1958 р. в обласній пресі було опубліковано листа колективу бригади А. Савенка. Сталеплавильники писали: «Ми будемо працювати і жити, як належить будівникам комунізму, допомагати один одному в праці, добиватися того, щоб кожний міг замінити свого товариша по роботі. Праця радянської людини повинна бути творчою, тому ми братимемо активну участь у раціоналізаторській роботі. Ми даємо слово бути прикладом у праці і побуті, непримиренно боротися з пережитками минулого — пияцтвом, хуліганством, лихослів'ям. Будемо всемірно підвищувати наші знання — політичні, технічні, загальноосвітні, боротися за підвищення продуктивності праці і на цій основі зобов'язуємося в 1959 р. дати понад план 1100 т сталі, скоротити тривалість плавки в середньому на 23 хвилини, довести кампанію печі до 470 плавок при плані 450, варити сталь тільки відмінної якості, не допускати браку, знизити собівартість тонни сталі»⁵⁴.

Змагання за звання колективів комуністичної праці охопило й інші металургійні підприємства. На Макіївському заводі зачинателем руху комуністичних бригад виступила комсомольсько-молодіжна брига-

⁵³ Поточний архів обкому профспілки металургів.

⁵⁴ Газ. «Социалистический Донбасс» від 20 листопада 1958 р.

да сталевара Д. Рябцева. В листопаді 1958 р. вона вдруге завоювала першість у змаганні комсомольсько-молодіжних колективів України і Червоний прапор ЦК ЛКСМУ. Приймаючи прапор, Д. Рябцев оголосив, що його бригада розгортає змагання за звання комуністичної⁵⁵. На Ждановському заводі ім. Ілліча прапор змагання за комуністичну працю першою підняла бригада молодого сталевара-комуніста І. Костюка. У 1958 р., наслідуючи почин донецьких шахтарів М. Мамаєва і О. Кольчика, вона зварила 71 швидкісну плавку і дала зверх плану понад 5 тис. т сталі, зекономила 31,5 тис. крб. Застосовуючи метод сталевара М. Переверзева, сталеплавильники добилися значного зниження браку, який у 1960 р. становив 0,4%, тоді як у 1957 р. — 1,5%. На заводі «Азовсталь» ініціаторами боротьби за комуністичну працю стали бригада прокатників рейкобалочного цеху, очолювана комуністом Ю. Радіним, бригада горнових, якою керує майстер-комуніст І. Маловика, і відома всій країні бригада сталевара ініціатора боротьби за підвищення якості продукції комуніста М. Переверзева. На Єнакіївському заводі першими включилися в змагання бригади горнових недавно збудованої домни «Єнакіївська-комсомольська», очолювані майстрами І. Кураковим, В. Рутинським, П. Листокладовим і А. Пікаловим, бригада сталевара-комуніста В. Осаулка та інші.

В авангарді змагання колективів комуністичної праці йдуть комуністи і комсомольці. Про це свідчить склад 73 перших бригад комуністичної праці, що працюють у 17 цехах чотирьох великих металургійних заводів (Сталінського, «Азовсталь», Макіївського та Єнакіївського). В цих бригадах комуністи і комсомольці становили 52,5%, решта — безпартійні, тоді як у колективах заводів комуністи і комсомольці становили 26—30%. Отже, питома вага комуністів у бригадах, що змагалися за звання комуністичних, перевищувала загальну питому вагу комуністів у колективах даних металургійних заводів майже в два рази⁵⁶. Це підтверджує провідну роль комуністів у розвитку нових форм змагання і водночас його масовий характер. З самого початку в нього вступило багато безпартійних робітників. Дальший аналіз показує, що приблизно чверть учасників бригад має середню і вищу освіту, 31,7% — неповну середню. Освітній рівень учасників перших комуністичних бригад трохи вищий освітнього рівня робітників металургійних заводів. 58% учасників нового змагання мають виробничий стаж не менше п'яти років, тобто є кадровими робітниками. Серед учасників змагання колективів комуністичної праці молоді робітники від 18 до 30 років становили 66%, решта — віком від 31 до 40 і більше років.

Зобов'язання зачинателів руху комуністичних бригад свідчать про те, що боротьба за високу продуктивність праці підноситься ними на новий, вищий рівень порівняно з попередніми етапами соціалістичного змагання. Наприклад, у 1950 р. на мартенівській печі № 1 Макіївського заводу, де працює бригада Д. Рябцева, тривалість плавки становила 11 годин 35 хвилин (це був, приблизно, довоєнний рівень). У наступні вісім років тривалість плавки щороку скорочувалась у середньому на 18 хвилин і в 1958 р. становила 9 годин 8 хвилин. На 1959 р. бригада зобов'язалась скоротити тривалість плавки на 30 хвилин і довести її до 8 годин 38 хвилин. Якщо в 1958 р. бригада виплавляла 41,7 тис. т сталі, то в 1959 р. — 46,9 тис. т, тобто приріст виробництва сталі за рік становив 12%, тоді як за попередні роки не перевищував 8—9%. Бригада зобов'язалась довести кампанію печі до 470 плавок, тоді як у поперед-

⁵⁵ Газ. «Кировец» від 26 листопада 1958 р.

⁵⁶ Розрахунки проведені на підставі даних, зібраних у парткоммах заводів «Азовсталь», Сталінського, Макіївського, Єнакіївського.

ні роки кампанія печі не перевищувала 340 плавов, тобто бригада поставила своєю метою збільшити періоди між капітальними ремонтами в 1,4 раза порівняно з досягнутим рівнем⁵⁷. Бригада прокатників рейкобалочного цеху металургійного заводу «Азовсталь», керована Ю. Радіним, у 1959 р. зобов'язалася добитися приросту випуску рейок на 4,5%, а за попередній рік приріст виробництва по цій бригаді становив 2,6%⁵⁸. Бригада І. Харагирло з сортопрокатного цеху металургійного заводу ім. Сталіна зобов'язалася в 1959 р. знизити вихід других сортів прокату на 50% проти норми, тоді як за попередні два — три роки виходу інших сортів не було⁵⁹.

У виробничих зобов'язаннях учасників змагання за звання колективів комуністичної праці новими є пункти про участь їх у раціоналізаторстві та винахідництві, оволодіння суміжними професіями, про подання взаємодопомоги. Наприклад, бригада прокатників Ю. Радіна у своїх зобов'язаннях записала: «В 1959 р. кожному члену бригади взяти активну участь в раціоналізації і винахідництві, освоїти одну-дві суміжні професії, широко здійснювати взаємодопомогу і взаємозамінюваність»⁶⁰. Вперше в історії соціалістичного змагання ініціатори руху комуністичних бригад вийшли за рамки виробничої діяльності, поставили завданням всебічний розвиток: учитися, підвищувати ідейно-політичний, культурний, загальноосвітній рівень, виробничу кваліфікацію, а також активно виховувати в собі риси комуністичної моралі. Все це характеризує рух комуністичних бригад як якісно новий етап у розвитку змагання, яке по праву ми називаємо комуністичним змаганням.

Зміст комуністичного змагання відповідає об'єктивним потребам сучасного технічно розвинуеного виробництва. Технічний прогрес привів до зростання автоматизації і механізації в металургії. У 1958 р. на металургійних заводах Донбасу понад 90% чавуну і сталі було виплавлено в механізованих і значною мірою в автоматизованих доменних і мартенівських печах. Повністю механізовано і автоматизовано такі процеси, як завантаження доменних печей, контроль і регулювання газу і повітря, температурного режиму, вологості дуття доменних печей. У сталеплавильному і прокатному виробництві тепер застосовуються електронні пристрої, що дозволяють автоматично регулювати тепловий режим печей. У прокатному виробництві застосовуються автоматичні обводні апарати⁶¹. Значних успіхів досягнуто і в технології металургійного виробництва. На кінець 1960 р. в Сталінському економічному районі 78% доменних печей працювали за застосуванням природного газу, 67% — з підвищеним тиском колошникових газів; більша частина сталі виплавлялась із застосуванням кисню. За 1959 і першу половину 1960 р. на металургійних заводах Сталінської області було здійснено 668 заходів по механізації і автоматизації виробництва і впровадженню передової технології, що дало змогу полегшити працю близько 8 тис. робітників і майже 1000 — вивільнити для інших робіт. На Сталінському металургійному заводі збудовано найбільшу в світі установку безперервної розливки сталі⁶². Технічний прогрес, вимагаючи підвищення кваліфіка-

⁵⁷ Розраховано на підставі поточних матеріалів відділу організації праці мартенівського цеху Макіївського заводу.

⁵⁸ За матеріалами відділу організації праці рейкобалочного цеху заводу «Азовсталь».

⁵⁹ За матеріалами відділу організації праці сортопрокатного цеху Сталінського металургійного заводу.

⁶⁰ Газ. «За металл» від 22 листопада 1958 р.

⁶¹ Постанова № 19 Сталінського раднаргоспу від 13 січня 1960 р., стор. 3.

⁶² Поточний архів Управління металургійної промисловості Сталінського раднаргоспу.

ції і культурного рівня, всебічного розвитку робітників, водночас посилює значення виробничого колективу, вимагає чіткої, злагодженої роботи всіх робітників, розвиненого почуття колективізму у відносинах між окремими працівниками. Саме цим вимогам сучасного виробництва відповідають нові форми змагання. Новий патріотичний рух відбиває зростлу свідомість радянських робітників, їх безмежну відданість соціалістичній Вітчизні, справі комуністичного будівництва.

Наявність глибоких об'єктивних і суб'єктивних передумов для нових форм змагання обумовило швидке їх поширення. На підприємствах металургійної промисловості Сталінської області на початку 1961 р. у змаганні за комуністичну працю брало участь 2422 колективи, що об'єднували 134 745 робітників і службовців, 229 робітників змагалися за звання ударників комуністичної праці, 334 колективи на той час уже були удостоєні звання комуністичних, а звання ударників комуністичної праці завоювали 554 робітники⁶³. Якщо на 1 січня 1959 р. на Сталінському металургійному заводі новою формою змагання було охоплено 1,3% загальної кількості робітників, то на 1 січня 1961 р. — 100%; на заводі «Азовсталь» відповідно — 4,1% і 69%, на Костянтинівському — 0,3% і 36,8%, Єнакіївському — 0,8% і 25,3%, на заводі ім. Ілліча — 0,5% і 20,5% і т. д.⁶⁴.

Партійні організації Сталінської області дбайливо підтримали наростки нового, передового. В дні зародження нового руху бюро Сталінського обкому КП України обговорило питання «Про бригади комуністичної праці»⁶⁵. У прийнятому рішенні відзначалося, що рух колективів комуністичної праці має величезне значення, тому міськкоми, райкоми КП України, комсомольські та профспілкові організації повинні всіляко підтримувати ініціативу трудящих в організації змагання за звання бригад комуністичної праці, подавати їм практичну допомогу, створювати учасникам змагання всі необхідні умови для виконання зобов'язань. 18 грудня 1958 р. з ініціативи обкому КП України відбувся обласний зліт учасників змагання колективів комуністичної праці. На зльоті виступили і розповіли про свій досвід роботи відомі всім зачинателі руху за звання комуністичних бригад шахтарі К. Северинов, О. Кольчик, сталевар М. Переверзєв та ін. Учасники зльоту звернулися з закликом до всіх трудящих Сталінської області ще ширше розгорнути змагання за гідну зустріч XXI з'їзду КПРС.

Широкого розмаху набрало змагання на заводі «Азовсталь» і на Сталінському металургійному заводі. Це пояснюється, зокрема, тим, що на цих заводах порівняно багато комуністів, що партійні організації тут активно і цілеспрямовано керують соціалістичним змаганням. Правда, на початку змагання його учасники зустрілися з окремими труднощами. Тут в деяких цехах допускався формалізм у керівництві змаганням, нерозуміння особливостей нової його форми, недооцінка значення нових елементів, властивих їй. Це призвело до того, що окремі бригади брали занижені зобов'язання у порівнянні з досягнутим рівнем виробництва. Наприклад, у житлово-комунальному відділі Сталінського металургійного заводу при виконанні плану на 170—180% бригади брали зобов'язання виконувати його на 120—130%; у листопрокатному цеху бригада електриків після того, як заявила про включення у змагання, була розформована; в механічному і фасонноливарному цехах нерегулярно підбивалися підсумки змагання, не здійснювалася його гласність, не було

⁶³ Поточний архів Сталінського обкому профспілки металургів.

⁶⁴ Поточний архів Управління металургійної промисловості Сталінського радгоспу, обкому профспілки металургів і окремих підприємств.

⁶⁵ Газ. «Социалистический Донбасс» від 21 листопада 1958 р.

дошок обліку показників бригад. Окремі колективи, включившись у змагання, не виконували зобов'язань, а деякі з них не виконували навіть виробничих планів. У деяких бригадах під час підбиття підсумків змагання до уваги не бралися зобов'язання про навчання і морально-етичного характеру. Це принижувало значення нового змагання, гальмувало його розвиток. Всі ці недоліки були своєчасно виявлені і усунені партійною і профспілковою організаціями.

З метою узагальнення першого досвіду нових форм змагання заводський партійний комітет Сталінського металургійного заводу 27 листопада 1958 р. обговорив питання про змагання за право називатися бригадою комуністичної праці⁶⁶. Партком схвалив патріотичний почин бригад, які першими включилися у рух колективів комуністичної праці. Виконуючи рішення заводського партійного комітету, цехові партійні, комсомольські й профспілкові організації розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед трудящих. 1033 агітатори проводили численні бесіди в цехах, розкривали суть нового руху та його значення в будівництві комунізму⁶⁷. Партком і заводком профспілки зобов'язали редколегію багатотиражної газети «Металлург» особливу увагу приділяти бригадам, що змагаються за звання комуністичних. Газета систематично інформувала трудящих про славні діла цих бригад. У мартенівському цеху над бригадами, що вступили в змагання за звання комуністичних, взяли шефство колишні робітники заводу пенсіонери І. А. Черніков, П. М. Єрін, А. Ф. Косяк, Ф. В. Маханько, які ділилися своїм досвідом з молоддю. Студенти Донецького політехнічного інституту допомагали членам комуністичних бригад у навчанні і встановили з ними постійні дружні зв'язки⁶⁸.

У лютому 1959 р. з ініціативи Сталінозаводського райкому КП України і заводського партійного комітету було видано брошуру «Первые коммунистические», в якій розповідалося про працю й життя зачинателів нової форми змагання. У березні було проведено вечір учасників змагання за звання бригад комуністичної праці, на якому з доповіддю виступив секретар райкому КП України.

Значну роль у поширенні нового змагання відіграв особистий приклад його ініціаторів, який всіляко популяризувався партійною організацією. Так, у сортопрокатному цеху піонером нового руху стала бригада майстра комуніста І. Харагірло і старшого вальцювальника Героя Соціалістичної Праці К. Петрухіна, що складалася з 43 чоловік. Рішення жити і працювати по-комуністичному сприяло згуртуванню робітничого колективу. Для кращого здійснення взаємодопомоги робітники оволоділи суміжними професіями. Майстер тепер дістав можливість самостійно вирішувати питання про розстановку людей. Завдяки точності, злагодженості дій на кожній перевалці і настроїці стану бригада економила 30—50 хвилин. У січні 1959 р. прокатники виконали виробничий план на 106,2%, видавши десятки тонн понадпланового прокату. Але ці результати їх не задовольнили. Аналізуючи підсумки роботи, робітники відзначили наявності великої кількості недокатів і піддали гострій критиці недоліки в роботі окремих членів бригади⁶⁹. Уважно стежачи за роботою кожного робітника, колектив вчасно виправляв тих, хто

⁶⁶ Протокол № 2 засідання заводського партійного комітету металургійного заводу ім. Сталіна від 27 листопада 1958 р.

⁶⁷ Довідка про пропаганду і агітацію на заводі ім. Сталіна за 1958 р., арк. 1 (з точних матеріалів заводського партійного комітету).

⁶⁸ «Первые коммунистические», Сталино, 1959, стр. 15, 16.

⁶⁹ Протоколи зборів робітників бригади І. Харагірло від 6 лютого і 6 березня 1959 р. (поточний архів партійної організації сортопрокатного цеху).

помилявся, допомагав відстаючим, виховував у всіх робітників свідоме, комуністичне ставлення до праці. В 1959 р. в 1,5 раза порівняно з попереднім роком бригада знизила випуск браку і недокату. Виробничим успіхам сприяло навчання. Керівник бригади І. Харагирло навчався у вечірньому технікумі, вальцювальники Молчанов і Соколов — у школі робітничої молоді, 15 членів бригади вступили до вечірньої школи, решта — навчались на курсах підвищення кваліфікації і в гуртках політосвіти. Бригада взяла шефство над виробничим навчанням учнів середньої школи № 25. З комсомольців були виділені піонервожати, 12 членів бригади вступили в народну дружину.

Приклад передової бригади мав великий моральний вплив на членів інших бригад, змушував їх підтягуватися, рівнятися на передовиків. Учасники змагання колективів комуністичної праці ділилися своїм досвідом на сторінках преси, на зборах. Протягом кількох днів майстер І. Харагирло працював у суміжній бригаді П. Дякіна, передаючи їй свій досвід, а майстер Дякін у цей час працював у бригаді Харагирло, вивчаючи її методи праці. Комуністична бригада не могла миритися з відставанням деяких інших бригад. Тому старший вальцювальник К. Петрухін, який працював у цеху близько тридцяти років, наслідуючи почин В. Гаганової, перейшов у відстаючу бригаду майстра С. Кузеньова, щоб передати їй свій багатий досвід швидкісної прокатки металу⁷⁰. Завоювавши почесне звання комуністичної, бригада І. Харагирло взяла на себе нові підвищені зобов'язання і викликала на змагання інші бригади стану «250». Ініціатори нового змагання ставали його організаторами.

В першому році семирічки з дванадцяти бригад сортопрокатного цеху Сталінського металургійного заводу в змаганні за звання комуністичних брало участь п'ять бригад. Рух колективів комуністичної праці сприяв підвищенню продуктивності праці. Так, за рік бригади, які змагалися за звання комуністичних, видали 6335 т понадпланового прокату, що дало змогу заповнити недовиконання плану деякими іншими бригадами і забезпечило виконання плану в цілому по цеху на 101,9%. Незважаючи на те, що в 1959 р. норми в цеху були підвищені, вони були перевиконані всіма п'ятьма бригадами. Значно поліпшено всі економічні показники⁷¹. Наслідуючи приклад колективів, які змагалися за звання комуністичних, прагнули поліпшити свою роботу й інші бригади. В цьому цеху були ліквідовані прогули, запізнення, широко розгорнуто боротьбу за підвищення продуктивності праці. В другому році семирічки весь сортопрокатний цех вступив у змагання за звання колективу комуністичної праці.

Якщо в середині 1959 р. на Сталінському металургійному заводі у змаганні брало участь 32 колективи, які об'єднували 476 робітників, то на середину 1960 р. уже змагалося 112 колективів, які об'єднували близько двох тисяч робітників. 21 бригада завоювала звання бригади комуністичної праці⁷². На честь 43-ої річниці Жовтневої революції весь заводський колектив включився у змагання за звання підприємства комуністичної праці⁷³. Протягом трьох кварталів 1960 р. Сталінський завод тримав першість у республіканському змаганні металургійних підприємств. В усіх цехах комуністичні колективи показали зразки високопродуктивної роботи, активної боротьби за впровадження нової техніки і передової технології, за рентабельність виробництва. Доменна піч, на

⁷⁰ Газ. «Металлург» від 9 червня 1959 р.

⁷¹ Розрахунки проведено по матеріалах відділу організації праці сортопрокатного цеху Сталінського металургійного заводу.

⁷² Поточний архів заводського комітету профспілки заводу ім. Сталіна.

⁷³ Газ. «Металлург» від 7 листопада 1960 р.

якій працює бригада комуністичної праці майстра М. Марченка, одна з перших була переведена на природний газ, що зразу дало помітні економічні результати: збільшено виробництво металу порівняно з кращими періодами роботи на 4—5%, а витрати коксу знижено на 10—12%⁷⁴. У сортопрокатному цеху бригада комуністичної праці майстра Н. Бута, що працює на стані «350», внесла великий вклад в освоєння першої в СРСР процесійної кліті, на якій проводиться прокатка ресорних штаб і кругів підвищеної точності. На стані «400» бригада комуністичної праці майстра А. Сокіро освоїла нову технологію прокатки спарених бульбових штаб з нарізкою їх при виході з валків⁷⁵.

Великий вклад у боротьбу за рентабельність виробництва внесли раціоналізатори. У 1959 р. бригада комуністичної праці слюсарів-ремонтників, очолювана І. Сивохіним, зобов'язалася дати не менше 40, а фактично внесла 60 раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи механізмів розливної машини⁷⁶. Більшість цих пропозицій бригада впровадила у виробництво. Тільки удосконалення, запропоноване Сивохіним і Штепою, дало змогу збільшити службу ланок розливної машини і зекономити 75 тис. крб. за рік⁷⁷. В першому році семирічкі раціоналізатори заводу внесли 2650 пропозицій, спрямованих на удосконалення виробничих процесів, з них 1420 — було впроваджено у виробництво з економічним ефектом 4650 тис. крб.⁷⁸ Боротьба заводського колективу за технічний прогрес, за економічність виробництва увінчалася перемогою. У 1959 р. завод вперше за післявоєнні роки із збиткового став рентабельним підприємством. Серйозний вклад у досягнення цих успіхів внесли бригади комуністичної праці і ті, що змагаються за це звання.

Тоді ж багато колективів, що змагалися, зустрілися з труднощами у виконанні зобов'язань про навчання. Справа в тому, що деякі робітники не виявляли бажання вчитися, інші ж не могли вчитися в загальноосвітніх школах через похилий вік тощо. З ініціативи партійної і профспілкової організацій на заводі було розроблено семирічний план підвищення кваліфікації, загальноосвітніх і технічних знань трудящих. В результаті великої масово-роз'яснювальної роботи в 1959 р. різними формами навчання було охоплено багато трудящих. У школах робітничої молоді навчалася 852 робітники, у вечірніх технікумах та інститутах — 550, у школах майстрів — 210 робітників. На заводі працювали університет технічного прогресу, який відвідувало 750 інженерно-технічних працівників і робітників, та гуртки підвищення кваліфікації⁷⁹.

Приклад великої творчої ініціативи, активної боротьби за високу продуктивність праці і прояв комуністичних взаємовідносин між людьми показали сталевари мартенівської печі № 6 заводу «Азовсталь» Н. Цишнатий, Л. Роянов, І. Буратілов, Ф. Подколзін. Вони вирішили організувати загальний колектив взаємної відповідальності і спільно відповідати за роботу печі. У своєму листі, опублікованому в заводській газеті, сталевари писали, що добитися збільшення виробництва металу «можна не за рахунок індивідуальних успіхів чи рекордів окремих сталеварів, а спільними зусиллями всіх бригад, що обслуговують агрегат. Особливо це важливо в умовах нашого цеху, коли варити плавку почи-

⁷⁴ По матеріалах відділів організації праці доменного і сортопрокатного цехів Сталінського заводу.

⁷⁵ Газ. «Металлург» від 9 грудня 1959 р.

⁷⁶ Книга обліку рацпропозицій доменного цеху за 1959 р.

⁷⁷ Газ. «Металлург» від 15 серпня і 21 жовтня 1959 р.

⁷⁸ Газ. «Металлург» від 1 січня 1960 р.

⁷⁹ Газ. «Металлург» від 1 січня 1960 р.

нає одна бригада, а закінчує інша. Щоб судити про ефективність використання техніки, на нашу думку, необхідно рахувати виробництво сталі не окремо по кожній бригаді, а в цілому по колективу печі... Ми просимо керівників цеху дозволити нам працювати по-новому. Даємо слово в кожній зміні варити не менше 2 т сталі понад план»⁸⁰. Змагання сприяло поліпшенню догляду за піччю, подовженню кампанії печі, скороченню її простоїв на холодному і гарячому ремонті. За рахунок цього вже в перші два місяці роботи по-новому було зварено тисячу тонн надпланової сталі⁸¹.

Зростання свідомості учасників нового змагання, їх активна боротьба за якість продукції дали змогу в ряді колективів відмовитися від послуг відділів технічного контролю. Наприклад, у крупносортному і рейкопрокатному цехах заводу «Азовсталь», що змагаються за звання комуністичної праці, в 1960 р. було досягнуто значного підвищення якості продукції. Це дозволило ліквідувати технічний контроль у цих цехах. За якість продукції стежили самі робітники⁸². Колективам комуністичної праці властиве постійне прагнення рухатись вперед. Бригада сталевара Г. Барішнікова з Макіївського заводу на початку 1960 р. добилася зйому сталі з квадратного метра поду печі по 9,71 т, перевищивши загальносоюзні показники. І все ж ці результати не задовольнили комуніста Барішнікова, який зобов'язався довести зйом сталі до 10 т і закликав металургів області розгорнути змагання за краще використання виробничих потужностей, за досягнення високих техніко-економічних показників⁸³. Одним з проявів свідомого ставлення до праці в колективах, що змагаються, є ретельний догляд за устаткуванням, що приводить до скорочення його простоїв. Так, в агломераційному цеху «Азовсталі» у 1958 р. середньомісячні простої агломераційних стрічок становили 27 годин, у 1959 р., після виникнення нового змагання, вони скоротилися до 12 годин, а в 1960 р. стали взагалі рідкісним явищем⁸⁴.

Боротьба комуністичних колективів за високу продуктивність праці є водночас боротьбою за виховання нової людини. Натхнення, творча праця учасників цих бригад — кращий засіб виховання комуністичної моралі в радянських людей. У період виникнення нового змагання дехто ставив питання про те, щоб були дані вказівки і роз'яснення, як організувати комуністичні бригади. Наприклад, на нараді учасників нової форми змагання, що була проведена у грудні 1958 р. на заводі «Азовсталь», окремі товариші, забувши, що змагання — це жива, творча справа самих мас, що воно не терпить ніякого формалізму, пропонували виробити певні умови його проведення⁸⁵. Тоді ж ставились питання: як бути з п'яницями, прогульниками, ледарями і т. п. Окремі товариші пропонували виключати таких людей з колективів, які змагаються. Інші намагалися формувати зразкові бригади з числа передовиків. Робітники виступали проти цих пропозицій, заявивши, що значення змагання в тому і полягає, щоб прищепити високу свідомість усім трудящим, що виховання людини — це справа колективу бригади. І практика підтвердила це. В бригаді сталевара О. Роянова з заводу «Азовсталь» підручний К. негідно поводив себе в побуті: часто випивав, бешкетував у сім'ї. Спроби бригадира вплинути на молодого робітника не мали успіху. Коли бригада

⁸⁰ Газ. «За металл» від 13 січня 1959 р.

⁸¹ Газ. «За металл» від 14 березня 1959 р.

⁸² Поточний архів відділу організації праці заводу «Азовсталь».

⁸³ Газ. «Социалистический Донбасс» від 4 січня 1960 р.

⁸⁴ Поточний архів відділу організації праці доменного цеху заводу «Азовсталь».

⁸⁵ Протокол наради партійно-господарського активу разом з учасниками змагання комуністичних бригад від 18 грудня 1958 р.

включилася у змагання за звання комуністичної, всі відчули взаємну відповідальність за проступки товаришів. Поведінка К. була суворо засуджена на зборах колективу бригади. Робітники розмовляли з ним, заходили до нього додому, не залишали без уваги жодного його кроку. І це дало позитивні результати⁸⁶.

Девізом колективів комуністичної праці є: один за всіх, всі за одного. Надзвичайно розвинене почуття колективізму, висока творча енергія, різноманітність інтересів і в той самий час уміння зосередити зусилля на головному надають навіть буденним справам високого звучання. Проте на окремих підприємствах дуже примітивно і неправильно зрозуміли цей принцип. Якщо «один за всіх», вирішили подекуди, то, отже, і заробітки треба ділити на всіх рівно. Так робили в окремих бригадах листопрокатного цеху Сталінського металургійного заводу. Передові робітники відразу ж побачили, що ховається за такою зрівнялівкою. Сталевар А. Савенко писав, що в окремих колективах, які змагаються за звання комуністичних, було прагнення перейти від розподілу за працею до зрівнялівки. «Ми, робітники, проти зрівнялівки. Ділити заробіток нарівно, щоб нікого не кривдити — не підходящий принцип»⁸⁷, — відзначив він. І справді, при зрівнялівці у людей втрачається особиста заінтересованість у підвищенні кваліфікації, в тому, щоб увесь колектив перевиконував виробничі завдання.

При сучасному рівні розвитку продуктивних сил зміни в характері праці, поява комуністичних рис праці не означають негайної і загальної заміни соціалістичних принципів господарювання новими, комуністичними. Комунізм, вказував В. І. Ленін, будується не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку. Нині головним мірилом тієї частки, яку кожний одержує від суспільства при розподілі продуктів, є праця, її кількість і якість. В. І. Ленін говорив, що «до того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають *найсуворішого* контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання...»⁸⁸. Тому і в бригадах комуністичної праці також слід додержуватись соціалістичного принципу: «від кожного — по здібностях, кожному — за його працею». Партийні, профспілкові і комсомольські організації Донбасу прислухались до мас, своєчасно звернули увагу на неправильне розуміння розподілу заробітку, повели рішучу боротьбу з проявами зрівнялівки, кругової поруки тощо.

Рух колективів комуністичної праці з кожним днем набирає дедалі більшого розмаху, збагачується новими рисами і методами, стає великою рушійною силою в боротьбі за здійснення величних накреслень ХХІ з'їзду КПРС. Семирічку — достроково! Цей лозунг виражає непохитну волю радянських людей виграти час в економічному змаганні з капіталізмом. Цим живуть металурги Донбасу, які помножують ряди учасників комуністичного змагання і готують гідну зустріч ХХІІ з'їзду рідної Комуністичної партії. Нове піднесення комуністичного змагання, поява нових його форм, небувалий розквіт творчої активності народних мас свідчить, що комунізм — це недалеке майбутнє. Комунізм росте і розвивається в творчій праці. Дальше поглиблення, розширення змагання комуністичних колективів, підвищення рівня керівництва цим змаганням сприятиме ще більш успішному виконанню завдань розгорнутого будівництва комунізму.

⁸⁶ Газ. «За металл» від 26 лютого 1959 р.

⁸⁷ «Робітнича газета» від 17 лютого 1960 р.

⁸⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 426.

К. Ф. БЄЛЯВІН

КП УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В КОЛГОСПНЕ ВИРОБНИЦТВО

(1953—1960 pp.)

Виконуючи історичні рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії провів велику роботу, спрямовану на круте піднесення соціалістичного сільськогосподарства. В результаті цієї роботи значно зросло виробництво в нашій країні всіх сільськогосподарських продуктів, зокрема зерна — з 5 млрд. пудів у 1953 р. до 8,1 млрд. пудів у 1960 р., м'яса — з 5,8 млн. т до 8,7 млн. т (у забійній вазі), молока з 36,5 млн. т до 61,5 млн. т і т. д. Січневий (1961 р.) пленум ЦК КПРС відзначив, що «ніколи раніше наша країна не мала таких темпів розвитку сільськогосподарського виробництва, як за останні сім років»⁸⁹. У досягненні цих успіхів найважливіша роль належить організаторській роботі партійних організацій по впровадженню в колгоспне виробництво досвіду передовиків соціалістичного змагання.

У боротьбі за впровадження передового досвіду партійні організації керуються ленінськими вказівками про те, що одним з основних принципів організації соціалістичного змагання є забезпечення можливості «практичного повторення досвіду..., обміну тими матеріальними силами, — і людськими силами, — які проявили себе з найкращого боку у відповідній галузі народного господарства...»⁹⁰. В. І. Ленін підкреслював, що успішною буде лише така робота на селі, при якій народжується передовий досвід одних і впроваджується в практику роботи інших, що лише «така робота — і тільки вона — остаточно переконуює селянина в нашій правоті, у правоті комунізму...»⁹¹.

З ленінських настанов виходив вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС, ставлячи в ряді інших першочергове завдання — рішуче поліпшити впровадження досягнень науки і передового досвіду в колгоспне виробництво. М. С. Хрущов говорив, що «керувати сільським господарством — це насамперед вивчати, узагальнювати і поширювати передовий досвід, досягнення науки»⁹². На необхідність всебічного посилення діяльності партійних організацій по впровадженню у колгоспне виробництво досягнень науки і досвіду передовиків вказано в постановах наступних пленумів ЦК, а також у рішеннях XX і XXI з'їздів КПРС. Партійні організації України значно поліпшили впровадження в колгоспне виробництво досвіду передовиків. Питання вдосконалення форм і методів впровадження в колгоспне виробництво передового досвіду регулярно обговорювались на з'їздах Комуністичної партії України та пленумах Центрального Комітету, обласних і районних партійних конференціях, зборах партійного активу, пленумах і засіданнях бюро обкомів і райкомів КП України, партійних зборах у колгоспах, на нарадах передовиків сільського господарства.

⁸⁹ «Про виконання державного плану і соціалістичних зобов'язань по виробництву і продажу державі продуктів землеробства і тваринництва в 1960 році і про заходи по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова пленуму ЦК КПРС, прийнята 18 січня 1961 року», Газ. «Радянська Україна» від 20 січня 1961 р.

⁹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 178.

⁹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 386.

⁹² М. С. Хрущов, Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР, Доповідь на пленумі ЦК КПРС 3 вересня 1953 р., К., 1953, стор. 75.

Важливою формою впровадження досягнень науки і передового досвіду в колгоспне виробництво було навчання колгоспників на трирічних агрозоотехнічних курсах без відриву від виробництва. Партійні організації України провели велику роботу по організації занять на курсах, по залученню колгоспників до навчання, добору спеціалістів для керівництва гуртками. Протягом 1950—1960 рр. більшість колгоспників пройшла агрозоотехнічну підготовку⁹³. Навчання на агрозоотехнічних курсах було ефективним засобом по підвищенню агрономічних і зоотехнічних знань, впровадженню передових методів праці, зростанню культурно-технічного рівня колгоспників. Прикладом умілої організації агрозоотехнічного навчання колгоспників є діяльність партійної організації Апостолівського району, Дніпропетровської області. Тут у 1953 р. закінчили курси і одержали звання майстрів сільського господарства першого розряду 650 колгоспників з рілнничих бригад і 482 — з тваринницьких, або 25% працездатних колгоспників району. У 1954 р. агрозоотехнічним навчанням в районі було охоплено понад 1300 колгоспників. Масове навчання трудівників села на агрозоотехнічних курсах поряд з іншими заходами по впровадженню досягнень науки і передового досвіду в колгоспне виробництво сприяло підвищенню культури землеробства і піднесенню громадського тваринництва. У 1953—1955 рр. Апостолівський район завоював перше місце в соціалістичному змаганні колгоспів і районів області⁹⁴.

Агрозоотехнічне навчання широко велося і в інших районах України. Проте в роботі трирічних агрозоотехнічних курсів були й серйозні недоліки. У зв'язку з тривалим строком навчання багато слухачів залишали курси. В Одеській області, наприклад, припинили навчання в 1954 р. 49,5%, в 1956 р. — 51,2% слухачів⁹⁵. Досвід передових районів показував, що при правильній організації навчання колгоспники засвоювали програму курсів за два роки. З ініціативи партійних організацій, починаючи з 1956/57 навчального року, строк навчання на курсах було скорочено до двох років.

Поряд з агрозоотехнічними курсами в 1959—1960 рр. партійні організації почали широко пропагувати і застосовувати такі нові форми навчання колгоспників і впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво, як школи передового досвіду по професіях, інститути умільців, народні університети, масові гуртки по вивченню сільськогосподарських машин і конкретної економіки тощо. Цінність цих форм поширення передового досвіду колгоспного виробництва полягає в тому, що вони краще поєднують теоретичне навчання з практикою, сприяють швидкому впровадженню передового досвіду і дальшому розгортанню соціалістичного змагання, знаменують собою дальше піднесення творчої активності колгоспного селянства, підвищення культурно-технічного рівня.

З метою кращої пропаганди успіхів соціалістичного сільського господарства, впровадження в колгоспне виробництво досягнень науки і досвіду передовиків вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС запропонував сільськогосподарським органам відкрити в 1954 р. у Москві Всесоюзну сільськогосподарську виставку (ВСГВ). Важливу роль у вивченні і впровадженні досягнень науки і передового досвіду, який демонстру-

⁹³ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Дані річних звітів облуправлінь сільського господарства за 1953—1960 рр.

⁹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 16, од. зб. 19, арк. 59; оп. 29, од. зб. 1, арк. 35.

⁹⁵ Поточний архів Одеського обласного управління сільського господарства, Матеріали по агрозоотехнавчання колгоспників, 1953—1956 рр.

вався на виставці, відіграли екскурсії працівників сільського господарства, керівників і організаторів колгоспного виробництва. Після вивчення досвіду учасників виставки екскурсанти ставали активними пропагандистами і організаторами впровадження прогресивних методів роботи. У травні — червні 1958 р. серед екскурсантів з України, які відвідали виставку, було 2215 передовиків, 708 організаторів колгоспного виробництва і 640 спеціалістів сільського господарства⁹⁶.

Партійні організації добивались повсяднього впровадження передового досвіду, розгортали масове змагання за право участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці. З цією метою широко практикувались зустрічі учасників виставки з колгоспниками і механізаторами. Так, 180 передових колгоспників, механізаторів і спеціалістів сільського господарства Котовського району, Одеської області, були учасниками виставки 1955 р.⁹⁷ Партійні організації провели в усіх колгоспах зустрічі учасників виставки з колгоспниками, під час яких новатори ділилися досвідом роботи, допомагали розробити заходи по його впровадженню. Всі колгоспники Котовського району широко вивчали і впроваджували досвід передовиків змагання: доярки О. Волощук, яка надоїла від кожної закріпленої за нею корови по 3988 л молока, ланкової П. Головчук, що виростила по 428 ц цукрових буряків з гектара, ланкового Є. Блажевського, який в умовах засухи одержав урожай зерна кукурудзи до 45 ц з гектара⁹⁸. Діяльність партійних організацій по впровадженню досвіду цих передовиків — учасників ВСГВ — поряд із здійсненням інших заходів сприяла тому, що надій молока по Котовському району збільшився з 1489 кг у 1954 р. до 2100 кг у 1955 р., врожайність цукрових буряків — з 230 ц у 1953 р. до 346 ц у 1955 р.⁹⁹

Проведена партійними організаціями України пропаганда і впровадження в колгоспне виробництво досвіду передовиків — учасників ВСГВ — сприяли тому що кращі методи праці ставали надбанням не лише окремих новаторів, а й цілих господарств, районів та областей. За період з 1954 р. по 1958 р. кількість учасників ВСГВ зросла в три з лишком рази, в тому числі колгоспів — у три, районів — у 4 рази. В 1954 р. на ВСГВ не було представлено жодної області, в 1955 р. — лише 7, а в 1958 р. — 23¹⁰⁰.

У Києві з липня 1958 р. діє Виставка передового досвіду в народному господарстві УРСР. Характерним у її роботі є те, що експонати і експозиції поновлюються протягом сезону кілька разів, періодично проводяться огляди по окремих сільськогосподарських культурах і тематичні семінари з питань комплексної механізації і автоматизації, нових форм організації праці і т. д. Партійні організації широко використовують ці форми роботи виставки для пропаганди і впровадження в колгоспне виробництво досягнень науки і досвіду передовиків. Позитивним є досвід партійних організацій Київської, Сумської, Ровенської та Житомирської областей, які проводять на республіканській виставці семі-

⁹⁶ Архів Всесоюзної сільськогосподарської виставки (ВСГВ), ф. 1, інд. 21, оп. 12, од. зб. 22, арк. 22—23.

⁹⁷ Газ. «Знання комунізму» (орган Одеського обласного і міського комітетів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих) від 21 листопада 1958 р.

⁹⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 57, од. зб. 144, арк. 203.

⁹⁹ Партархів Одеського обкому КП України, Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 11, оп. 57, од. зб. 144, арк. 203; од. зб. 143, арк. 54; оп. 59, од. зб. 1, арк. 41; оп. 56, од. зб. 1, арк. 40.

¹⁰⁰ Партархів Одеського обкому КП України, Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Управління науково-технічного співробітництва і сільськогосподарської пропаганди, Матеріали учасників ВСГВ за 1954—1958 рр.

нари по вивченню передового досвіду з спеціалістами сільського господарства, партійними і радянськими працівниками багатьох районів ¹⁰¹.

Для пропаганди і впровадження передового досвіду партійні організації широко використовували обласні і районні сільськогосподарські виставки. В областях республіки було проведено у 1953 р. 7 виставок, у 1954 р.— 15, у 1955 р.— 19, у 1956 р.— 13, у 1957 р.— 11, у 1958 р.— 4. Районних виставок за ці роки було: в 1953 р.— 267, у 1954 р.— 431, у 1955 р.— 592, у 1956 р.— 363, у 1957 р.— 243, у 1958 р.— 138 ¹⁰². Ці виставки відіграли позитивну роль у збільшенні рядів новаторів сільського господарства, по пропаганді їх досвіду і впровадженню його в колгоспне виробництво, значно сприяли ліквідації відставання багатьох економічно слабких колгоспів. Проте через короткотерміновість роботи обласні та районні сільськогосподарські виставки не могли успішно розв'язувати висунуті партією завдання. Крім того, їх організація вимагала значних витрат. Тому багато партійних і сільськогосподарських організацій відмовились від щорічного проведення обласних і районних виставок або змінили порядок їх організації.

В останні роки в Дніпропетровській області з ініціативи партійних організацій проводяться тематичні та галузеві обласні сільськогосподарські виставки. У 1957 р. така виставка була присвячена пропаганді передового досвіду по кролівництву. Проведення виставки сприяло розвитку кролівництва в області. У травні 1958 р. при Дніпропетровській РТС була проведена обласна виставка, присвячена механізації вирощування й збирання кукурудзи, показу нової техніки і пропозицій сільських раціоналізаторів. На виставці були представлені набір машин для вирощування кукурудзи з мінімальними затратами праці; комплект механізмів для обслуговування худоби в літньо-табірних умовах, машини для силосування, подрібнення і виймання силосу з ям, пристрої для внесення добрив при сівбі кукурудзи, спеціальні борони для знищення бур'янів тощо ¹⁰³. Виставка сприяла збільшенню кількості ланок комплексної механізації вирощування просапних в області (з 1160 в 1958 р. до 2000 у 1959 р.) ¹⁰⁴. Дніпропетровська область в 1959 р. виступила ініціатором змагання за комплексну механізацію вирощування кукурудзи на всій площі посіву ¹⁰⁵.

Багато нового в практику пропаганди передового досвіду внесли партійні організації Чернівецької області. Тут у 1958 р. не організовували обласної виставки, а зосередили увагу на проведенні сільськогосподарської виставки в Заставнівському районі, передовому районі на Україні по розвитку тваринництва. Виставка наочно розкривала шляхи досягнення високих показників у тваринництві і землеробстві. Партійні організації подбали, щоб досвід заставнівських тваринників всебічно вивчили всі колгоспники. Його широко пропагувала обласна газета «Радянська Буковина». Обласне управління сільського господарства до відкриття виставки випустило великим тиражем листівки з розповідями передовиків про свій досвід боротьби за високу продуктивність тварин-

¹⁰¹ Виставка передового досвіду в народному господарстві Української РСР, Матеріали павільйону «Тваринництво», 1959.

¹⁰² За матеріалами Управління науково-технічного співробітництва і сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР.

¹⁰³ Поточний архів Дніпропетровського обласного управління сільського господарства, Матеріали відділу сільгоспнауки, Довідка від 9 вересня 1958 р., арк. 5, 10, 12.

¹⁰⁴ Поточний архів Дніпропетровського обкому КП України, Стенограма облпартактиву від 12 червня 1958 р., арк. 36, 37; Стенограма II пленуму обкому КП України від 24 червня 1959 р., арк. 5.

¹⁰⁵ Газ. «Колгоспне село» від 2 грудня 1958 р.

ництва. На виставці були проведені галузеві семінари по вивченню досвіду передових колгоспів, бригад і ферм району ¹⁰⁶.

Повчальним є й досвід організації сільськогосподарських виставок у Красноокнянському районі, Одеської області. В 1958 р. райком КП України і виконком районної Ради депутатів трудящих вирішили провести виставку не в районному центрі, а в передовому колгоспі ім. Жданова, що вийшов переможцем соціалістичного змагання по виробництву сільськогосподарської продукції. Тут виростили і зібрали з кожного гектара посівів по 23 ц озимої пшениці, по 50 ц зерна кукурудзи, по 320 ц цукрових буряків. Виробництво м'яса і молока за один рік було збільшено в два рази. На 1959 р. на кожну корову було закладено по 32 т силосу. Для збільшення виробництва м'яса колгосп збудував кролеферму на 5 тис. голів ¹⁰⁷. Під час виставки трудівники сільського господарства району оглядали не лише павільйони, а й поля і ферми колгоспу. З бесідами перед відвідувачами виступали голова колгоспу М. Маньківський, агроном О. Лопушинська, зоотехнік В. Росолова, передова ланкова Л. Герман, буряководи Г. Свобода і Г. Корнеева, кролівник П. Мельник та ін. Виставка стала справжньою школою передового досвіду.

В сучасних умовах для найбільш ефективного ведення сільського господарства необхідно всі агрозоотехнічні заходи застосовувати в комплексі, в кожному конкретному випадку зважати на природно-кліматичні й господарські умови колгоспу. Це вимагає від партійних організацій постійно дбати про розгортання дослідних робіт у кожному колгоспі, залучати до участі в них спеціалістів і передовиків сільського господарства. Позитивний досвід такої роботи має партійна організація колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, Березівського району, Одеської області, яка створила перший в країні Будинок сільськогосподарської культури. Комуністи допомогли головному агроному В. Бондаренку створити всі необхідні умови для роботи в ньому, залучити до участі в цій роботі кращих дослідників-колгоспників, учених науково-дослідних і вищих навчальних закладів Одеси. Будинок сільськогосподарської культури став центром вивчення природно-кліматичних умов колгоспу, виявлення і впровадження найефективніших сортів культур і прийомів агротехніки. З його ініціативи, наприклад, проводились досліді по вивченню глибини розпушення і оранки під озиму пшеницю, кукурудзу, картоплю, прийомів внесення добрив і підживлення посівів, найефективніших способів обробітку парів тощо. Плодотворна робота Будинку сільськогосподарської культури допомогла колгоспу стати господарством високої культури землеробства ¹⁰⁸.

Важлива роль у пропаганді досягнень науки і досвіду передовиків змагання відіграє друкована пропаганда. В. І. Ленін надавав великого значення виданню книг та брошур про передовий досвід, рекомендував, «щоб якнайбільше число працівників, які діяли в масі і з масою, у справжній гущі живого життя, взяли за опис свого досвіду. Видання кількох сотень або хоча б кількох десятків кращих, найбільш правдивих, найбільш безхитрих, найбільш багатих цінним фактичним змістом з таких описів було б безмірно більш корисне для справи соціалізму, ніж багато які з газетних, журнальних і книжних робіт записних літературів, які часто-густо за папером не бачать життя» ¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Газ. «Правда Украины» від 16 жовтня 1958 р.

¹⁰⁷ Поточний архів Одеського обласного управління сільського господарства, Матеріали відділу науки, 1958 р.

¹⁰⁸ «Дом сельскохозяйственной культуры». М., 1956.

¹⁰⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 351.

Партійні організації, здійснюючи ленінські вказівки й рішення партії, широко розгорнули роботу по виданню сільськогосподарської літератури, збільшенню випуску і поліпшенню якості книг про передовий досвід. За 1953—1959 рр. було видано 12 410 книг і брошур про досвід передовиків сільського господарства країни загальним тиражем 82 411 тис. примірників, у тому числі на Україні — 1780 книг і брошур загальним тиражем 10 438 тис. примірників. За той же час вийшли два томи колгоспної виробничої енциклопедії, 24 книги-бібліотечки агронома і зоотехніка, понад 30 назв підручників і посібників для слухачів агрозоотехнічних курсів, багато плакатів, листівок, пам'яток та інших матеріалів¹¹⁰. Велику кількість літератури про передовий досвід у сільському господарстві випускають місцеві видавництва. З 1956 р. в багатьох областях почали видавати бюлетені сільськогосподарської інформації. В Дніпропетровській області такий бюлетень розміром в 4—6 друкованих аркушів і тиражем до 2000 примірників у 1956—1959 рр. видавало обласне відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР і обласне управління сільського господарства два-три рази на рік. У ньому систематично друкувалися матеріали про досягнення науки, передовий досвід у колгоспному виробництві, про розгортання соціалістичного змагання на селі. Поряд з бюлетенями господарські органи видають брошури, листівки, пам'ятки, плакати та інші друковані матеріали про передовий досвід у сільському господарстві. Під керівництвом партійних органів велику роботу по виданню брошур і листівок про передовий досвід проводять понад 500 місцевих відділень Товариства для поширення політичних і наукових знань. Вони щороку видають на Україні 120—150 назв сільськогосподарських брошур тиражем понад 1,5 млн. примірників¹¹¹.

Розширюючи друковану пропаганду передового досвіду, партійні організації прагнуть більше залучити до цієї справи безпосередньо новаторів сільського господарства. В 1958 р. у Кіровоградській області було видано понад 20 брошур передовиків сільського господарства. Серед них брошури бригадира тракторної бригади колгоспу ім. XX з'їзду КПРС, Ново-Українського району, двічі Героя Соціалістичної Праці О. Гіталова — «Широко впровадити комплексну механізацію вирощування просапних культур», доярки колгоспу ім. Сталіна, Улянівського району, Героя Соціалістичної Праці Л. Бершадської — «Одержати 6—7 тис. кілограмів молока — під силу кожній доярці», голови колгоспу «Україна», Гайворонського району, Д. Войтишина — «За 400 центнерів молока на 100 гектарів земельних угідь!»¹¹² та ін. Партійні організації постійно піклуються про практичне впровадження у виробництво описаних прийомів і засобів. Так, у брошурі директора кінного заводу на Кіровоградщині Л. Білана був висвітлений цінний трирічний досвід наземного силосування кормів. Кіровоградський обком КП України рекомендував усім райкомам партії організувати в колгоспах закладку силосу наземним способом за досвідом кінного заводу. Відділ пропаганди та агітації обкому КП України та обласне управління сільського господарства на допомогу колгоспам випустили серію плакатів по наземному силосуванню. Багато партійних організацій провели вивчення наземного способу силосування представниками колгоспів безпосередньо на кінному заводі. Проведені партійними організаціями заходи по по-

¹¹⁰ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР. Головне управління науково-технічного співробітництва і сільськогоспропаганди, Матеріали про впровадження передового досвіду за 1957 р.

¹¹¹ Газ. «Колгоспне село» від 7 жовтня 1958 р.

¹¹² «Бібліотека про передовий досвід в сільському господарстві», Кіровоград, 1958.

ширенню досвіду наземного силосування сприяли тому, що в 1958 р. в Кіровоградській області було закладено силосу в 3,2 раза більше, ніж у 1957 р., у тому числі наземним способом — у 17 разів більше¹¹³.

Велику увагу в поширенні передового досвіду партійні організації приділяють лекційній пропаганді. Вони постійно піклуються про поліпшення і поповнення складу лекторів, підвищення якості лекцій, посилення допомоги лекторам. Кіровоградський обком КП України після XX з'їзду КПРС залучив до лекційної пропаганди понад 500 спеціалістів сільського господарства, розширив тематику лекцій з питань конкретної економіки, агротехніки і зоотехнії. Якщо в 1953 р. в області таких лекцій було прочитано близько 5 тис.¹¹⁴, то в 1956 р. — понад 9 тис.¹¹⁵. Обком і райкоми партії стали частіше проводити з лекторами семінари, організовувати для них кваліфіковані консультації, добирати матеріали з життя колгоспів і районів. Партійні організації більше приділили уваги залученню до читання лекцій передовиків сільськогосподарського виробництва. В Дніпропетровській області регулярно з лекціями про досвід роботи виступали знатний комбайнер, нині двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Байда, голова передового колгоспу ім. Сталіна О. Неживий, ланкова колгоспу ім. Ворошилова Герой Соціалістичної Праці О. Козуб, бригадир кращої тракторної бригади Г. Сулима та інші передовики. В 1956 р. в цілому по республіці лекції про передовий досвід лише по лінії Товариства для поширення політичних і наукових знань читали 523 новатори сільськогосподарського виробництва¹¹⁶. Посилення партійного керівництва лекційною пропагандою значно розширило її розмах. Лише в першій половині 1958 р. члени Товариства в республіці прочитали 121,5 тис. лекцій на сільськогосподарські теми — в два рази більше, ніж у 1956 р., і більше, ніж за весь 1957 рік¹¹⁷.

Значну роботу по пропаганді передового досвіду проводять створені партійними організаціями після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС лекторські групи і сільські лекторії. В 1956 р. на Україні діяло 1948 лекторських груп і 13 122 сільських лекторії; за 1955 р. їх лектори прочитали для колгоспників і механізаторів близько 260 тис. лекцій¹¹⁸. У практичній роботі по пропаганді і впровадженню передового досвіду партійні організації велику увагу приділяють посиленню діяльності агітколлективів, їх зміцненню за рахунок комуністів, спеціалістів і передовиків сільського господарства. В Широківському районі, Дніпропетровської області, в 1954 р. серед агітаторів було 34% комуністів і стільки ж комсомольців, 40% передовиків і 10% спеціалістів сільського господарства¹¹⁹. На початку 1959 р. в Любашівському районі, Одеської області, з 700 агітаторів 500 безпосередньо працювали на фермах і в бригадах, на вирішальних ділянках боротьби за дострокове виконання семирічки¹²⁰. Такий склад агітаторів дає можливість більш предметно вести роз'яснювальну і організаторську роботу по впровадженню передових методів праці. Так, агітатори Любашівського району, Одеської області,

¹¹³ Поточний архів Кіровоградського обласного управління сільського господарства, Матеріали про впровадження передового досвіду, листопад, 1958.

¹¹⁴ Партархів Кіровоградського обкому КП України, ф. 429, оп. 14, од. зб. 18-а, арк. 26.

¹¹⁵ Поточний архів Кіровоградського обкому КП України, Довідка відділу пропаганди та агітації, січень, 1957.

¹¹⁶ Газ. «Колгоспне село» від 24 березня 1956 р.

¹¹⁷ Газ. «Колгоспне село» від 10 жовтня 1958 р.

¹¹⁸ Газ. «Колгоспне село» від 24 березня 1956 р.

¹¹⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 27, од. зб. 459, арк. 83.

¹²⁰ П. Квятковський, Нове перемагає, Одеса, 1960, стор. 23.

не обмежувалися тільки роз'яснювальною роботою, а й самі показували зразки високопродуктивної праці і виконання взятих зобов'язань. Агітатор колгоспу «40 років Жовтня» тов. Лисак за прикладом знатного свинаря країни Я. Чижі зобов'язався відгодувати 1000 свиней. Партійна організація підтримала цей почин і організувала бесіди агітаторів у всіх бригадах і на фермах про те, що дасть колгоспу перехід усіх свинарів на відгодівлю свиней за прикладом тов. Лисака. Під час цих бесід і народилися нові, підвищені зобов'язання — семирічку по виробництву продуктів тваринництва виконати за чотири роки. Очоливши змагання колгоспників, партійна організація забезпечила не лише виконання, а й перевиконання зобов'язань колгоспу в першому році семирічки. Любашівський райком партії поширив цінний досвід колгоспу «40 років Жовтня» в усіх колгоспах району. Це забезпечило перевиконання зобов'язань першого кварталу 1960 р. по виробництву м'яса ¹²¹.

Посилення організаторської роботи партійних організацій по використанню всіх форм пропаганди досягнень науки і передового досвіду сприяли дальшому зростанню творчої і трудової активності трудівників села, народженню нових дійових форм застосування кращих методів праці. Однією з таких нових форм була виробнича практика в передових колгоспах, вперше застосована партійними організаціями Гайворонського району, Кіровоградської області. Щоб швидше поширити передовий досвід кращих колгоспів «Україна» і «Радянське село», Гайворонський райком партії направив у ці господарства доярок, свинарок, керівників ферм і голів інших колгоспів. Протягом трьох днів вони працювали разом з передовиками і досвідченими тваринниками, переймали їх досвід. Після такої практики відбулися наради, де тваринники обговорювали, як краще застосувати у себе запозичений досвід ¹²². За п'ять місяців виробничої практики надійшло молока від кожної корови у колгоспах району зріс на 124 кг порівняно з відповідним періодом попереднього року. Завдяки поліпшенню організації праці на фермах було вивільнено і направлено для роботи на інші ділянки 123 колгоспниці ¹²³.

Секретаріат ЦК КП України схвалив досвід Гайворонського райкому партії і рекомендував його для впровадження в колгоспах республіки ¹²⁴. Водночас ЦК КП України зобов'язав партійні організації глибоко вивчати, узагальнювати і впроваджувати у виробництво все краще і передове з досвіду кожної області, району, колгоспу і окремих передовиків змагання.

Виконуючи це рішення, партійні організації розробляли конкретні заходи по впровадженню передового досвіду в колгоспне виробництво. Партійні організації Одеської області, здійснюючи заходи по впровадженню передового досвіду, затверджені бюро обкому КП України 14 травня 1956 р. ¹²⁵, збільшили до 21 тис. га площі під гібридною кукурудзою, провели роздільне збирання зернових на площі 255 тис. проти 39 тис. га в 1955 р., організували ремонт машинно-тракторного парку по цілорічному графіку, ввели елементи госпрозрахунку в ряді тракторних бригад області тощо. Широке впровадження досвіду передових доярок області тт. Тодорової, Васильчук, Похиленко та ін. сприяло збіль-

¹²¹ П. Квятковський, назв. праця, стор. 24.

¹²² Поточний архів Кіровоградського обкому КП України, Протокол № 11 засідання бюро Гайворонського райкому КП України від 18 лютого 1956 р.

¹²³ Поточний архів Кіровоградського ОК КП України, Довідна записка Гайворонського райкому КП України, червень, 1956.

¹²⁴ Там же, Протокол № 18 засідання бюро обкому від 24 квітня 1956 р., арк. 30—31.

¹²⁵ Там же, Протокол засідання бюро від 14 травня 1956 р.

шенню надоїв молока на кожну корову в середньому по 526 кг на рік ¹²⁶. Такі заходи розробили й інші обкоми і райкоми КП України.

Поряд з цим вдосконалювались і форми поширення передових прийомів і методів праці. В 1958 р. з ініціативи комсомольських організацій Кіровоградщини набули поширення школи передового досвіду. Обком партії підтримав пропозицію комсомольців, і в 1958 р. школи молодих механізаторів було створено на базі шести кращих тракторних бригад. Перша з них — у тракторній бригаді О. Гіталова. Тут навчання поєднувалося з практичними заняттями під керівництвом досвідчених механізаторів. У кожній школі навчалась молодь чотирьох—шести районів, усього по 80—100 чоловік ¹²⁷. Програма була розрахована на 15 днів по періодах сільськогосподарських робіт. Вона передбачала ремонт техніки і підготовку машин до сівби, сівбу і догляд за посівами, збирання врожаю і силосування кормів. У перший період занять молоді механізатори вивчали нову техніку, передові прийоми роботи, агрономію, механізацію польових робіт, підготовку насіння, техніку сівби. Слухачі поєднували навчання з практикою і обмінювались досвідом. Повернувшись у свої колгоспи, механізатори передавали набуті знання товаришам по професії.

Перед початком весняної сівби механізатори проходили другий етап навчання, під час якого головна увага зверталась на техніку сівби і догляд за посівами. Перед жнивими розпочався третій етап навчання — вивчали питання механізації збирання врожаю та силосування. Ці останні заняття проводилися в передових тракторних бригадах кожного району. Наприкінці року підводилися підсумки виконання соціалістичних зобов'язань. Механізаторам, які успішно закінчили школу і повністю виконали зобов'язання, присвоювалось звання «Майстер високих врожаїв». Взимку 1958/1959 р. в школах передового досвіду молодих механізаторів області навчалось 600 чоловік ¹²⁸, а в 1959/1960 р. — дві тисячі ¹²⁹.

За прикладом кіровоградців такі школи було створено у Хмельницькій, Волинській, Полтавській, Ровенській, Сумській, Черкаській та інших областях. Вони сприяли розгортанню соціалістичного змагання. Якщо в 1958 р. в змаганні за комплексну механізацію брали участь 12 тис. ланок комплексної механізації ¹³⁰, то в 1959 р. — 40 тисяч ¹³¹. У школах передового досвіду навчались не лише молоді механізатори, а й кукурудзоводи, буряководи, тваринники та працівники інших професій. За пропозицією партійних і комсомольських організацій у Тернопільській області організована школа майстрів-кукурудзоводів, якою керує знатна ланкова республіки, двічі Герой Соціалістичної Праці Є. О. Долинюк. У 1959 р. школу кукурудзоводів закінчили 300 молодих ланкових Тернопільщини. Навчання в школі допомогло їм виростити з кожного гектара по 55 ц зерна і 688 ц зеленої маси на площі 10 тис. га. 103 ланки зібрали врожай кукурудзи в 2 рази, 50 ланок — в 1,5 раза більший, ніж у 1958 р. ¹³². В 1960 р. в школі навчалось понад 400 моло-

¹²⁶ Поточний архів Кіровоградського ОК КП України, Інформація в ЦК КП України про впровадження передового досвіду, 21 вересня 1956 р., арк. 1—8.

¹²⁷ Поточний архів Управління сільського господарства Кіровоградської області, Наказ № 271 від 24 грудня 1958 р.

¹²⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Матеріали сектора по роботі серед сільської молоді, 1959, арк. 6.

¹²⁹ Газ. «Колгоспне село» від 7 лютого 1960 р.

¹³⁰ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Стенограма наради про обмін досвідом вирощування високих врожаїв кукурудзи, 1958 р.

¹³¹ Газ. «Правда України» від 21 січня 1960 р.

¹³² Газ. «Правда України» від 19 квітня 1960 р.

дих кукурудзоводів, у тому числі ланкові з Чернівецької, Станіславської, Хмельницької областей, а також з колгоспів Російської федерації і Казахстану ¹³³.

Успішно працювала школа передового досвіду молодих доярок у колгоспі ім. Леніна, Лебединського району, Сумської області, яку очолила двічі Герой Соціалістичної Праці М. Савченко. Заняття проводили по періодах: восени, взимку і влітку по чотири дні. Тричі на день доярки-учениці були присутні при доїнні корів. Щодня з 10 до 12 і з 16 до 18 годин для них читалися лекції за спеціальною програмою. У червні 1959 р. 88 доярок успішно закінчили школу. Всі вони після цього значно збільшили надої молока ¹³⁴. Школи майстрів високих надоїв молока працювали в ряді колгоспів Львівської, Запорізької та інших областей. Наприкінці 1959 р. майже в усіх районах Української РСР на базі кращих ланок, бригад, ферм і колгоспів партійними організаціями були створені школи по вивченню передового досвіду ¹³⁵.

Новою формою навчання є інститути передового досвіду в колгоспах. Один з перших таких інститутів був створений партійною організацією колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, Березівського району, Одеської області. Тут навчалось понад 100 колгоспників-полеводів, овочівників, виноградарів, механізаторів, тваринників ¹³⁶. Теоретичні заняття проводились по секціях, лекції читали спеціалісти і передовики сільського господарства, працівники науково-дослідних та вищих навчальних закладів Одеси. Практичні заняття відбувалися на місці основної роботи кожного випадку під керівництвом інструктора. Рада інституту вивчала все нове, що з'являлося в Березівському районі і за його межами, організовувала вивчення і впровадження у виробництво кращих методів праці. Для вивчення передового досвіду тваринників артілей «Пролетарська воля» і «Росія», Ставропольського краю, виїжджали передові доярки, вівчарі, свинарки і пташники. Група з 15 колгоспників на чолі з головою ради інституту В. Бондаренком вивчала передові методи вирощування цукрових буряків і кукурудзи у колгоспах Молдавії і Черкаської області ¹³⁷. Партійна організація спрямовувала практичну роботу ради інституту на те, щоб його слухачі не тільки самі впроваджували вивчений досвід і передові методи, а й передавали їх товаришам по роботі. Ті, хто закінчив інститут передового досвіду колгоспного виробництва, одержували спеціальні посвідчення. Результати навчання оцінювалися за показниками виконання соціалістичних зобов'язань — підвищення врожайності, продуктивності тваринництва, зниження затрат на виробництво одиниці продукції, ефективність використання техніки. Навчання в інституті і здобуті практичні навички правління артілі враховували при визначенні рівня кваліфікації працівників і оплати праці. Великого поширення набрали й інші форми впровадження у виробництво передового досвіду. В Кіровоградській області, наприклад, діють районні інститути умільців, у Вінницькій, Київській, Харківській, Херсонській та інших областях — районні інститути та народні університети ¹³⁸.

Велике значення для впровадження у виробництво передового до-

¹³³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Довідка Тернопільського обкому комсомолу, вересень 1959 р.

¹³⁴ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Довідка Сумського обкому ЛКСМУ, листопад, 1959 р.

¹³⁵ Газ. «Правда» від 23 грудня 1959 р.

¹³⁶ Поточний архів колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС, Березівського району, Одеської області, 1959.

¹³⁷ Газ. «Колгоспне село» від 17 листопада 1959 р.

¹³⁸ Газ. «Правда України» від 28 листопада 1959 р.

свіду, зокрема комплексної механізації та передової агротехніки, має рух колгоспників за оволодіння спеціальностями механізаторів. У 1958 р. ініціатором цього починання в Тернопільській області виступила ланкова колгоспу «Іскра», Підгаєцького району, комуністка В. Душник. Навчившись керувати трактором і комбайном, вона у 1959 р. половину робіт по догляду за посівами виконала без допомоги механізаторів. Ланка збрала по 562 ц цукрових буряків, 800 ц кукурудзи на силос і 180 ц картоплі з гектара. Затрати праці на центнер цукрових буряків становили 0,28 трудодня, або в три рази менше, ніж у середньому по колгоспу. Почин В. Душник підтримали і поширили партійні організації Тернопільщини¹³⁹. В 1959 р. її послідовники вже були в усіх колгоспах. Партійні організації Тернопільщини створили при РТС, училищах механізації і сільськогосподарських технікумах курси, де навчалися управляти трактором 1600 ланкових¹⁴⁰. У Кримській області одним з перших підтримав і очолив цей рух Красногвардійський райком партії. На районному партійному активі було вирішено для допомоги колгоспам організувати групи по вивченню сільськогосподарської техніки. За короткий час у районі було організовано 172 групи по вивченню сільськогосподарських машин. Групи комплектувалися за спеціальностями. За прикладом партійних організацій Красногвардійського району групи по вивченню сільськогосподарських машин були створені й в інших районах Кримської області¹⁴¹. На початку 1960 р. в області працювало 1127 груп, в яких навчалось близько 29 тис. колгоспників¹⁴². Діяльність партійних організацій, які очолили рух колгоспників за оволодіння спеціальностями механізаторів, схвалив січневий (1960 р.) Пленум ЦК КП України.

Результатом великої роботи партійних організацій по узагальненню, поширенню і впровадженню у виробництво передового досвіду було значне збільшення виробництва продукції землеробства і тваринництва на Україні за період 1953—1960 рр. Але як показали січневі (1961 р.) пленуми ЦК КПРС і ЦК КП України, цей важливий резерв дальшого крутого піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва використовується ще далеко не повністю. Пленум ЦК КПРС визначив цю справу як одне з першочергових завдань. «Особливу увагу,— підкреслюється у постанові пленуму,— треба звернути на виявлення і використання всіх можливостей і резервів у сільському господарстві, на поширення і впровадження досягнень науки і досвіду передовиків, новаторів виробництва. Досягнення передовиків повинні бути прикладом, маяком, який вказує правильний шлях до забезпечення високого рівня виробництва в кожній бригаді, на фермі, у кожному колгоспі і радгоспі»¹⁴³. Нині партійні організації України на виконання настанов січневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України ще ширше, різнобічніше і наполегливіше працюють над поширенням і впровадженням у виробництво досвіду передовиків сільського господарства.

¹³⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Інформація Тернопільського обкому ЛКСМУ, 1959 р.

¹⁴⁰ Газ. «Правда України» від 29 січня 1960 р.

¹⁴¹ Газ. «Правда України» від 10 грудня 1960 р.

¹⁴² Газ. «Правда України» від 7 січня 1960 р.

¹⁴³ «Про виконання державного плану і соціалістичних зобов'язань по виробництву та продажу державі продуктів землеробства і тваринництва в 1960 р. і про заходи по дальшому розвитку сільського господарства. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 18 січня 1961 року», Газ. «Радянська Україна» від 20 січня 1961 р.

В. К. СУЛЬЖЕНКО

БРАТЕРСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО І ВЗАЄМНА ДОПОМОГА — ДЖЕРЕЛО РОЗКВІТУ ЕКОНОМІКИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Головна характерна риса сучасності полягає в тому, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства. За останні десятиліття в гігантських битвах між новим і старим світом доведено силу і непереможність соціалізму. Зазнали краху спроби імперіалізму та його ударної сили — фашизму — воєнним шляхом затримати хід історичного розвитку. Імперіалізм виявився безсилим заступити шлях соціалістичним революціям в Європі і Азії. Соціалізм став світовою системою. «Головний зміст, головний напрям і головні особливості історичного розвитку людського суспільства в сучасну епоху, — говорить в Заяві, — визначають світова соціалістична система, сили, які борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства. Ніякі силкування імперіалізму не можуть припинити поступальний розвиток історії. Закладено міцні передумови для дальших вирішальних перемог соціалізму. Повна перемога соціалізму неминуча»¹. Світова соціалістична система вступила в новий етап свого розвитку. Радянський Союз успішно будує комунізм, інші країни соціалістичного табору, розв'язавши найтрудніші завдання перехідного періоду, закладають основи соціалізму, а деякі з них вступили в період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства.

Закономірністю розвитку світової системи соціалізму є тісне братерське співробітництво і взаємодопомога країн при суворому дотриманні принципу рівноправності та самостійності. У Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій говорить, що «соціалістичний табір — це соціальна, економічна і політична співдружність вільних, суверенних народів, об'єднаних тісними узами міжнародної соціалістичної солідарності, єдністю спільних інтересів і цілей, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму»². Непорушним законом взаємовідносин соціалістичних країн є суворе додержання принципів марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму. Безперечно, для всіх комуністичних і робітничих партій світу, як і раніше, залишається в силі головна вимога пролетарського інтернаціоналізму — єдність робітників і трудящих усіх країн у боротьбі проти капіталізму, за створення нового соціалістичного суспільства. На XXI з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив, що «головне — це збереження і зміцнення класової солідарності в боротьбі проти капіталізму, за визволення робітничого класу, за побудову соціалізму. В цьому у комуністів розбіжностей і різних розу-

¹ «Документи Наради представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960, стор. 7.

² Там же, стор. 18.

мінй немає і бути не може. Це — головне, що відділяє нас від ревізіоністів»³.

Вихід соціалізму за рамки однієї країни зумовив появу ряду нових важливих проблем пролетарського інтернаціоналізму і насамперед проблеми створення міжнародних відносин нового типу. Об'єктивними основами цього в країнах соціалістичного табору є суспільна власність на засоби виробництва, політична влада диктатури пролетаріату, єдина ідеологія марксизму-ленінізму. З інтернаціонального характеру диктатури пролетаріату виросла принципіально нова функція соціалістичної держави — функція допомоги іншим країнам і співробітництва з ними у будівництві соціалізму та налагодження міжнародних соціалістичних відносин. Виникнення і розвиток цієї функції і налагодження братніх комуністичними і робітничими партіями міжнародних соціалістичних відносин було значною мірою обумовлено творчим використанням багатого досвіду КПРС у справі співробітництва і дружби народів СРСР. Розширення сфери дії пролетарського інтернаціоналізму, виникнення нових міжнародних відносин між країнами соціалістичної системи — все це органічно пов'язано і з таким новим процесом, як майже одночасний перехід усіх країн соціалістичного табору до комунізму. Вирівнювання загальної лінії економічного і культурного розвитку всіх соціалістичних країн можливе лише при активному співробітництві і взаємодопомозі цих країн на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

Практика економічного і культурного будівництва країн соціалістичного табору, їх міжнародних відносин дає безліч прикладів безперервно зростаючого співробітництва і дружби між ними на основі пролетарського інтернаціоналізму. В даній статті розглядаються деякі питання братерського економічного співробітництва країн соціалістичного табору, показується, що велика дійова сила принципів пролетарського інтернаціоналізму яскраво проявляється саме в економічному співробітництві соціалістичних країн. М. С. Хрущов говорив, що «взаємна підтримка, яку ми подаємо один одному, — наша загальна палка зацікавленість у безперервному піднесенні економіки кожної соціалістичної країни, всього соціалістичного табору — це і є, товариші, справжній пролетарський інтернаціоналізм»⁴.

Економічне співробітництво соціалістичних країн визначається дією економічних законів соціалізму, спільністю соціалістичних виробничих відносин. Інтереси успішного розвитку світової економічної системи соціалізму вимагають, як підкреслюється в Заяві Народи комуністичних і робітничих партій, послідовного застосування у соціалістичному будівництві закону планомірного, пропорціонального розвитку, розгортання творчої ініціативи та діяльності народних мас, постійного удосконалення системи міжнародного поділу праці в рамках світової соціалістичної системи; вивчення колективного досвіду і зміцнення співробітництва та братерської взаємодопомоги⁵. Конкретні форми економічного співробітництва досить різноманітні: зовнішня торгівля, кредит і позики, взаємодопомога у розвитку різних галузей промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства; спільне використання природних багатств, водних ресурсів, транспортних засобів; співробітництво в галузі викори-

³ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 121—122.

⁴ «Пребывание партийно-правительственной делегации Советского Союза в ГДР, Сборник материалов», М., 1957, стор. 11.

⁵ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», стор. 17.

стання атомної енергії в мирних цілях; у підготовці кадрів для народного господарства; обмін науково-технічною документацією. Найбільш досконалою формою економічного співробітництва на сучасному етапі є координація довгострокових перспективних планів розвитку економіки окремих країн.

Координація господарського будівництва в країнах соціалізму забезпечує ефективне об'єднання виробничих зусиль соціалістичних країн, від якого виграє кожна з цих країн і весь соціалістичний табір у цілому. «Координація народногосподарських планів,— вказував М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС — ось та форма, в якій відбувається об'єднання виробничих зусиль соціалістичних країн на сучасному етапі»⁶. Процес зближення економіки країн почався з моменту створення соціалістичного табору. У формуванні світової соціалістичної системи господарства ядром цієї системи стала економіка Радянського Союзу, як найбільш могутньої країни у світовій соціалістичній системі. Поки що існують відміни в рівнях розвитку соціалістичних країн, обумовлені історичним минулим цих країн. Так, найбільш високий рівень виробництва на душу населення промислової і сільськогосподарської продукції мають зараз СРСР, Чехословаччина, Німецька Демократична Республіка. У порівнянні з ними Болгарія, Угорщина, Румунія, КНДР випускають на душу населення продукції у 1,5—2,5 рази менше, а відставання Китайської Народної Республіки, Монгольської Народної Республіки, Демократичної Республіки В'єтнам ще більш значне⁷.

Процес вирівнювання економічного розвитку всіх країн соціалістичного табору та їх більш-менш одночасний вступ у вищу фазу комунізму відбуватиметься за рахунок підтягування рівня відстаючих ще країн до дедалі зростаючого рівня провідних країн. Надзвичайно високі темпи зростання народного господарства і, зокрема, промисловості стали можливими при інтернаціональній братерській допомозі високорозвинутих країн соціалістичного табору і перш за все Радянського Союзу країнам відсталим у минулому. «Особливість економічного розвитку соціалістичних країн,— говорив на XXI з'їзді КПРС М. С. Хрущов,— полягає в тому, що в міру їх просування вперед зміцнюються взаємні відносини, ще більше згуртовується соціалістична світова система. Прямо протилежна тенденція панує в капіталістичному світі, де зростання виробництва в тій чи іншій країні веде до поглиблення суперечностей між капіталістичними країнами, до посилення конкурентної боротьби і до взаємних зіткнень. Зростання і розвиток кожної соціалістичної країни ведуть до зміцнення всієї соціалістичної світової системи. В цьому наша сила, запорука майбутніх перемог соціалізму в мирному змаганні з капіталізмом»⁸.

Середньорічний приріст промислового виробництва по всьому соціалістичному табору за п'ять років (1954—1958 рр.) складає 11%, в той час як по всьому капіталістичному світу він був менше 3%⁹. Якщо взяти дані про середньорічні темпи зростання промислового виробництва соціалістичних і капіталістичних країн за більш тривалий період і особливо за останні роки, то переваги соціалізму будуть ще більш разючими. За період з 1951 по 1959 р. середньорічний приріст промислового ви-

⁶ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 74.

⁷ О. Богомолів, О координации народнохозяйственных планов социалистических стран, журн. «Плановое хозяйство», 1960, № 8, стор. 47.

⁸ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 74

⁹ Там же.

робництва у соціалістичному таборі дорівнював 13,7% проти 4,8% у капіталістичних країнах¹⁰, а з 1957 р. по 1959 р.— відповідно 17% і 3,6%¹¹, тобто був майже в п'ять разів вищим. Час явно працює проти капіталізму, історичний розвиток, прогрес і соціалізм — поняття нерозривно зв'язані. На головній ділянці змагання двох систем — економічній — соціалізм має вирішальні переваги, наближається його повна перемога над капіталізмом у сфері матеріального виробництва і питання про цю остаточну перемогу соціалізму є справою порівняно короткого історичного строку.

Промислове виробництво в соціалістичних країнах у 1958 р. збільшилося в цілому порівняно з 1937 р. у п'ять разів, а така держава, як Китай, за 1950—1958 рр. збільшила промислове виробництво приблизно в 10 разів. Промислова продукція в 1958 р. проти довоєнного рівня зросла у Польщі більш як у 5,5 раза, Чехословаччині в 3,3 раза, Німецькій Демократичній Республіці більш як у 2,5 раза, у Румунії майже в 4 рази, Угорщині більш як у 4 рази, Болгарії приблизно в 9 разів, Албанії у 18 разів, а КНДР збільшила промислове виробництво порівняно з 1949 р. в 3,5 раза¹². За період з 1957 р. по 1959 р. обсяг промислової продукції в соціалістичних країнах виріс на 37,1%, а в капіталістичних — лише на 7,4%¹³. Високі темпи — загальна закономірність соціалізму, — що вперше проявила себе в СРСР. Це підтверджується тепер на досвіді всіх країн соціалістичного табору.

Важливо, відзначити, що економічно відсталі в минулому соціалістичні країни, щоб досягти рівня передових держав, розвивали свою промисловість більш швидкими темпами, ніж уся соціалістична система в цілому. У 1959 р. в порівнянні з довоєнним рівнем загальний обсяг промислового виробництва всіх соціалістичних країн збільшився у 6 разів, а в Болгарії обсяг промислового виробництва зріс в 11 разів, в Албанії — в 22,5 раза, а при середньорічному прирості промислової продукції за 1951—1959 рр.— на 13,7% по всьому соціалістичному табору, в КНР за ці роки він досяг 28,4% і КНДР — 22,7%¹⁴. Спираючись на трудове піднесення народних мас і одержуючи братерську допомогу соціалістичного табору, раніше відсталі країни швидко ліквідували своє відставання і наздоганяють передові соціалістичні країни. Свідченням цього вирівнювання загальної лінії економічного розвитку є невпинне підвищення ролі промисловості у створенні національного доходу в тих країнах, які раніше мали відсталу економіку, перетворення їх з аграрних в аграрно-індустріальні і промислово-аграрні країни. Так, в Албанії у 1938 р. продукція промисловості становила 9,8% валової продукції країни, а в 1957 р. вона досягла вже 48,9%¹⁵. В 1939 р. в Болгарії промислова продукція складала 24,8%, а в 1958 р.— 69,9%¹⁶.

Високий рівень промислового піднесення соціалістичних країн забезпечує ліквідацію розриву між передовими країнами і тими, що в минулому економічно відставали. Характерно, що розрив у рівнях еконо-

¹⁰ Г. Георгіу-Деж. Социалистический лагерь — ведущая сила международного развития, журн. «Проблемы мира и социализма», 1961, № 1, стор. 32.

¹¹ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, К., 1961, стор. 14.

¹² М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 71.

¹³ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 14.

¹⁴ Журн. «Политическое самообразование», 1961, № 1, стор. 31.

¹⁵ А. И. Помогасв, Братское сотрудничество социалистических стран — воплощение идей пролетарского интернационализма, «Пролетарский интернационализм — боевое знамя Коммунистической партии, Сборник статей по вопросам истории КПСС», М., 1959, стор. 55.

¹⁶ «Вестник статистики», 1960, № 12, стор. 80.

мічного розвитку різних країн капіталістичного світу дедалі зростає. Так, за даними ООН, на долю капіталістичних країн Північної Америки, Північно-Західної Європи, Австралії і Нової Зеландії, де проживає 15% населення капіталістичного світу, припадає 62% світового національного доходу, а на долю слабо розвинутих країн, де проживає 48% населення, лише 8% національного доходу¹⁷.

Провідну роль в економічному співробітництві країн соціалістичного табору відіграє Радянський Союз. Наша країна подає допомогу братнім країнам у будівництві 719 промислових підприємств, цехів, установок та інших об'єктів, у тому числі в Китаї — 245, у Польщі — 76, в Румунії — 83, в Болгарії — 70. Завершення будівництва цих об'єктів дасть можливість ввести в дію нові потужності по виробництву 18 млн. т сталі, 15 млн. т чавуну, видобутку 38 млн. т вугілля, потужність електростанцій зросте на 11 млн. кіловат, вони зможуть щороку виробляти приблизно 50 млрд. кіловат-годин електроенергії¹⁸. Слід відзначити, що на відміну від капіталістичних країн Радянський Союз не бере участі у прибутках підприємств, які будуються з його допомогою. Значна частина допомоги Радянського Союзу країнам народної демократії здійснюється в кредит. За післявоєнні роки Радянський Союз надав цим країнам позик на суму 7,8 млрд. крб.¹⁹. Так, тільки за 1956—1959 рр. СРСР надав кредити: Польщі — 1,2 млрд. крб., Угорщині — 850 млн. НДР — 420 млн., Румунії — 270 млн., Болгарії — 200 млн., Албанії — 526 млн. крб.²⁰. Важливо підкреслити, що розрахунки за кредит ці країни здійснюють поставками в СРСР товарів свого звичайного експорту, а розмір проценту на кредит є невеликим.

Радянський Союз поставляє в країни народної демократії продукцію машинобудування та бере участь у науково-технічному співробітництві, подає допомогу в підготовці кадрів. Протягом лише першої п'ятирічки (1953—1957 рр.) Китай, наприклад, одержав з СРСР 10 тис. різних сільськогосподарських машин, 3 тис. металорізальних верстатів, понад 2 млн. т прокату чорних металів, значну кількість автомобілей, залізничного рухомого складу, нафтопродуктів та ін. Поставки радянського комплектного обладнання на кінець п'ятирічки оцінювались в 3 млрд. юанів при загальній вазі 700 тис. т²¹. У лютому 1959 р. була підписана нова радянсько-китайська угода про допомогу Радянського Союзу Китаю в будівництві 78 великих промислових підприємств у період 1959—1967 рр.²². Братерська допомога Радянського Союзу та інших високорозвинутих країн соціалістичного табору сприяла швидкому усуненню економічного відставання Китайської Народної Республіки. Лише в 1960 р., за попередніми підрахунками, виплавка сталі зросла на 5 млн. т і становила по Китаю в цілому 18,4 млн. т²³. В 1949 р. в Китаї було виплавлено всього 158 тис. т сталі²⁴. Успішно розвивається машинобудування — серцевина індустрії; в 1949 р. в Китаї було вироблено 1,5 тис. металорізальних верстатів, у 1959 р. — 70 тис., а в 1960 р. —

¹⁷ А. Кодаченко, Соревнование двух систем и слаборазвитые страны, М., 1960, стор. 27.

¹⁸ Г. Герцович, Мировая социалистическая экономика в 1959 г., журн. «Международная жизнь», 1960, № 5, стор. 103.

¹⁹ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 22.

²⁰ Г. Герцович, назв. праця, стор. 103—104.

²¹ Журн. «Современный Восток», 1959, № 10, стор. 24.

²² С. Тихвинский, Одиннадцатая годовщина Китайской Народной Республики, журн. «Коммунист», 1960, № 14, стор. 80.

²³ Газ. «Правда» від 8 січня 1961 р.

²⁴ «Развитие народного хозяйства Китайской Народной Республики, Статистические показатели», М., 1956, стор. 17.

90 тис.²⁵ Як відзначалось на IX Пленумі ЦК КПК, у 1957 р. Китай займав дев'яте місце у світі по виплавці сталі, п'яте — по видобутку вугілля, а зараз відповідно займає шосте та друге місця. За останні три роки середньорічний приріст валової продукції промисловості склав понад 40%, тобто більш як у два рази, ніж середньорічний приріст періоду першої п'ятирічки²⁶.

Яскравим прикладом братерського співробітництва на принципах соціалістичного інтернаціоналізму можуть бути також економічні відносини Радянського Союзу і Польської Народної Республіки. В післявоєнні роки найважливішим фактором, який дозволив Польщі добитися сучасного розвитку промисловості, були поставки машин і обладнання з СРСР. Завдяки обладнанню і технічній документації, одержаних з Радянського Союзу, були завершені найбільші будови Польщі: металургійний комбінат ім. Леніна в Новій Гуті, чотири доменні печі на заводах ім. Берута та ім. Костюшка, прокатний цех на заводі «Бобрек», теплоелектроцентралі в Явожно, Скавіні і Жерані, завод легкових автомобілів у Варшаві, вантажних — в Любліні, тракторний завод «Урсус», азотний комбінат у Кендзежині, содовий завод в Янікові, завод синтетичної гуми в Освенцімі, цементний завод у Вежбіці, ряд текстильних комбінатів та багато інших підприємств. На основі радянської документації Польща освоїла виробництво більш як 100 типів машин і устаткування, що раніше не вироблялись польською промисловістю²⁷. Велике значення для розвитку польської машинобудівної промисловості мають поставки ряду видів продукції цієї промисловості Радянського Союзу. За даними журналу «Nove drogi» у 1958 р. СРСР одержав з Польщі 23% усього залізничного рухомого складу, придбаного за кордоном, 16,5% суден, 18,5% рентгенівських апаратів, 21% трансформаторів, металообробних верстатів біля 4%²⁸. Таким чином, братні країни соціалізму з свого боку сприяють розвитку економіки Радянського Союзу.

Проявом нерозривних зв'язків соціалістичних країн є спорудження гігантського нафтопроводу. «Магістраллю дружби» називають братерські народи цю будову, яку споруджують п'ять країн: Радянський Союз, Чехословаччина, Угорщина, Польща, Німецька Демократична Республіка. Від Волги до Дунаю і Одера, на тисячі кілометрів протягнеться нафтопровід, по якому нафта з промислів Татарії і Башкірії піде на нафтопереробні заводи братніх країн. Це грандіозна споруда, якої ще не знає світ.

Велике значення у розвитку продуктивних сил і науки соціалістичних країн матиме далі співробітництво у мирному використанні атомної енергії. Яскравим прикладом цього є діяльність Об'єднаного інституту ядерних досліджень у м. Дубно, створеного у березні 1956 р. Цей інститут, оснащений найбільш сучасним обладнанням і керований провідними вченими, вже добився видатних успіхів у дослідженні будови матерії. Радянський Союз також подав братню допомогу у спорудженні атомних реакторів ряду країн соціалістичного табору. З 1948 р. по 1960 р. Радянський Союз, розвиваючи науково-технічне співробітництво, передав народно-демократичним країнам 28 817 комплектів технічної документації, одержавши від цих країн 7048 комплектів такої доку-

²⁵ Газ. «Правда» від 19 січня 1961 р.

²⁶ Газ. «Правда» від 22 січня 1961 р.

²⁷ Газ. «Вільна Україна» від 20 квітня 1960 р.

²⁸ Maciej Deniszczyk, Lesław Skibinski, O współpracy gospodarczej Polski z krajami socjalistycznymi i perspektywach dalszego rozwoju (Materiały i fakty), Журн. «Nove drogi», 1960, N 6, стор. 71.

ментації²⁹. З 1948 р. на першу половину 1959 р. з СРСР в братні країни було командировано 5557 спеціалістів, в Радянському Союзі працювали 8207 спеціалістів з цих країн³⁰.

Свідченням зростаючого братерського економічного співробітництва соціалістичних країн є розвиток торгівлі між ними, в основі якої — не конкуренція і нещадне придушення слабих, як це має місце при капіталізмі, а повна рівність і взаємовигода. Торгівля країн соціалістичного табору прискорює розвиток їх продуктивних сил, кооперування і спеціалізацію виробництва у рамках соціалістичної системи господарства. У порівняльних цінах обсяг зовнішньої торгівлі СРСР з соціалістичними країнами з 1946 по 1958 р. зріс більш як у 6,5 раза³¹. В 1958 р. товарообіг зовнішньої торгівлі соціалістичних країн — учасниць Ради економічної взаємодопомоги — збільшився порівняно з 1950 р. в 2,5 рази, причому шляхом взаємної торгівлі задовольняється основна частина імпорتنних потреб країн у найбільш важливих для промисловості і сільського господарства товарах. Так в 1957 р. імпорتنні потреби в цих країнах покривались за рахунок взаємних поставок по машинах і обладнанню на 78%, твердому і рідкому паливу, залізній руді, чавуну, хімічних добривах, зернових від 72 до 95%, прокату чорних металів — близько 60%, бавовни — 52% і т. д.³² Характерно, що за період 1950—1958 рр. капіталістичні країни збільшили товарообіг лише на 78%³³. Надалі передбачається дальше розширення товарообороту між соціалістичними країнами. В 1965 р. буде перевищено рівень товарообороту 1958 р. приблизно в 1,7 раза³⁴. На долю соціалістичної системи зараз припадає понад одна третина світової промислової продукції, і це при умові, що країни цієї системи охоплюють майже одну третину населення земної кулі. У 1960 р. випуск промислової продукції соціалістичних країн майже в сім разів перевищував довоєнний рівень, а випуск продукції капіталістичних країн зріс менше як у 2,5 раза³⁵.

Поряд з бурхливим промисловим розвитком країни соціалістичного табору досягли великих успіхів у розвитку сільського господарства. «В усіх країнах народної демократії, — говорить в Заяві Народи представників комуністичних і робітничих партій, — за останні роки вже розв'язане або успішно розв'язується найважче питання соціалістичного будівництва — добровільний перехід селянства з шляху дрібного приватновласницького господарства на шлях великого кооперативного соціалістичного господарства. Ленінський кооперативний план довів свою велику життєвість як для тих країн, де існувала тривала традиція глибокої прихильності селянства до приватної власності на землю, так і для країн, які недавно покінчили з феодальними відносинами³⁶. З врахуванням держгоспів та кооперативів у ряді європейських країн народної демократії соціалістичному сектору сільського господарства належить: у Німецькій Демократичній Республіці близько 100% орної землі,

²⁹ Журн. «Коммунист», 1961, № 2, стор. 17.

³⁰ Журн. «Коммунист», 1959, № 13, стор. 78.

³¹ «Народное хозяйство СССР в 1958 г., Статистический ежегодник», М., 1959. стор. 799.

³² А. Косыгин, Великое содружество социалистических стран, газ. «Правда» від 28 квітня 1959 р.

³³ Н. Иванов, Формы экономического сотрудничества социалистических стран, журн. «Вопросы экономики», 1959, № 10, стор. 102.

³⁴ Газ. «Правда» від 21 травня 1959 р.

³⁵ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 72. П. Н. Дьомічев, Ленінізм — прапор нашої епохи, М., 1961, стор. 12.

³⁶ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», стор. 14.

в Болгарії—98%, у Чехословаччині—понад 86%, в Албанії—понад 83%, в Угорщині—71,3%, в Румунії—81% усієї площі, що обробляється³⁷. Значними є досягнення кооперативного руху і в народних демократичних країнах Азії. Зараз державні і колективні господарства обробляють у КНДР 100% посівних площ, в Монголії—99,7%, в Китаї—99,1%, в ДРВ—72,7%³⁸.

Між кооперативами налагоджується братерський обмін досвідом, що сприяє швидкому піднесенню сільськогосподарського виробництва. До Радянського Союзу часто приїжджають делегації селян з народно-демократичних країн, які уважно вивчають досвід соціалістичної перебудови сільського господарства в нашій країні, зав'язують ще тіснішу виробничу дружбу з колгоспниками. Наприклад, вступили в змагання за найвищі врожаї кукурудзи та високу продуктивність громадського тваринництва кооператив ім. Ф. Енгельса з НДР та колгосп «Пролетарська Воля» з Ставропольщини. Вони борються за одержання 345 ц м'яса та 2100 ц молока на сто гектарів землі³⁹. За останні роки в Народній Польщі в зв'язку з посиленням кооперативного руху значно зріс інтерес польських селян до досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства в Радянському Союзі. До нашої країни часто приїзять делегації землеробів з дружньої Польщі. Наші колгоспники, спеціалісти сільського господарства в свою чергу побували в цілому ряді воєводств Польщі. Так, влітку 1959 р. велика група колгоспників Львівщини виїжджала в Люблінське воєводство⁴⁰, а в 1960 р. на Львівщині перебувала делегація з цього воєводства з метою вивчити досвід керівництва сільським господарством у Львівській області⁴¹. Колгоспники Львівщини подають своїм польським друзям допомогу у вирощуванні високих врожаїв кукурудзи⁴². Вже кілька років тепла дружба зв'язує колективи Львівського зооветеринарного інституту та Люблінської вищої сільськогосподарської школи⁴³. Недавно на запрошення цієї школи у науковій конференції на тему: «Використання досягнень радянської сільськогосподарської науки в сільському господарстві Люблінського воєводства» взяли участь вчені Львова⁴⁴.

Соціалістична перебудова сільського господарства забезпечує круте піднесення виробництва сільськогосподарських продуктів, зростання врожайності. Китайська Народна Республіка, наприклад, виробляє продовольства в 2,5 раза більше і бавовни у 5,4 раза більше, ніж до перемоги народної революції⁴⁵.

2—3 лютого 1960 р. у Москві відбулася Нарада представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн Європи, присвячена обмінові досвідом у розвитку сільського господарства⁴⁶. Учасники наради одностайно визнали виняткове значення зростаючого співробітництва і братерської взаємодопомоги країн соціалістичного табору для розвитку всіх галузей їх економіки. Вони висловили впевненість у то-

³⁷ Л. Н. Толкунов. Коммунистические партии ведут крестьян к социализму, журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 5, стор. 108.

³⁸ Газ. «Правда» від 30 грудня 1960 р.

³⁹ Газ. «Правда» від 8 лютого 1960 р.

⁴⁰ Газ. «Львовская правда» від 13 червня 1959 р.

⁴¹ Газ. «Вільна Україна» від 23 листопада 1960 р.

⁴² Газ. «Львовская правда» від 23 червня 1959 р.

⁴³ Газ. «Львовская правда» від 30 червня 1960 р.

⁴⁴ Газ. «Вільна Україна» від 23 лютого 1961 р.

⁴⁵ Газ. «Правда» від 1 жовтня 1960 р.

⁴⁶ «Комюніке про Наряду представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн Європи по обміну досвідом у розвитку сільського господарства», газ. «Радянська Україна» від 4 лютого 1960 р.

му, що використання незаперечних переваг світової соціалістичної системи господарства, значних резервів у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів дасть можливість у короткий строк забезпечити найвищий у світі життєвий рівень для трудящих. Учасники наради висловились за те, щоб Рада економічної взаємодопомоги вивчила можливості дальшої спеціалізації в сільськогосподарському виробництві, сільськогосподарському машинобудуванні, виробництві хімічних засобів для потреб сільського господарства, з урахуванням інтересів і можливостей кожної країни.

В розвитку планомірного співробітництва соціалістичних країн, в координації та об'єднанні їх зусиль у галузі сільського виробництва і промисловості велику роль відіграє Рада економічної взаємодопомоги, яку було створено у 1949 р. До неї увійшли СРСР та європейські країни народної демократії. Згодом у роботі Ради почали брати участь як спостерігачі представники країн народної демократії Азії. Вся діяльність Ради економічної взаємодопомоги побудована на принципах пролетарського інтернаціоналізму, на основі дотримання принципів суверенітету і повної рівноправності, взаємної поваги національних інтересів, взаємовигідної товариської допомоги. Створення Ради економічної взаємодопомоги було викликано потребами об'єктивного процесу розвитку міжнародного розподілу праці в рамках світової системи соціалізму, процесу спеціалізації та кооперування виробництва. Між країнами соціалістичного табору дедалі більше розвивається розподіл праці в рамках світової системи соціалізму. Це знаходить свій вираз, зокрема, у тому, що між країнами цієї системи існує домовленість через Рад економічної взаємодопомоги про міждержавну спеціалізацію виробництва більш як 600 видів машин і обладнання⁴⁷. У процесі поглиблення міжнародного розподілу праці в таборі соціалізму визначається основний профіль найважливіших галузей промисловості окремих країн з врахуванням як місцевих умов і потреб, так і потреб соціалістичних країн. Успіхи у виробничому кооперуванні селянства в соціалістичних країнах створюють умови раціональної спеціалізації також і сільського господарства цих країн у міжнародному масштабі. Виникнення і розвиток дедалі нових форм економічного співробітництва країн соціалістичного табору вимагає глибоких наукових узагальнень та наукових прогнозів. Нещодавно Президія Академії наук СРСР прийняла рішення про організацію Інституту економіки світової соціалістичної системи⁴⁸.

Цілі і завдання економічного співробітництва країн соціалістичного табору були чітко сформульовані в Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій 1960 р. «Свій інтернаціональний обов'язок,— говорить в Заяві,— комуністичні і робітничі партії соціалістичних країн бачать у тому, щоб, розвиваючи промисловість і сільськогосподарське виробництво кожної країни високими темпами відповідно до наявних можливостей, повністю використати всі переваги соціалістичної системи та внутрішні ресурси кожної країни для розв'язання спільними зусиллями і в найкоротший строк історичного завдання — перевершити світову капіталістичну систему по абсолютному обсягу промислового та сільськогосподарського виробництва, а слідом за цим випередити найбільш розвинуті в економічному відношенні капіталістичні країни по рівню виробництва на душу населення і по життєвому рівню»⁴⁹.

⁴⁷ Газ. «Правда» від 19 грудня 1959 р.

⁴⁸ Газ. «Правда» від 2 лютого 1961 р.

⁴⁹ «Документи Наради представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», стор. 17.

Не бажаючи чесно дивитися на факти, імперіалістична пропаганда розглядає країни народної демократії як «сферу радянського впливу», як «колонії Рад» і т. д. Твердження буржуазних ідеологів та ревізіоністів про «радянський гегемонізм», який ніби існує в соціалістичному таборі, цілком безпідставні. Автори їх мають на меті протиставити одну соціалістичну країну іншій, підірвати довір'я до Радянського Союзу, КПРС. М. С. Хрущов говорив: «Ми повинні мати на увазі, що прагнення посварити соціалістичні країни між собою, ослабити братні, дружні відносини між ними є однією з форм класової боротьби, яку застосовує наш противник»⁵⁰. Ганебну роботу, спрямовану на послаблення єдності соціалістичного табору, проводить сучасний ревізіонізм. Чого, наприклад, вартє твердження з програми СКЮ, що пролетарський інтернаціоналізм зводиться винятково до принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи. В ньому зовсім ігнорується необхідність зміцнення єдності та співробітництва соціалістичних країн, ставиться знак рівності між політикою країн соціалістичного табору і політикою імперіалістичного агресивного военного блоку. Така ревізіоністська позиція нічого спільного з марксизмом-ленінізмом не має. «Інтернаціоналізм на ділі,—учив В. І. Ленін,—один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в *своїй* країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) *такої ж боротьби*, такої ж лінії, і *тільки її одної в усіх без винятку країн*»⁵¹.

Комуністичні і робітничі партії викрили ревізіонізм як найлютішого ворога робітничого класу й усіх трудящих і розбили його ідейно та політично. Ідеологічна зброя комуністичних і робітничих партій завжди спрямовується проти будь-яких спроб підірвати або ослабити міць соціалістичного табору. Роль Радянського Союзу полягає не в тому, що він керує іншими соціалістичними країнами, а в тому, що він першим проклав дорогу до соціалізму, є найбільш могутньою країною у світовій соціалістичній системі, нагромадив великий позитивний досвід у боротьбі за побудову соціалізму і першим вступив у період розгорнутого будівництва комунізму. Відіграючи вирішальну роль у зміцненні світової соціалістичної системи і подаючи країнам народної демократії всебічну безкорисливу допомогу в розвитку їх народного господарства, СРСР не добирається при цьому для себе якихось переваг або вигід, а лише виконує свій інтернаціональний обов'язок перед трудящими країн, що йдуть по соціалістичному шляху. «Радянський Союз,—заявив на XXI з'їзді КПРС М. С. Хрущов,—вважає своїм найважливішим завданням і далі сприяти зміцненню єдності країн світової соціалістичної системи, розвитку співробітництва, економічних і культурних зв'язків між країнами соціалізму на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму, братерської дружби вільних народів»⁵².

В результаті виконання і перевиконання семирічки в СРСР, а також високих темпів розвитку економіки народнодемократичних країн світова соціалістична система виробить більш половини всієї промислової продукції⁵³ і тим самим буде забезпечена безповоротна перевага над капіталізмом у матеріальному виробництві. Також у порівняно короткі історичні строки на користь соціалізму буде вирішуватись, разом з тим,

⁵⁰ М. С. Хрущов, Промова на VII з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії 1 грудня 1959 р., К., 1959, стор. 11.

⁵¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 53.

⁵² М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 74—75.

⁵³ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, стор. 72.

питання про випередження капіталістичних країн у виробництві продуктів на душу населення. Соціалізм наздожене і випередить капіталізм по рівню економічного розвитку, по споживанню на душу населення в 15—20 років⁵⁴. При цьому маються на увазі найбільш передові капіталістичні країни, тому що, коли виходити з середніх норм душевого споживання в межах усієї нинішньої капіталістичної системи, то вони вже перевищені соціалістичним табором. Зараз ЦК КПРС і Радянський уряд розробляють генеральний план розвитку народного господарства СРСР на 1960—1980 рр., який відкриє величні перспективи у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в піднесенні добробуту народу⁵⁵. Здійснюючи накреслення Комуністичної партії по побудові комунізму, радянський народ буде виконувати свій інтернаціональний обов'язок перед усією соціалістичною системою, перед трудящими всього світу. Рада Економічної Взаємодопомоги визнала за доцільне, щоб всі соціалістичні країни розробляли народногосподарські плани на однаковий період з 1960 по 1980 роки⁵⁶. Добровільна координація перспективних народногосподарських планів братніх країн є новою, властивою для соціалізму, формою міжнародних економічних зв'язків.

В міру просування до соціалізму і комунізму створюється спільна для всіх соціалістичних країн матеріально-технічна база, виникає і розвивається єдиний тип виробничих відносин у рамках світової системи соціалізму, створюються об'єктивні можливості для дальшого бурхливого розвитку дедалі могутніших продуктивних сил, для максимального виграшу часу і досягнення перемоги країн соціалізму в мирному економічному змаганні з капіталізмом. Братерське економічне співробітництво країн соціалістичного табору являє собою зразок нових комуністичних відносин у міжнародному житті. Їх остаточна перемога є неминучим результатом історичного розвитку всього людства.

⁵⁴ Б. Пономарев, Новый этап общего кризиса капитализма, газ. «Правда» від 8 лютого 1961 р.

⁵⁵ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 16.

⁵⁶ Газ. «Правда» від 28 березня 1961 р.

О. М. ВЕРБИЛО

ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ФРОНТУ В ПЕРІОД ПЕРЕМОЖНОГО ЗАВЕРШЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні справляла і справлятиме величезний вплив на весь хід світової історії. Джерела цієї перемоги уже багато років є предметом запеклої ідеологічної боротьби. Фальсифікатори історії приписують перемоги Радянських збройних сил якійсь неповторній історичній випадковості. Але чим далі відходять у минуле події Великої Вітчизняної війни, тим виразніше видно справжні джерела перемоги, що врятувала світ від фашистського поневолення.

Одним з основних джерел перемоги у Великій Вітчизняній війні є непорушна єдність армії і народу, викувана Комуністичною партією на основі радянського суспільного і державного ладу. «Сила нашої армії,— вказував М. С. Хрущов,— полягає в тому, що вона є справді народною армією, втіленням єдності радянського суспільства, дружби народів нашої країни»¹.

Найяскравіше єдність армії і народу в роки Вітчизняної війни виявилась у всенародній допомозі фронтові. Незважаючи на те, що економіці Радянської України німецько-фашистськими загарбниками було завдано величезної шкоди — зруйновано і затоплено 306 основних шахт, не рахуючи малих і середніх²; пограбовано, зруйновано і спалено 16150 промислових підприємств, на яких до війни працювало 23 млн. робітників, знищено або вигнано в Німеччину 2,8 млн. коней, 5 млн. голів великої рогатої худоби, 5,4 млн. овець, 36,4 млн. голів птиці³ тощо,— все ж з перших днів визволення трудящі України подають величезну допомогу Радянській Армії в остаточному розгромі ворога. Ця допомога фронтові полягала насамперед у швидкій відбудові зруйнованого народного господарства і збільшення виробництва продукції для потреб фронту.

21 серпня 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Радянська Україна тоді дістала від Союзного уряду величезну допомогу для відбудови основних галузей промисловості: було виділено близько 4500 верстатів і спеціального устаткування, майже 6000 автомашин, 7 турбін на 100 тис. кіловат (без Харкова і районних станцій Донбасу), 30 тис. т металу, труб, балок, 450 кубометрів лісу. На Україну з усіх кінців нашої не-

¹ Газ. «Правда» від 3 вересня 1959 р.

² М. С. Хрущов, Підсумки першого року відбудовчих робіт на Україні, К., 1945, стор. 10.

³ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 447, 450.

осязної Батьківщини йшли ешелони з устаткуванням, машинами, сировиною.

У березні 1944 р. на VI сесії Верховної Ради Української РСР було підведено перші підсумки відбудови народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистських загарбників, обговорено чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України. З доповіддю по цьому питанню на сесії виступив М. С. Хрущов. Доповідач і депутати вказували на широкий розмах відбудовчих робіт на Україні, зосереджували увагу на швидкому відновленні найважливіших галузей промисловості і зокрема важкої індустрії. В рішеннях сесії було накреслено широку програму боротьби трудящих Радянської України за швидку відбудову народного господарства.

Мобілізуючи широкі маси робітничого класу і колгоспного селянства на відбудову зруйнованих підприємств і налагодження випуску продукції та подання ефективної допомоги радянським військам у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, Центральний Комітет КП(б)У і партійні організації насамперед дбали про швидку відбудову важкої індустрії, що є становим хребтом обороноздатності країни. 18 липня 1944 р. Державний Комітет оборони ухвалив постанову про дальші заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу. В ній передбачалась одночасна відбудова 220 шахт з довоєнним видобутком 203,7 тис. т вугілля за добу⁴. Виконуючи це завдання, ЦК КП(б)У і РНК Української РСР вжили ряд заходів по збільшенню чисельності робітничого класу в Донбасі і піднесенню його трудової активності. Вже в квітні 1944 р. для роботи у вугільній промисловості Донбасу було мобілізовано 143 000 чоловік⁵. На 1 листопада 1944 р. в Донбасі працювало 308,9 тис. робітників і службовців, з них близько 150 тис. робітників вперше прийшли працювати у вугільну промисловість. ЦК КП(б)У і партійні організації Донбасу з метою ліквідації на шахтах плінності робочої сили здійснили ряд заходів, спрямованих на поліпшення культурного і побутового обслуговування робітників вугільної промисловості. Для проведення масово-політичної і роз'яснювальної роботи партійні організації підібрали досвідчених агітаторів, закріпили їх за виробничими ділянками і гуртожитками; створювали на шахтах червоні кутки, організовували шефство комсомольців над робітничими гуртожитками.

♥ Партійні організації України організували шефство колгоспів і радгоспів над промисловими підприємствами Донбасу, Придніпров'я. Так, Вінницький і Київський обкоми КП(б) України рекомендували кожному колгоспові посіяти один-два гектари зернових і круп'яних культур, картоплі і овочів для підшефних підприємств. З ініціативи партійних і профспілкових організацій Чернівецької і Сумської областей для шахтарів було організовано відправку індивідуальних і колективних посилок. Кіровоградський і Вінницький обкоми КП(б) України прийняли рішення: послати з кожного колгоспу одного-двох добровольців на роботу в підшефні шахти⁶. Трудящі Одеської області взяли шефство над трестом «Макіїввугілля», Чернігівської області — над шахтою «Кочегарка», Київської області — над трестом «Рутченківвугілля».

⁴ «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам», т. 2, М., 1957, стор. 846.

⁵ Центральний партійний архів ІМЛ при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 2, од. зб. 1632, арк. 46.

⁶ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 305, арк. 14.

В перші роки відбудови народного господарства Донбас, Кривоїржжя, Дніпробуд одержали десятки тисяч робітників, величезну кількість продовольства. Тільки у червні 1944 р. з Харківської, Сумської, Запорізької, Полтавської та інших областей на шахти комбінату «Ворошиловвугілля» прибуло близько 50 тис. колгоспників і колгоспниць⁷. У липні трудящі Запорізької області послали в Донбас 86 т хліба, 34 голови великої рогатої худоби, багато овочів, фруктів, яєць, крупи, сиру і меду. 38 колгоспів Коропського району, Чернігівської області, виділили для підшефної шахти «Кочегарка» урожай з площі 60 га зернових, 20 га проса, 40 га картоплі, 10 га городніх культур⁸. Шефи послали шахтам Донбасу кріпильний ліс, інструменти, устаткування. Трудящі Житомирської області відправили в Донбас 43 вагони, а Ровенської області — два ешелони кріпильного лісу. Підприємства м. Слов'янська надіслали підшефній шахті ім. Ф. Е. Дзержинського тресту «Дзержинськвугілля» 18 автомашин з обладнанням, інструментами і матеріалами⁹.

Робітничий клас України докладав усіх зусиль, щоб наблизити час перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Колектив металургійного заводу ім. Сталіна (Донбас) вирішив понад план відбудувати доменну піч № 2. Їх роботою керував начальник доменного цеху комуніст тов. Царинин. Вважалося, що для відбудови нової печі потрібно близько року. Робітники працювали по кілька змін, незважаючи на відсутність електроенергії, запчастин та інструментів. Ризикуючи життям, вони ручним способом очистили домну від шихти. За три місяці доменну піч було відбудовано і уже до вересня виплавлено 5,5 тис. т чавуну¹⁰. Обер-майстер І. Г. Коробов разом з своїми друзями — найстарішими металургами Макіївського заводу — героїчно трудився над відбудовою найпотужнішої з діючих тоді на Півдні доменних печей. Макіївські металурги через 10 днів після пуску домни добилися довоєнної потужності.

Вибійник шахти ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» О. Тамбовцев за шість місяців перевиконав річну норму. Молодіжні бригади будівельників П. Тараненка з шахти № 4—5 «Микитівка», О. Рижикової з шахти № 3—18 тресту «Сталінвугілля» та багато інших щомісяця виконували по три-чотири норми. На весь Донбас прославилась сім'я старого вибійника шахти «Грузька» Макіївського району І. Олейникова. Семидесятирічний пенсіонер з перших днів визволення взявся за обушок і разом з своїм сином і трьома дочками видобував вугілля. Цілими сім'ями виходили донбасівці на відбудову рідного краю. Недарма на Донбасі у роки війни склалось прислів'я: «чоловік у бій, дружина — у забій, сестра — біля ствола; вся гірничка сім'я вугілля рубає, фашистів бити допомагає».

Разом з чоловіками в шахтах працювали жінки. В роки війни вони довели, що немає таких гірничих професій, якими не могли б оволодіти радянські патріотки. Н. Кузьменко, Т. Тарутіна, М. Пекіна, М. Гришутіна та багато інших стали справжніми майстрами видобутку вугілля і змагалися за першість з кращими вибійниками. На початку 1944 р. дев'ять з половиною змінних норм дала Н. Кузьменко, одинадцять з половиною — М. Гришутіна¹¹.

Розгорнуте партійними організаціями соціалістичне змагання за

⁷ Газ. «Правда Украины» від 17 червня 1944 р.

⁸ Газ. «Правда Украины» від 14 червня 1944 р.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 305, арк. 8, 14.

¹⁰ Там же, оп. 1—16, од. зб. 210, арк. 9.

¹¹ Газ. «Социалистический Донбасс» від 3 лютого 1944 р.

підвищення продуктивності праці охопило широкі верстви робітників і службовців. У жовтні 1944 р. змаганням було охоплено три четверті всіх робітників Донбасу. Широкого розмаху набрало змагання за звання майстра вугілля, гвардійця тилу, за звання фронтових бригад, за право бути занесеним у Книгу трудової слави України. В результаті самовідданої праці робітників України, допомоги братніх союзних республік за два роки були відбудовані і введені в дію 123 основні (з 306 діючих до війни) і 506 середніх і малих шахт. Середньодобовий видобуток вугілля досяг 38,5% довоєнного рівня. Шахтарі Донбасу дали країні понад 40 млн. т вугілля¹². У 1945 р. українські металурги ввели в дію 16 доменних, понад 40 мартенівських печей, більше 30 прокатних станів, 60 коксових батарей. До ладу діючих стало 34 залізрудних шахти Криворіжжя. На кінець 1945 р. металурги України дали понад 2 млн. т чавуну, близько 3 млн. т сталі, 1,5 млн. т прокату.

У роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія виступила організатором трудових патріотичних подвигів колгоспного селянства Радянської України. Здійснюючи рішення травневого (1944 р.) пленуму ЦК КП(б)У про заходи по дальшій відбудові і розвитку сільського господарства України, ЦК КП(б)У і РНК Української РСР прийняли постанову про розгортання соціалістичного змагання колгоспів, МТС, районів, областей республіки за високий урожай і піднесення колгоспного тваринництва. ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації перетворити це змагання на всенародний рух за одержання високих врожаїв, за широкий розвиток громадського тваринництва. ЦК КП(б)У і Раднарком Української РСР встановлювали для колгоспів-переможців у соціалістичному змаганні п'ять перехідних Червоних прапори, дві премії по 50 тис. крб. та три — по 35 тис. крб.¹³

Завдяки величезній роботі партійних організацій весняна посівна кампанія була проведена в стислі строки. Колгоспи Дніпропетровської, Запорізької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Сталінської, Київської, Миколаївської, Полтавської і Харківської областей перевиконали план сіви ярових культур.

У червні 1944 р. в усіх областях України відбулися пленуми обкомів КП(б)У, районні партійні збори, на яких накреслювались заходи для успішного проведення збирання врожаю. Відомо, що у воєнні роки основну роль у колгоспному виробництві відіграли жінки й підлітки, які показували зразки самовідданої патріотичної праці. В колгоспі «Нова громада», Прилуцького району, Чернігівської області, на косовиці щоденно працювало 70 жінок-косарів, які виконували і перевиконували норми. Є. Собко (Кам'янець-Подільська область) встановила рекорд по в'язанню снопів. Почавши роботу о 4 годині ранку, вона до 11 години вечора зв'язала 5630 снопів на площі 8,5 га і виробила 49 трудоднів¹⁴. 900 тис. піонерів і школярів вийшли на колгоспні поля України, щоб замінити своїх батьків і братів, які пішли на фронт. Понад 26 155 тис. трудоднів виробили школярі України за період літніх сільськогосподарських робіт. Учень 6 класу Сталінської середньої школи, Дніпропетровської області, М. Сахно вивчив трактор і самостійно працював на косовиці. При нормі 18 га він скошував 22 і за два місяці виробив 250 трудоднів¹⁵. Цей славний подвиг юних патріотів нашої

¹² М. С. Хрущов, Підсумки першого року відбудовчих робіт на Україні, стор. 10.

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1632, арк. 62.

¹⁴ Газ. «Радянське Поділля» від 24 вересня 1944 р.

¹⁵ Газ. «Правда Украины» від 14 листопада 1944 р.

Батьківщини поряд з видатними подвигами радянських воїнів увійде славною сторінкою в літопис Великої Вітчизняної війни.

11 жовтня 1944 р. трудівники сільського господарства Радянської України звернулися до всіх трудящих країни із закликом розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання державного плану хлібозаготівель — до 25 жовтня. Натхненне історичними перемогами радянських військ на фронтах Вітчизняної війни, колгоспне селянство України з величезним патріотичним піднесенням здавало хліб державі. Висунутий Комуністичною партією лозунг — більше хліба — ближче перемога — став прапором трудівників сільського господарства України. Хлібозаготівельна кампанія вимагала напруженої роботи комуністів України. У прийнятій 16 серпня постанові про стан хлібоздачі в республіці ЦК КП(б)У і РНК УРСР відзначали, що хлібозаготівлі в ряді областей України розгортаються незадовільно. Так, Харківська область на 10 серпня виконала план хлібозаготівель тільки на 8,8%, Миколаївська — на 14,5%, Одеська — на 11%, Запорізька — на 13,4%. Для подання допомоги в проведенні хлібозаготівель ЦК КП(б)У командировав до областей України тт. М. С. Хрушова (Полтавська область), Д. С. Коротченка (Сумська область), М. С. Гречуху (Кіровоградська область), Л. Р. Корнійця (Харківська область), К. С. Караваєва (Запорізька область), В. Ф. Старченка (Вінницька область) та ін.¹⁶ Безпосередньо на місцях вони допомагали партійним організаціям у проведенні збиральної кампанії і організації хлібозаготівель.

24—26 серпня 1944 р. М. С. Хрушов побував у Полтаві, Зіньківському, Диканьському, Новосанджарському, Кобеляцькому, Кременчуцькому та в ряді інших районів Полтавської області. Микита Сергійович звернув увагу на допущені в багатьох районах і колгоспах помилки при збиранні врожаю, радив в умовах, коли сільське господарство не мало достатньої кількості збиральних машин і тяглової сили, в найкоротший строк заскирдувати скошений хліб і дав конкретні вказівки по організації скирдування, проведенню молотьби, виконанню державних зобов'язань¹⁷. ЦК КП(б)У встановив областям п'ятиденні завдання по хлібоздачі і систематично контролював хід їх виконання.

Патріотизм колгоспного селянства, а також повсякденна увага ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрушова до ходу хлібозаготівель, величезна організаторська робота обласних і районних партійних організацій дали можливість не тільки виконати, а й перевиказати державний план хлібозаготівель. Державні зобов'язання по хлібозаготівлі колгоспи Радянської України виконали на 103%, по натуроплаті — на 107%, по фонду Червоної Армії — на 171%. Колгоспники і колгоспниці, прагнучи подати максимальну допомогу Радянській Армії в якнайшвидшому розгромі німецько-фашистських загарбників, здали понад план більше 33 млн. пудів хліба¹⁸. За високі показники у виконанні державного плану хлібозаготівель та зобов'язань перед державою, по поставках і натуроплаті, за роботу МТС Раднарком СРСР присудив перехідні Червоні прапори Державного Комітету оборони Київській і Полтавській областям і відзначив успішне виконання планів сільськогосподарських робіт Дніпропетровської, Сталінської та Чернігівської областей.

Щоб ясно уявити собі велич трудового подвигу українського селянства, треба нагадати, що на території України після вигнання німецько-

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 2637, арк. 21.

¹⁷ Газ. «Зоря Полтавщини» від 27 серпня 1944 р.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 1966, арк. 4, 70.

фашистських окупантів залишилось 19,8% довоєнної кількості волів і 26% — робочих коней. Німці зруйнували всі МТС і ремонтні заводи, вивезли до Німеччини багато сільськогосподарських машин. Після визволення України сільське господарство мало лише 29,8% довоєнної кількості засобів механізації і живої тягової сили¹⁹. В ряді областей на більшості посівних площ збирання врожаю провадилось косами і серпами. Колгоспники часто доставляли зерно на державні зсипні пункти на ручних тачках. Так, у Запорізькій області молодіжна бригада В. Петрова організувала вивезення хліба на 28 ручних тачках і за 10 днів вивезли 283 ц хліба²⁰. Це трудове зусилля можна без перебільшення прирівняти до бойових подвигів. «У нас свій фронт—трудовий,— писали колгоспники Чернігівської області воїнам Радянської Армії.— Наступаєте ви — наступаємо й ми»²¹.

Велику допомогу фронтові подавали вчені, письменники, діячі мистецтв України. В могутності Радянської Армії поряд з трудовим героїзмом робітників і селян втілились і невтомна математична думка М. А. Лаврентьєва, і технічний геній академіка Є. О. Патона, і цілюща майстерність академіка В. П. Філатова. Вчені України розв'язали багато технічних проблем, що мали велике значення для військової промисловості. Нові методи електрозварювання, розроблені під керівництвом академіка Є. О. Патона, дали можливість значно підвищити міцність корпусу наших танків при одночасному зменшенні його ваги. Академік М. А. Лаврентьєв успішно провадив дослідження в галузі раціональних методів захисту підводних споруд від дії фугасних і осколочних бомб. Мужньо і невтомно боролись за людське життя академік О. О. Богомолець, член-кореспондент Академії наук УРСР В. І. Протопопоз, видатний терапевт академік М. Д. Стражеско.

В гуркоті бою радянський воїн чув пристрасні, сповнені палкої любові до Батьківщини голоси О. Корнійчука, М. Рильського, О. Довженка, А. Малишка, В. Сосюри, Л. Первомайського та інших письменників і поетів Радянської України. 1 жовтня 1944 р. за визначні заслуги Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами і медалями велику групу працівників Академії наук УРСР. Серед нагороджених орденом Вітчизняної війни були академіки Є. О. Патон і М. А. Лаврентьєв.

У липні—вересні 1944 р. для воїнів Українських фронтів працівники мистецтва влаштовували концерти, спектаклі тощо. Артисти Малого театру давали спектаклі для радянських воїнів у Києві, Проскуріві, Львові, Сандомирі, Геремішлі та інших містах. РНК і ЦК КП(б)У послали для обслуговування воїнів Українських фронтів Державний Український ансамбль пісні і танцю, а також художні бригади з артистів Київського Державного академічного ордену Леніна театру опери і балету ім. Шевченка, Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Державний Український ансамбль пісні і танцю пройшов з воїнами від Дону до Вісли і до вересня 1944 р. дав для них близько 2 тис. концертів. Військова Рада 1-го Українського фронту нагородила багатьох учасників ансамблю орденами та медалями. Серед них художній керівник ансамблю заслужена артистка УРСР Чернишова, композитор Остапенко, солістка балету Вишньова, солісти хору Троценко, Єршова, Гербург, Захаренко²².

¹⁹ ЦПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 658, арк. 5.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПУ, ф. 17, оп. 3, од. зб. 1966, арк. 71.

²¹ Газ. «Радянська Україна» від 7 березня 1945 р.

²² Газ. «За честь Батьківщини» (фронтowa газета 1-го Українського фронту) від 2 вересня 1944 р.

Однією з форм допомоги місцевого населення фронтові в роки Вітчизняної війни було будівництво мостів, переправ, створення оборонних рубежів. У січні 1944 р. за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У для відбудови залізниць Правобережної України, в межах першого Українського фронту, було послано з Київської, Житомирської, Вінницької та інших областей 9 тис. чоловік²³. 17 лютого 1944 р. бюро Запорізького обкому КП(б)У ухвалило постанову «Про заходи допомоги будівництву мостів через річку Дніпро». На засіданні бюро обкому КП(б)У була заслухана доповідь гвардії генерал-майора Борисова про хід будівництва мостів через річку Дніпро і про необхідність спорудження укріплень для збереження мостів у повінь. Бюро обкому ухвалило рішення мобілізувати чотири тис. чоловік сільського населення, виділити п'ять тракторів, а також зобов'язало райкоми КП(б)У і виконками районних Рад депутатів трудящих послати на будівництво мостів для керівництва роботами відповідальних працівників райкомів партії і районних Рад депутатів трудящих.

Велику допомогу в забезпеченні наступальних операцій Радянської Армії подали робітники та інженерно-технічні працівники Дніпропетровського металургійного заводу. До квітня 1944 р. колектив заводу із зекономленого металу виготовив 232 прольотні споруди загальною вагою 4276 т для відбудови залізничних мостів. У квітні 1944 р. Військова Рада 3-го Українського фронту відзначала, що ці прольотні споруди використовувались для будівництва найважливіших мостів у період наступальних операцій військ третього Українського фронту. Військова Рада фронту порушила клопотання перед урядом СРСР про нагородження заводу орденом Леніна²⁴. У травні 1944 р. населення Волинської області побудувало три лінії оборони, відробило понад 500 тис. людино-днів на оборонному будівництві²⁵. У травні-червні 11 700 трудящих Ровенської області будували оборонні рубежі²⁶. В листопаді Станіславський обком КП(б)У виділив для оборонних робіт чотири тис. чоловік²⁷. Місяць у місяць зростала на Україні армія донорів, які здавали кров пораненим воїнам Радянської Армії. Були створені інститути і станції переливання крові. Через операційні українських інститутів і станцій переливання крові пройшли за час війни 325 тис. донорів. З 1944 р. по травень 1945 р. на Україні було заготовлено 108 327 л консервованої крові.

Невичерпна народна ініціатива породила в роки Вітчизняної війни й інші форми піклування про воїнів-визволителів. Селянка Теремнівського району, Волинської області, М. Мамець розповідала в газеті «Радянська Волинь» про те, як вона зустріла воїнів Радянської Армії. «Діти мої дорогі,— кажу,— знімайте сорочки, поперу вам. Ось тепла вода, помийтесь». Помила, попрапа їм, нагодувала. Хай знають їх матері, куди б не прийшов воїн Радянської Армії, він знайде матір свою і сестру, яка зворушливо подбає про нього»²⁸. Одеські жінки-патріотки з своєї ініціативи організували безкоштовну їдальню для воїнів Радянської Армії. Продукти приносили самі жителі. У перший день в їдальні обідало 400 воїнів. «Були в безкоштовній їдальні,— записав у журналі

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1626, арк. 49.

²⁴ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 243, оп. 23513-с, спр. 1, арк. 107.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1628, арк. 2.

²⁶ Підраховано за матеріалами ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1805, арк. 86, 153.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1827, арк. 105.

²⁸ Газ. «Радянська Волинь» від 17 травня 1944 р.

відвідувачів лейтенант Єгоршин,— схвилювані теплою турботою одеських жінок-патріоток, висловлюємо їм велику вдячність, вони допомагають нам бити ворога»²⁹.

Мільйони посилок одержували від трудящих України радянські воїни. До 26 роковин Радянської Армії робітники, селяни та інтелігенція Харківської області надіслали на фронт 47 т подарунків і посилок³⁰. Все найсмачніше, найдорожче й найкраще, що було в селянській хаті, квартирі робітника і службовця, а також зворушливі патріотичні листи вкладалися у фронтові посилки. «Кланяюсь — кому, не знаю, — писала М. Сінчук незнайомому бійцеві, — але хто б ти не був, дорогий товаришу, ти мені рідний, бо ти визволив нас з німецької неволі. Бажаю тобі щастя і здоров'я. Скоріше добивай ворога і повертайся з перемогою»³¹.

Партійні організації України розгорнули величезну організаторську і агітаційно-масову роботу по збиранню коштів для Радянської Армії. Після визволення на Україні відразу ж виник патріотичний рух за створення фонду Радянської Армії. Народження цього могутнього руху знизу, з ініціативи широких мас трудящих свідчило про його закономірність для соціалістичного суспільства, про непорушність єдності армії і народу. Центральний Комітет КП(б)У схвалив патріотичний почин колгоспників Дворічанського району, Харківської області, Козирева, Безсмертного, Власенка, які на свої кошти придбали три бойові літаки і передали їх Радянській Армії. ЦК партії зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У широко розгорнути агітаційно-масову роботу по роз'ясненню трудящим цього патріотичного почину, а редакціям газет і радіокомітетів широко висвітлювати і популяризувати приклади участі трудящих України в патріотичному русі по збиранню коштів у фонд Радянської Армії.

Обласні комітети КП(б)У своєчасно підтримували патріотичні починання трудящих, боролися з самотливом у цій справі. В лютому 1944 р. Чернігівський обком КП(б)У розглянув питання про хід збирання коштів на будівництво танкової колонії «Колгоспник Чернігівщини». Обком КП(б)У відзначив, що в Носівському районі в результаті великої масово-політичної роботи за короткий строк зібрано 2100 тис. крб. Разом з тим обком відзначив, що в м. Чернігові, у Городнянському, Михайло-Коцюбинському та Чернігівському районах райкоми і міськкоми КП(б)У не очолили патріотичного руху, пустили все на самотпів, не розгорнули масово-політичної роботи серед населення. Обком КП(б)У зобов'язав райкоми і міськкоми добитись, щоб кожний колгоспник і робітник взяв участь у будівництві танкової колонії³².

Партійні організації України очолили патріотичний рух широких народних мас, розширили його межі і надали йому справді всенародного характеру. Приклад умілої організаторської і агітаційно-масової роботи показали Зачепилівський і Богодухівський райкоми КП(б)У Харківської області. В колгоспі ім. Свердлова, Зачепилівського району, на зборах колгоспників виступив інвалід Вітчизняної війни комуніст В. С. Коршук. Простими, зворушливими словами він розповів про злочини гітлерівців на Радянській землі, про героїчну боротьбу Радянської Армії, славні її перемоги і закликав трудящих віддати всі свої заощадження для фронту. Сам тов. Коршук тут же вніс з своїх заощаджень 200 тис. карбованців. Колгоспники палко підтримали пропозицію кому-

²⁹ Газ. «Чорноморська комуна» від 27 серпня 1944 р.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України. ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 42, арк. 20.

³¹ Газ. «Радянська Україна» від 3 березня 1945 р.

³² Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 1, од. зб. 14, арк. 21.

ніста. Вони вносили на зборах по 5, 10, 20, 30 тисяч карбованців на будівництво літаків. Усього на зборах було зібрано у фонд Радянської Армії 600 тис. крб. Зачепилівський райком КП(б)У послав тов. Коршука і передових колгоспників колгоспу ім. Свердлова в інші села району. На зборах колгоспників, робітників і службовців вони виступали із закликом віддати свої заощадження рідній армії. За кілька днів у районі було зібрано і передано у фонд Головного командування 6 300 000 крб.³³

Богодухівський РК КП(б)У скликав нараду керівників агітколлективів, провів семінар агітаторів. Агітатори розгорнули роз'яснювальну роботу серед колгоспників, робітників і службовців. Агітатор комуністів тов. Провізіон спочатку провів ряд бесід з колгоспниками, а потім виступив на колгоспних зборах з доповіддю на тему «Всенародна допомога фронту». Ознайомивши слухачів з успіхами Радянської Армії на фронтах, агітатор докладно розповів про героїчну, самовіддану працю робітників Уралу, які кують зброю для Радянської Армії. Далі він сказав про патріотичний почин саратовських і тамбовських колгоспників і закликав збори наслідувати їх приклад. У дебатах на доповіді виступило 18 колгоспників, які одноставно підтримали пропозицію доповідача і тут же стали вносити гроші. Бригадир-городник П. А. Хирний вніс на будівництво танкової колони 100 тис. крб. Запалені прикладом тов. Хирного, колгоспники на зборах внесли у фонд оборони 750 тис. крб. Агітатори Богодухівського району широко популяризували почин тов. Хирного. В результаті розгорнутої комуністами агітації трудящі Богодухівського району за короткий строк внесли у фонд оборони 5700 тис. крб.³⁴

Багато колгоспників України придбали на свої кошти літаки і танки для армії. Колгоспник с. Бобруйки, Остерського району, Чернігівської області, Л. Я. Кривицький вніс на побудову літака із своїх заощаджень і від продажу частини свого майна 100 тис. крб. Подружжя Ф. Н. і Є. Є. Дикун з колгоспу «Нове життя», Харківської області, внесли 130 тис. крб., колгоспник С. В. Коваль з колгоспу «П'ятирічка за 4 роки», Богодухівського району, Харківської області,— 105 тис. крб., робітник заводу м. Харцизьк М. Гончаренко вніс 100 тис. крб. і просив передати літак своєму землякові Герою Радянського Союзу В. Максименку³⁵. 14 синів і внуків 90-річного колгоспника артілі ім. XII партз'їзду П. М. Костоглодова із зброєю в руках гнали німецько-фашистських загарбників з української землі. З своїх заощаджень на озброєння Радянської Армії тов. Костоглодов вніс 60 тис. крб.³⁶

Вручення воїнам Радянської Армії бойової техніки, придбаної на кошти трудящих, перетворилось на хвилюючу демонстрацію єдності армії і народу. Голова колгоспу ім. Петровського, Сталінської області, І. П. Покашевський вніс на спорудження бойового літака 120 тис. крб. На прохання тов. Покашевського літак був переданий його сину. Другому сину Покашевського Володимирі командування дозволило літати стрільцем-радистом на цьому літаку. Вручення літака братам Покашевським відбувалось на мітингу трудящих і льотчиків авіачастин. Брати Покашевські поклялися виконати наказ батька — нещадно бити ворога і з перемогою повернутись додому³⁷.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 43, арк. 39.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—15, од. зб. 42, арк. 21.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 208, арк. 98.

³⁶ Газ. «Соціалістична Харківщина» від 11 лютого 1944 р.

³⁷ Газ. «Зоря Полтавщини» від 7 травня 1944 р.

Влітку 1944 р. колгоспник с. Софіївки, Запорізької області, В. А. Виноградчий вніс на будівництво бойового літака 110 тис. крб. і просив вручити його відважному льотчикові. Літак патріота був вручений В. М. Бірюкову, у якого фашисти замучили рідних. Колгоспник Виноградчий тоді ж усиновив Бірюкова³⁸. Ініціатор збору коштів на бойову техніку для Радянської Армії колгоспник тов. Безсмертний усиновив льотчика лейтенанта Нев'янцева, який воював на літаку, збудованому на його кошти³⁹. Колгоспниця О. Д. Ромашко внесла 30 тис. крб. на озброєння взводу, яким командував її чоловік. У травні 1944 р. Ромашко вручила воїнам гвинтівки, ручні кулемети, протитанкові рушниці, на яких було вигравіровано: «В дні Вітчизняної війни від Ольги Данилівни Ромашко, село Байдівка, Старобільського району, Ворошиловградської області»⁴⁰.

Трудящі України, охоплені великим почуттям любові до Батьківщини, здавали у фонд оборони коштовності, сімейні реліквії. Пенсіонерка киянка П. Д. Березкіна внесла у фонд оборони золотий годинник із золотим браслетом, золотий ланцюжок довжиною в два аршини, золотий кулон з алмазами, золоту брошку з ізумрудом і дві золоті шпильки. Н. В. Михалевська у листі на ім'я М. С. Хрушова просила прийняти у фонд оборони золоту обручку бабусі, яку вона досі берегла як пам'ять про покійну⁴¹. На мітингу в деревообробному комбінаті Києва у фонд оборони тов. П'яткіна здача золотий годинник, а робітниця тов. Євдокимова — золоті сережки. На заводі «Укркабель» робітниця Т. А. Мігель внесла золоті речі на суму 40 тис. крб. і 24 тис. крб. готівкою на спорудження танка «КВ»⁴².

Щира вдячність Радянській Армії за визволення від фашистського рабства звучала в промовах робітників, селян та інтелігенції. Буковинський селянин Д. Ковальський, виступаючи на мітингу, сказав: «Дивіться, люди. Я прожив 60 років. Я не знав щастя 60 років. Я не мав Батьківщини 60 років. Тепер я знайшов і волю і Батьківщину. Чи знаєте ви, яке це щастя?» Він поклав 75 золотих і 25 срібних карбованців і сказав: «Пиши від мене, на буковинські танки»⁴³.

Партійні організації України проводили велику роз'яснювальну роботу у зв'язку з розміщенням військових позик серед трудящих. ЦК КП(б)У звертався до трудящих України з закликом виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною — передплатити позичку оборони. У відповідь на заклик рідної Комуністичної партії трудящі України дружно передплатили позичку оборони і допомогли своїми заощадженнями переможному наступові героїчної Радянської Армії. В Лазірківському районі, Полтавської області, колгоспник С. Пісня передплатив облігацій на 50 тис. крб. і всю суму вніс готівкою⁴⁴, колгоспник А. П. Шрамко з Немірівського району, Вінницької області, — на 30 тис. крб., з них 10 тис. вніс готівкою. Передплачуючи позичку, він сказав: «Мої сини в Червоній Армії. Нічого не пошкодую, щоб скоріше визволити нашу землю від німецьких окупантів і щоб вони, мої хоробрі соколи, скоріше повернулись додому»⁴⁵.

Партійні організації України приділяли велику увагу підготовці резервів для армії. В листопаді 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвали-

³⁸ С. Черняк, Люди великого серця, журн. «Україна», 1949, № 4, стор. 29.

³⁹ Газ. «Правда України» від 30 серпня 1944 р.

⁴⁰ Газ. «Ворошиловградская правда» від 20 травня 1944 р.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 208, арк. 31.

⁴² Г а м же, арк. 43.

⁴³ Газ. «Радянська Україна» від 25 листопада 1944 р.

⁴⁴ Газ. «Радянська Україна» від 7 травня 1944 р.

⁴⁵ Газ. «Радянська Україна» від 9 травня 1944 р.

до постанову про призов до Радянської Армії. За рішенням Політбюро виділялись кращі агітатори і пропагандисти для проведення на збірних пунктах масово-політичної роботи серед призовників. У постанові підкреслювалось винятково важливе значення проведення мобілізації в Радянську Армію. ЦК вимагав вжити всіх необхідних заходів для цілковитого і своєчасного виконання цієї постанови⁴⁶. Обкоми КП України систематично перевіряли хід військово-допризовної підготовки і вживали заходів для її поліпшення. Постійна увага і піклування партійних організацій про підготовку поповнення для Радянської Армії дали можливість охопити військовим навчанням усіх осіб призовного віку.

Організаторська і масово-агітаційна робота партійних організацій розширила й поглибила патріотичне піднесення серед трудящих призовного віку. В Аджамському районі, Кіровоградської області, на призовний пункт прибув 651 призовник, з них 69 — добровольці, які на час складання списків перебували на території, зайнятій противником, і не були в них занесені⁴⁷⁻⁴⁸. У Бердичівському районі. Житомирської області, налічувалось 1100 призовників, а прибуло на призовний пункт 1500⁴⁹. У призовні комісії надходило багато письмових і усних заяв з проханням зарахувати добровольцями в Радянську Армію. Військовозобов'язаний Н. Г. Гордєєв, житель с. Первомайського, Петровського району, Кіровоградської області, на призовному пункті сказав: «У мене чотири брати — учасники Вітчизняної війни. Один з них загинув. Прошу зарахувати мене в ряди РСЧА, щоб я мав можливість замінити брата і помститись за його смерть». Разом з призовниками приходили батьки, які просили послати їх синів виконувати свій обов'язок перед Батьківщиною. На призовному пункті Кіровоградського міськвійськомату житель с. Лелюківки Конюх сказав: «У мене три сини уже воюють, б'ють ворога, віддаю вам з радістю і четвертого»⁵⁰. Ці факти яскраво свідчать про народний характер Радянської Армії, непорушну єдність фронту і тилу в грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Радянська Армія, просуваючись на Захід, одержувала підготовлене у військовому й політичному відношенні поповнення, нарощувала свої сили і підвищувала свій наступальний порив. Весь радянський народ підтримував рідну армію. Великий вклад у допомогу фронтові внесли і трудящі Радянської України. Всенародна любов до Радянської Армії і піклування про неї надавали богатирської сили радянським воїнам. Міцна своєю відданістю народові й підтримкою усього народу, Радянська Армія добилась цілковитої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1641, арк. 166.

⁴⁷⁻⁴⁸ Архів МО СРСР, ф. ОДВО, оп. 68 744-с, спр. 8, арк. 15.

⁴⁹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 208, арк. 81.

⁵⁰ Архів МО СРСР, ф. ОДВО, оп. 68 744-с, спр. 8, арк. 15, 16.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН СРСР І ТУРЕЧЧИНИ

(1923—1935 рр.)

Історія відносин між СРСР і Туреччиною, зокрема в початковий період свого розвитку, висвітлена в ряді праць радянських істориків¹. Питання про взаємини обох країн у 1923—1935 рр. досі не дістали достатньої розробки. В даній статті ставиться завдання дослідити розвиток радянсько-турецьких відносин в указаний період і показати роль нашої країни в зміцненні національної незалежності Турецької держави. Це тим більш необхідно зробити, бо реакційна зарубіжна, в тому числі турецька історіографія фальсифікує історію радянсько-турецької дружби, свідомо перекидає політику СРСР щодо Туреччини². Відомо, що Радянська держава перша подала братерську допомогу Туреччині в її боротьбі за свободу і незалежність. «Другом у чорні дні» назвав країну Рад вдячний турецький народ³. Договори про дружбу і братерство, що були укладені кемалістською Туреччиною з РРФСР (16 березня 1921 р.), Республіками Закавказзя (13 жовтня 1921 р.) та з Українською РСР (2 січня 1922 р., під час перебування там М. В. Фрунзе), заклали фундамент плідного радянсько-турецького співробітництва. «Перемога нової Туреччини над англо-французькими і грецькими інтервентами,— говорив засновник і перший президент Турецької республіки Кемаль Ататюрк,— була б зв'язана з незліченно більшими жертвами

¹ А. Миллер. История советско-турецких отношений, «Исторический журнал», 1941, № 10—11; його ж. Из истории советско-турецких отношений, журн. «Международная жизнь», 1956, № 2; Е. К. Саркисян, Великая Октябрьская социалистическая революция и национально-освободительная борьба в Турции (1918—1922), Ереван, 1958; З. В. Гоголев, Советско-турецкие отношения в 1918—1923 гг., «Ученые записки Якутского государственного педагогического и учительского института», вып. II, 1950; А. М. Шамсутдинов, Советско-турецкий договор о дружбе и братстве от 16 марта 1921 г., «Краткие сообщения Института востоковедения», XXVI, 1958; П. П. Удовиченко, З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922), К., 1957; П. Моисеев, Ю. Розалнев, К истории советско-турецких отношений, М., 1958; Р. Г. Саакян, Из истории советско-турецких отношений (1928—1929 гг.), «Известия АН Армянской ССР, Общественные науки», 1960, № 2.

² «Tarih, IV, Türkiye Cumhuriyeti (Історія, т. IV, Турецька республіка), Istanbul, 1933; Esmer, Ahmet Şükrü, Siyasi tarih (1919—1939) (Есмер, Ахмед Шюкрю, Дипломатична історія) (1919—1939), Ankara, 1953; Sebesoy, Ali Fuat, Moskova hatiralari (21/XI 20—2/VI 22) (Джебесой, Алі Фауд, Московські спогади (21/XI 20—2/VI 22), Istanbul, 1955; Halide Edib, The turkish ordeal, 1928, London; Halide Edib, Turkey faces west, 1930, London; Ahmed Emin Galman, Turkey in my time, University of Oklahoma press, 1956; E. A. Vere-Hodge, Turkish foreign policy, 1918—1948, Geneve, 1950; Tobin, Chester, Turkey—Key to the East, New York, 1944.

³ С. Устюгелъ. В тюрьме и на «воле», Записки турецкого коммуниста, М., 1952, стр. 62.

або навіть зовсім неможлива, якщо б не підтримка Росії. І було б злочином, коли б наша нація забула про цю допомогу»⁴.

Воєнну перемогу Туреччина закріпила на Лозанській конференції 1922—1923 рр., де завдяки рішучій і послідовній підтримці з боку об'єднаної делегації РРФСР, Української РСР і Грузинської РСР було розв'язано багато її національних проблем. Західні держави визнавали незалежність і єдність Туреччини в її історичних кордонах; повністю скасовувались усілякі привілеї іноземців у цій країні і т. д.⁵ Громадськість Туреччини з глибокою вдячністю відзначала, що «присутність росіян на Лозанській конференції для захисту наших інтересів мала величезне значення»⁶.

Ім'я В. І. Леніна — великого друга народів Сходу — користувалось величезною любов'ю серед найширших верств турецького народу. Звістка про смерть В. І. Леніна була зустрінута у Туреччині з почуттям глибокої скорботи. Ще в квітні 1918 р. збори студентів Стамбульського університету одноголосно запропонували присудити В. І. Леніну Нобелівську премію миру. На найпочеснішому місці в університеті було поставлено портрет Володимира Ілліча з написом: «Хай живе батько всіх пригноблених і кумир... світу, товариш новий пророк — Ленін»⁷.

З приводу смерті В. І. Леніна Великі Національні Збори і уряд Туреччини надіслали телеграму в Москву з висловленням свого найщирішого співчуття. Виступаючи на засіданні меджлісу, депутат Джелял Нурі заявив: «Смерть Голови уряду — Леніна, яка є ударом не тільки для Росії, а й для всього світу, засмутила усіх нас. П'ять років назад, коли ми були... оточені ворогами і коли наше становище здавалось безвихідним, уряд Леніна, що боровся з світовим імперіалізмом, зрозумів правоту нашої справи і подав нам моральну й матеріальну допомогу. В особі Леніна людство втратило геніального діяча в світовому масштабі»⁸.

У період, коли молода Турецька республіка розпочала своє політичне й економічне відродження, дружня безкорислива підтримка Радянського Союзу мала для неї надзвичайно важливе значення. Це насамперед виявилось під час конфлікту між Туреччиною і Англією за право володіти Мосулом. Захопивши в 1918 р. багатий родовищами нафти Мосульський район колишньої Османської імперії, Англія намагалась закріпити його за собою і добивалась передачі підмандатному Іраку. Впливова французька газета «Тан» писала, що «для Англії Мосул — це символ усієї її нафтової політики, від якої залежить її морська гегемонія»⁹. Щодо Туреччини, то вона не визнавала законності окупації англійцями Мосула. Створена Лігою Націй для розв'язання Мосульського питання спеціальна комісія висловила не на користь Туреччини. Англійська газета «Таймс», не приховуючи свого задоволення, писала, що «комісія прийшла до розумних висновків: головною думкою доповіді було приєднання Мосула до Іраку при умові продовження строку мандата (Англії.— І. Ч.) на 25 років»¹⁰.

⁴ С. Аралов, В Турции Ататюрка, журн. «Международная жизнь», 1960, № 8, стор. 115.

⁵ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стор. 142.

⁶ М. Семілі, Lozan, Istanbul, 1933, стор. 354.

⁷ А. Н. Хейфец, Великий Октябрь и угнетенные народы Востока, М., 1959, стор. 60.

⁸ П. Монсеев, Ю. Розалнев, назв. праця, стор. 37—38.

⁹ Газ. «Le Temps» від 9 серпня 1925 р.

¹⁰ Газ. «The Times» від 8 серпня 1925 р.

Період найбільшого загострення англо-турецького конфлікту у питанні про Мосул збігся з великим реакційним повстанням курдських племен у південно-східних районах Туреччини. Це повстання почалося в лютому 1925 р. Його очолив шейх Саїд. Англійські імперіалісти, вміло використавши релігійні забобони і відсталість населення, а також небажання кемалістів справедливо розв'язати аграрне і національне питання, встановили прямий зв'язок з Саїдом, постачали йому зброю і гроші, посилали з Іраку на турецьку територію збройні загони курдів та айсорів¹¹. «Незалежний Курдистан» на чолі з слухняним шейхом, «буферна» держава, створена як плацдарм для боротьби проти кемалістської Туреччини і частково проти Персії,— такий був англійський план щодо Турецького Курдистану¹². Як визнав згодом один з досить авторитетних свідків на суді в справі курдських заколотників, «британське золото знаходилося позаду всього цього руху»¹³. Заколот Саїда дав спільний козир англійській дипломатії у боротьбі за відхилення у Лізі Націй турецьких вимог в питанні про Мосул.

Американський імперіалізм відразу ж після закінчення першої світової війни вимагав своєї участі в експлуатації турецьких нафтових родовищ¹⁴. Борючись за здійснення цих прагнень, уряд США наполегливо добивався, по суті, встановлення американського мандата над Туреччиною та іншими районами колишньої Османської імперії¹⁵. Коли ж турецький народ зі зброєю в руках «проголосував» проти такої «благодійності» Вашингтона американські імперіалісти змушені були дати перевагу методу економічної експансії за принципом «відкритих дверей» та «рівних можливостей». Як підкреслювалося у меморандумі державного секретаря США Юза від 27 жовтня 1922 р., така політика повинна була гарантувати «захист у Туреччині американських торгових, філантропічних і релігійних інститутів»¹⁶. Не випадково під час Лозаннської конференції США в особі свого «спостерігача» Чайлда і сенатора Гамільтона-Леві так пристрасно захищали інтереси американського тресту «Стандард Ойл» щодо мосульської нафти, добиваючись визнання своїх «прав»¹⁷. Американські монополії виношували широкі плани придбання нафтових концесій в Анатолії, Месопотамії і Сирії, намагаючись перетворити Туреччину на «зразок нових Філіппін»¹⁸. Тоді ж сенат США вдався до підступного акту проти Турецької республіки, відмовившись ратифікувати американо-турецький договір 1923 року. Газета «Нью-Йорк таймс», висловлюючи думку американських правлячих кіл про несталість режиму Кемала Ататюрка, риторично запитувала: «Чи здібні турки взагалі до управління?»¹⁹.

¹¹ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, стор. 150—151; газ. «Бакинський рабочий» від 11 березня 1925 р.

¹² М. Павлович, Борьба за Азию и Африку, М., 1923, стор. 78—81; А. Лахути, Курдистан и курды, журн. «Новый Восток», 1923, № 4, стор. 58.

¹³ Газ. «The Times» від 29 травня 1925 р.

¹⁴ Бэкер, Вудро Вильсон, Мировая война, Версальский мир, М.—Л., 1923, стор. 17.

¹⁵ «Papers relating to the Foreign Relations of the United States, Paris Peace Conference, 1919, vol. XII», Washington, 1947, стор. 839; H. N. Howard, The partition of Turkey, a diplomatic history 1913—1923, Oklahoma, 1931, стор. 232; E. G. Mears, Modern Turkey, New York, 1924, стор. 515.

¹⁶ «Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1923, vol. II», Washington, 1938, стор. 887—888.

¹⁷ Chester, M. Tobin, назв. праця, стор. 93; «История дипломатии», т. III, М.—Л., 1945, стор. 215.

¹⁸ «Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1923, vol. II», стор. 920; журн. «Literary digest», 1923, vol. 77, № 3, стор. 7.

¹⁹ Газ. «The New York Times» від 25 січня 1925 р.

В обстановці загострення мосульської кризи англійська дипломатія використала агресивні зазіхання італійського фашизму щодо Туреччини з метою тиску на позицію останньої. Муссоліні тоді зухвало заявляв: «нас цікавить уся зона, яка розташована в районі Додеканезьких островів і Кіпру, а також Смірни і Антіохії і навіть далі»²⁰. Як писав тоді англійський реакційний журналіст Авгур, «Родос та інші острови Додеканеза перетворились у найкраще місце для стрибка у Малу Азію»²¹. У такій несприятливій для Туреччини міжнародній обстановці Рада Ліги Націй 16 грудня 1925 р. прийняла рішення про передачу Мосульського нафтового району англійській підмандатній території—Іраку.

Радянський Союз рішуче виступив на захист молодої Турецької республіки, розірвавши кільце дипломатичної ізоляції та економічної блокади, якими її оточили імперіалістичні держави. Дипломатичний оглядач англійської газети «Дейлі телеграф» тоді писав, що «в зв'язку з мосульською кризою Туреччина і Радянська країна використовували кожний зручний випадок, щоб продемонструвати свою дружбу і солідарність»²². Французька газета «Тан», безперечно, мала рацію, коли відзначала, що «Радянська Росія не залишилась індиферентною до англо-турецького конфлікту»³². Доповідаючи на III сесії ЦВК СРСР про зовнішню політику, Народний комісар закордонних справ СРСР Г. В. Чичерін підкреслив, що СРСР «співчутливо стежить за боротьбою турецького уряду проти реакційного повстання в Курдистані»²⁴. Тільки завдяки дружній позиції СРСР турецький уряд дістав можливість зняти майже всі свої війська з радянсько-турецького кордону для боротьби проти заколоту шейха Саїда²⁵. «Інтерес радянського посла в Ангорі до придушення курдського повстання, — повідомляла лондонська газета «Дейлі телеграф», — був надзвичайно великим. Як тільки надходила звістка про перемогу регулярних військ над курдськими повстанцями, більшовицький посол та його штат так раділи, нібито це була звістка про перемогу, здобуту їх Червоною Армією...»²⁶

У жовтні 1925 р. у Стамбульський порт прибули з візитом дружби радянські ескадрені міноносці «Петровський» і «Незаможник». Значення цього візиту, безперечно, виходило далеко за межі звичайного візиту ввічливості. Німецька газета «Дейче Альгемайне цейтунг» відзначала, що «саме в зв'язку з політичною кон'юктурою торжества, влаштовані на честь російських друзів, мали особливо сердечний характер»²⁷.

Радянський Союз рішуче викривав загарбницьку, імперіалістичну політику Англії, США та інших західних держав у Мосульському питанні і водночас вказував на можливі наслідки подібної політики. В інтерв'ю з кореспондентом берлінських газет Г. В. Чичерін підкреслив, що «рішення Ради Ліги Націй (про Мосул.— І. Ч.) викликає найсерйозніші побоювання. Це рішення у випадку, коли не вдасться схилити Англію до більш примирливої позиції, може мати фатальні наслідки»²⁸.

17 грудня 1925 р., саме в найкритичніший момент Мосульського конфлікту, в обстановці, коли Англія загрожувала Туреччині війною, Радянський Союз підписав з останньою Договір про дружбу і нейтралі-

²⁰ Жене́вська Табу́н, Двадцать лет дипломатической борьбы. М., 1960, стор. 103.

²¹ Журн. «Fortnightly Review», 1926, October, стор. 439.

²² Газ. «Daily Telegraph» від 1 жовтня 1925 р.

²³ Газ. «Le Temps» від 16 листопада 1925 р.

²⁴ Газ. «Правда» від 6 березня 1925 р.

²⁵ А. Мельник. Республиканская Турция, М.—Л., 1927, стор. 52.

²⁶ Газ. «Daily Telegraph» від 7 травня 1925 р.

²⁷ Газ. «Deutsche Allgemeine Zeitung» від 24 жовтня 1925 р.

²⁸ Газ. «Правда» від 23 грудня 1925 р.

тет, продемонструвавши тим самим свою непохитну вірність ленінським принципам захисту малих і пригноблених народів. У першій статті Договору говорилося, що «у випадку воєнного виступу проти однієї з договірних сторін з боку однієї або кількох третіх держав, друга договірна сторона зобов'язується дотримуватись нейтралітету по відношенню до першої»²⁹. Ця стаття мала винятково важливе значення для Туреччини. У боротьбі з агресивними зазіханнями західних імперіалістів Туреччині потрібен був дружній і надійний тил, а це міг їй гарантувати тільки Радянський Союз. Договір також передбачав зобов'язання кожної з сторін не брати участі ні в якому союзі або угоді зовнішньо-політичного характеру, ні в якому ворожому акті, спрямованому проти іншої договірної сторони. Значення цієї статті важко було переоцінити. Радянському урядові було відомо, що імперіалістичні держави неодноразово робили спроби втягнути Туреччину у ворожі СРСР політичні комбінації.

Підписання Договору розвіяло сумніви щодо міцності радянсько-турецької дружби і з новою силою продемонструвало її життєвість та необхідність. У Туреччині цей найважливіший дипломатичний документ був зустрінутий, як відзначала місцева преса, з почуттям захоплення, радості і загального полегшення. Турецький офіціоз «Хакіміет — і Мілліе» («Національний суверенітет»), публікуючи повний текст Договору, підкреслював, що «договір свідчив про орієнтацію Туреччини на свого могутнього друга, політика якого протилежна політиці інших держав, об'єднаних у Лізі Націй. Нова угода є для Туреччини питанням безпеки і благополуччя»³⁰. Навіть американська газета «Нью-Йорк таймс» змушена була визнати, що «вплив Радянського Союзу в азіатських країнах перетворився на фактор міжнародної політики» і що договір є, «безперечно, важливим документом, який зв'язав політичну долю Туреччини з Радянським Союзом»³¹. Підписання радянсько-турецького договору зірвало плани збройної інтервенції імперіалістичних держав проти молодої Турецької республіки і відкрило смугу нормалізації відносин, врегулювання спірних питань останньої з Заходом. На кінець 20-х років Турецьку республіку офіційно визнали і встановили з нею нормальні дипломатичні відносини майже всі держави світу.

В умовах, коли західні держави, підписавши в 1925 р. Локарнські угоди з Німеччиною, створили новий антирадянський блок, СРСР з метою консолідації миролюбних сил виступив ініціатором укладення з рядом країн Європи і Азії двосторонніх пактів про нейтралітет і ненапад. Договори, укладені протягом 1925—1927 рр. з Туреччиною, Німеччиною, Афганістаном, Іраном та Литвою, значною мірою перешкодили залученню до антирадянської коаліції капіталістичних держав, що підписали їх. Це означало велику перемогу миролюбної зовнішньої політики СРСР.

Важливим кроком на шляху дальшого розвитку радянсько-турецьких дружніх відносин були переговори Народного комісара закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріна і Міністра закордонних справ Туреччини Тевфік Рюшті-бея, — з участю уповноваженого Народного комісара закордонних справ СРСР на Україні О. Г. Шліхтера, що відбулися в Одесі в листопаді 1926 р. Під час зустрічі державних діячів обох країн було виявлено цілковиту єдність поглядів щодо актуальних проблем як міжнародного становища, так і дальшого розвитку співробітництва між

²⁹ «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», вып. 1, ч. III, М., 1928, стор. 335.

³⁰ Газ. «Коммунист» від 29 грудня 1925 р.

³¹ Газ. «The New York Times» від 7 лютого 1926 р.

Радянським Союзом і Туреччиною. У спільному радянсько-турецькому комюніке підкреслювалось, що підписаний у 1925 р. Договір про дружбу і нейтралітет становитиме і надалі основу у відносинах між обома країнами³². Отже, Радянський Союз підтверджував свою готовність і на майбутнє підтримувати Турецьку республіку в її боротьбі проти будь-яких підступів імперіалістів. Надзвичайну цінність такої дипломатичної акції для Туреччини важко було переоцінити, якщо врахувати, що фашистська Італія не припиняла воєнних провокацій на Середземному морі і продовжувала відверто висловлювати свої територіальні претензії до Турецької держави³³.

Оцінюючи підсумки одеського побачення, Г. В. Чичерін в інтерв'ю з представниками радянської та іноземної преси відзначав, що «силу і глибину наших дружніх відносин з Туреччиною ми демонстрували усьому світові в Одесі, де мій турецький собрат і я дійшли цілковитої єдності поглядів з усіх питань міжнародних відносин...»³⁴; щодо турецької сторони, то вона в першу чергу мала всі підстави бути задоволеною наслідками одеської зустрічі. Міністр закордонних справ Туреччини Тевфік Рюшту-бей заявив: «відносини наших двох країн мало назвати дружніми, я б їх назвав братерськими... Наслідком нашої зустрічі буде нове зміцнення дружніх відносин Туреччини і СРСР»³⁵. Отже, в історію радянсько-турецьких відносин була вписана ще одна славна сторінка.

Дальшим розвитком дружніх відносин між двома країнами було співробітництво радянської і турецької дипломатії в ряді питань міжнародної політики. Таке співробітництво, наприклад, мало місце під час роботи підготовчої комісії Ліги Націй по скликанню у березні 1928 р. конференції з питань роззброєння. Відомо, що участь Туреччини в обговоренні цієї найпекучішої проблеми стала можливою лише завдяки підтримці з боку Радянського Союзу. Так, 6 березня 1928 р., напередодні відкриття 5-ої сесії підготовчої комісії, голова радянської делегації М. М. Литвинов надіслав генеральному секретарю Ліги Націй телеграму з пропозицією уряду СРСР запросити Туреччину взяти участь у роботі Женевської підготовчої комісії³⁶. Навіть такий реакційний турецький історик, як Ахмед Шюкрю Есмер, змушений був відзначити, що «Литвинов запропонував, щоб Туреччина взяла участь у комісії по роззброєнню»³⁷. Турецька делегація на відміну від позиції представників інших капіталістичних країн висловилась, хоч і з деякими ваганнями, за обговорення радянського проекту конвенції про загальне і повне роззброєння і за передачу його наступній міжнародній конференції з питань роззброєння, навіть у тому випадку, коли радянський проект не зустріне схвалення підготовчої комісії³⁸. У зв'язку з цим 21 квітня 1928 р. М. М. Литвинов у доповіді на сесії ЦВК СРСР говорив, що «радянська делегація мала значну підтримку з боку турецької делегації, яка разом з нами... виступала проти спроб приховати наш проект у будь-яких підкомісіях, замовчати його або таємно поховати»³⁹.

Плодотворним було співробітництво радянської і турецької дипло-

³² «Внешняя политика СРСР, Сборник документов», т. III, 1925—1934, М., 1945, стор. 87—88.

³³ П. Китайгородский, Турция и агрессивный итальянский империализм, журн. «Большевик», 1926, № 9—10, стор. 72—75.

³⁴ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 90.

³⁵ Газ. «Комуніст» від 16 листопада 1926 р.

³⁶ Газ. «Правда» від 8 березня 1928 р.

³⁷ Esmer, Ahmet Sükrü, назв. праця, стор. 203.

³⁸ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 236; Р. Г. Сааян, назв. праця, стор. 21—22.

³⁹ М. М. Литвинов, Внешняя политика СССР, Речи и заявления, М., 1935, стор. 161.

матії у такому важливому питанні, як дострокове введення в дію пакту Бріана-Келлога. Як відомо, цей пакт, незважаючи на свою гучну назву — «про відмовлення від війни як знаряддя національної політики», — насправді був далекий від цієї мети. 5 серпня 1928 р. Народний комісар закордонних справ СРСР Г. В. Чичерін в інтерв'ю з представниками преси підкреслив, що справжньою метою ініціаторів цього пакту, було прагнення зробити з нього знаряддя ізоляції і боротьби проти СРСР. Радянський уряд піддав гострій критиці політику західних держав щодо Туреччини, Афганістану, Китаю, які також несправедливо були усунені від участі в цьому пакті. Бажаючи використати будь-яку можливість для того, щоб заступити дорогу війні, незважаючи на істотні хиби пакту, СРСР у відповідь на офіційне запрошення західних держав погодився підписати його. Проте, бажаючи якнайшвидше надати чинність цій міжнародній угоді, уряд Радянського Союзу звернувся до держав — своїх сусідів — з пропозицією підписати спеціальний протокол про дострокове введення у дію пакту Келлога і, таким чином, зробити його обов'язковим навіть у тому випадку, коли інші держави відмовляться або затримать його ратифікацію. Турецький уряд, дбаючи про безпеку своєї країни, схвалив миролюбну ініціативу Радянського Союзу і 27 лютого 1929 р. офіційно приєднався до Московського протоколу, що проголошував дострокове введення в дію Паризького договору «Про відмову від війни як знаряддя національної політики»⁴⁰.

Надзвичайно важливою для справи загального миру була спільність дій радянської і турецької дипломатії в такому найвідповідальнішому питанні, як підписання конвенції про визначення агресії і агресора. В грудні 1932 р. на конференції з питання роззброєння, а потім 6 лютого 1933 р. на загальній комісії Ліги Націй радянська делегація внесла на розгляд проект Декларації про визначення агресії і агресора, положення якої чітко проводили грань між нападом і захистом⁴¹. Як і слід було чекати, західні держави, які вже тоді, за визначенням англійського журналіста Алана Кемпбелл-Джонсона, стали «на дипломатичний шлях, що невблаганно привів... через п'ять років до Мюнхена і тотальної війни»⁴², відхилили радянські пропозиції. Незважаючи на опір імперіалістичних держав, цілий ряд країн, а саме: СРСР, Туреччина, Афганістан, Іран, Польща, Румунія, Латвія, Естонія — підписали 3 липня 1933 р. конвенцію про визначення агресії. Згодом ідентичну конвенцію підписали Чехословаччина, Югославія, Фінляндія і Литва⁴³. Слід відзначити, що уряд Турецької республіки виявив виняткову прихильність до радянських пропозицій. У заяві представникам преси у зв'язку з підписанням конвенції М. М. Литвинов відзначав, що «особливо гаряче до нашої пропозиції поставилась Туреччина. Міністр закордонних справ Туреччини Тевфік Рюшту-бей виявив нам найактивніше сприяння у здійсненні наміченої мети»⁴⁴.

У боротьбі за мир, проти провокацій імперіалістів зміцнювались дружба і співробітництво між Радянським Союзом і Турецькою республікою. Велике значення мали особисті контакти між державними діячами обох дружніх країн, що особливо дістали поширення у ті роки. 17 грудня 1929 р. уряди СРСР і Туреччини підписали в Анкарі Прото-

⁴⁰ Московський протокол 9 лютого 1929 р. підписали СРСР, Естонія, Латвія, Польща, Румунія; 3 квітня до нього приєднався Іран, а 5 квітня — Литва.

⁴¹ «Сборник документов по международной политике и международному праву», вып. VI, М., 1934, стор. 57—63.

⁴² А. Campbell-Johnson, Sir Anthony Eden, London, 1955, стор. 83.

⁴³ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 645—650.

⁴⁴ М. М. Литвинов, назв. праця, стор. 305.

кол про продовження строку дії радянсько-турецького Договору про дружбу і нейтралітет 1925 р. Спеціальною статтею Протокол зобов'язував Туреччину і СРСР «не починати без повідомлення іншої сторони переговорів, що мають своєю метою укладення політичних угод з державами, які знаходяться у безпосередньому сусідстві, сухопутному або морському, з названою стороною, і укладати такі угоди лише за згодою цієї останньої»⁴⁵. Підписання Протоколу було найважливішою політичною подією не тільки в житті обох країн, а й значним вкладом у справу загального миру. В надзвичайно напруженій міжнародній обстановці, коли імперіалісти США, Англії і Франції, за висловленням англійського прогресивного журналіста Майкла Брукса, «систематично культивували антиросійські настрої»⁴⁶ в країнах Близького і Середнього Сходу, підписання Анкарського протоколу завдавало рішучого удару по спробах імперіалістичної агентури підірвати випробувану радянсько-турецьку дружбу. Протокол був своєрідною негативною відповіддю Туреччини на намагання західних держав втягнути її у провокаційну кампанію, яка мала своєю метою обвинуватити Радянський Союз у «порушенні» ним пакту Келлога в зв'язку з радянсько-китайським конфліктом про Китайсько-Східну залізницю у 1929 р.

У вересні — жовтні 1930 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ Туреччини Тевфік Рюшту-бея в СРСР. По дорозі до Москви турецький міністр відвідав Одесу і Київ, де йому була влаштована тепла зустріч. У спільному радянсько-турецькому комюніке відзначалось: «Сторони одностайно визнали, що не існує жодного питання, яке могло б затьмарити добру згоду між двома країнами і що, навпаки, їх відносини набирають дедалі більш близького і дружнього характеру, причому обидві держави ставлять своїм завданням зробити ці відносини ще тіснішими й сердечнішими»⁴⁷.

Успішний результат московських переговорів і разом з тим нова маніфестація радянсько-турецької дружби були могутнім ударом по намірах імперіалістів відірвати Туреччину від союзу з СРСР і використати її в своїх антирадянських інтригах. Західні держави тоді виношували плани створення «турецько-польсько-румунського політичного блоку, спрямованого спеціально проти Росії». Про це розповідає у своїх мемуарах тодішній американський посол у Туреччині Джозеф Грю⁴⁸. Але турецький уряд Кемаля Ататюрка бачив своїх справжніх друзів на Сході, а не на Заході. 7 березня 1931 р. в Анкарі був підписаний радянсько-турецький протокол «Про флоти на Чорному і суміжних морях», який містив взаємне зобов'язання «не приступати до закладки будь-якої морської бойової одиниці, яка збільшувала б склад її (тобто договірної сторони.—І. Ч.) військового флоту на Чорному морі або суміжних морях,... не попередивши іншу договірну сторону за 6 місяців»⁴⁹. Ця угода становила значний вклад у боротьбу за збереження миру і розв'язання проблеми роззброєння.

Велику роль у всебічному розширенні співробітництва між Радянським Союзом і Туреччиною відіграла поїздка на запрошення турецького уряду Народного комісара закордонних справ СРСР М. М. Литвинова в Анкару в жовтні 1931 р. Під час переговорів з президентом

⁴⁵ «Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций», вип. VI, 1931, М., стор. 11—12.

⁴⁶ Майкл Брукс. Нефть и внешняя политика, М., 1949, стор. 71.

⁴⁷ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 442.

⁴⁸ Joseph C. Grew, *Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years, 1904—1945*, vol. II, Cambridge, 1952, стор. 839.

⁴⁹ Газ. «Правда» від 9 березня 1931 р.

Кемалем Ататюрком, прем'єр міністром Ісметом Іненю, міністром закордонних справ Тевфік Рюштю-беєм було знову констатовано цілковиту єдність поглядів сторін у найважливіших міжнародних проблемах і в питаннях, зв'язаних з дальшим розширенням співробітництва між обома країнами. Від імені Радянського уряду М. М. Литвинов підписав новий радянсько-турецький Протокол, який продовжував термін дії Договору про дружбу і нейтралітет 1925 р., а також Протоколи від 17 грудня 1929 р. і 7 березня 1931 р. — на п'ятирічний строк⁵⁰. Велике значення для Туреччини мала згода Радянського уряду подати їй економічну допомогу і розширити різні форми економічного співробітництва⁵¹. Поїздка керівника радянської дипломатії у Туреччину наочно продемонструвала глибокий характер і життєвість дружніх відносин, що існували між обома країнами. Це дало цілковиту підставу М. М. Литвинову заявити представникам турецької преси в Анкарі, що «на фоні плинності і несталості міжнародного становища особливо виразно виступає міцність і незмінність радянсько-турецьких відносин..., які, незважаючи на існуючу відмінність у соціально-економічних системах обох держав, ...можуть і повинні служити зразком взаємин між іншими державами...»⁵².

Найважливішою подією в радянсько-турецьких відносинах був офіційний візит в СРСР Турецької урядової делегації на чолі з прем'єр-міністром Ісметом Іненю. Той факт, що делегацію очолював глава турецького уряду і найближчий соратник Кемаля Ататюрка, яскраво свідчив про величезну заінтересованість турецького уряду у дружніх взаєминах з Радянським Союзом. До складу делегації входили міністр закордонних справ Тевфік Рюштю-бей, генеральний секретар правлячої народно-республіканської партії Реджеб-бей та інші авторитетні особи⁵³. За 12 днів свого перебування в Радянському Союзі (з 28 квітня по 9 травня 1932 р.) турецькі гості, крім Москви, відвідали Ленінград, Київ, Одесу, побували на заводах, фабриках, у наукових і культурних установах, мали численні зустрічі з представниками найширших кіл радянської громадськості. Представники промисловості, науки і освіти Туреччини, які були в складі делегації, залишились в СРСР на більш тривалий строк для досконалого вивчення нашого досвіду будівництва. Турецька делегація була присутньою разом з керівниками Радянської держави на святкуванні Першого травня у Москві. Прем'єр-міністр Ісмет Іненю, міністр закордонних справ Тевфік Рюштю-бей неодноразово зустрічались з М. І. Калініним, Й. В. Сталіним, К. Є. Ворошиловим, М. М. Литвиновим. У бесідах, які відбувалися між ними, всебічно розглядалися питання радянсько-турецьких взаємовідносин і найважливіші проблеми міжнародної політики. В ході переговорів, що мали «винятково сердечний і дружній характер», була встановлена «цілковита спільність поглядів, яка дозволила констатувати, що політика тісного співробітництва обох країн в минулому повністю себе виправдала і що міжнародна обстановка, як і інтереси загального миру, диктують необхідність не тільки збереження, а й розширення цього співробітництва»⁵⁴. Радянський Союз виявив глибоке розуміння життєвих потреб, зв'язаних з будівництвом турецької промисловості і надав у розпорядження уряду Туреччини на винятково пільгових умовах довгостроковий, безпроцентний кредит у розмірі 8 млн. доларів, який мав сплачуватись

⁵⁰ Газ. «Правда» від 2 листопада 1931 р.

⁵¹ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 508—509.

⁵² «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 508.

⁵³ Газ. «Правда» від 28 квітня 1932 р.

⁵⁴ «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. III, стор. 551.

за рахунок турецького експорту⁵⁵. Важливе значення мала також взаємна домовленість про поглиблення культурного зв'язку між обома країнами.

Отже, успішні результати радянсько-турецьких переговорів на найвищому рівні становили новий етап у дальшому поглибленні та зміцненні дружби і співробітництва обох країн у найрізноманітніших галузях політичного, економічного і культурного життя. Потрібно віддати належне Кемалю Ататюрку та Ісмету Іненю, які виявили правильне розуміння значення радянсько-турецької дружби для існування і розвитку незалежної Турецької республіки. Підтримка, одержана Туреччиною від Радянського Союзу, мала важливе значення для її економічного розвитку. Дружній характер радянсько-турецьких відносин не могли заперечувати навіть ті іноземні спостерігачі, які були далекі від правдивого висвітлення історії радянсько-турецьких взаємовідносин. Так, англійський історик Е. Вер-Ходж у книзі про зовнішню політику Туреччини визнавав, що атмосфера, в якій відбувався візит Ісмета Іненю в СРСР, характеризувалася «цілковитим взаєморозумінням між Радянською Росією і республіканською Туреччиною. Такі ж маніфестації дружби... продовжувались і в наступні роки»⁵⁶.

В обставині, коли внаслідок приходу в Німеччині до влади Гітлера надзвичайно посилилась загроза загальному миру, тісне співробітництво СРСР і Туреччини становило серйозний фактор у боротьбі проти агресії.

Видатне місце в історії радянсько-турецьких відносин і в справі збереження миру займає поїздка урядової делегації СРСР на чолі з К. Є. Ворошиловим у Туреччину восени 1933 р. на святкування десятиріччя проголошення Турецької республіки. В Туреччині Радянська урядова делегація в складі К. Є. Ворошилова, О. С. Бубнова, С. М. Будьонного, Г. М. Кржижановського та ін. зустріла винятково сердечний і щирий прийом, а її приїзд перетворився, за одностайною думкою турецької громадськості, на центральну подію свята. «Ви, славні друзі наших найскрутніших днів, маєте всі підстави, щоб розділити з нами радість наших найшасливіших днів»⁵⁷, — писав турецький офіціоз «Хакіміет — і Мілліє» («Національний суверенітет»), звертаючись до гостей з Радянського Союзу. Інша турецька газета «Вакит» («Час») з вдячністю відзначала, що «наш великий сусід (СРСР.—І.Ч.) простягнув руку Туреччині у найбільш скрутний період, і радянсько-турецька дружба витримала найсерйознішу перевірку, а тому можна чекати тільки її дальшого розвитку»⁵⁸. У такому дусі висловлювалися майже вся преса і урядові кола Туреччини. Високі радянські гості наочно переконалися в тому, що турецький народ сповнений глибокої й щирої вдячності до свого надійного друга — радянського народу. К. Є. Ворошилов в одній з своїх промов так охарактеризував радянсько-турецьку дружбу: «Нашу дружбу називають випробуваною дружбаю. Мені здається, що це найбільш придатне слово. Наша дружба почалася в роки великих історичних перевірок обох народів. Вона випробувана в роки збройної боротьби і в роки мирного будівництва і знайшла свій вияв в усьому характері політичних і господарських відносин, що встановились між народами Туреччини і СРСР»⁵⁹.

⁵⁵ «Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений СССР, заключенных с иностранными государствами», ч. I, М., 1935, стор. 282—286.

⁵⁶ E. R. V e r g e - H o d g e, назв. праця, стор. 103—104.

⁵⁷ Газ. «Hakimiyeti Milliye» від 27 жовтня 1933 р.

⁵⁸ Газ. «Vakit» від 27 жовтня 1933 р.

⁵⁹ Газ. «Правда» від 29 жовтня 1933 р.

Коментуючи наслідки візиту урядової делегації СРСР до Туреччини, англійська газета «Дейлі експрес» з гіркотою порівнювала зворушливий прийом радянських делегатів з погано прихованим ворожим ставленням, яке спостерігалось у Туреччині до британських представників⁶⁰. Тієї ж думки була і французька газета «Журналь де Деба», стамбульський кореспондент якої писав, що «вся увага турків була зосереджена на радянській делегації, тоді як інші іноземні делегації... залишились у тіні»⁶¹.

Радянський Союз і Туреччина продовжували зміцнювати свої дружні відносини і тоді, коли над світом нависла реальна загроза нової війни. 7 листопада 1935 р. в Анкарі уряди СРСР і Турецької республіки підписали протокол про продовження на 10 років радянсько-турецького Договору про дружбу і нейтралітет 1925 р. з усіма додатками і протоколами до нього.

Отже, аналіз радянсько-турецьких взаємовідносин тих років незаперечно свідчить про те, що завдяки послідовній миролюбній політиці Радянського Союзу ці відносини протягом тривалого часу зберігали незмінно дружній і добросусідський характер, незважаючи на відмінність соціально-економічних систем обох країн. Правда, в окремих випадках Туреччина під тиском західних держав та місцевих реакційних сил робила кроки, які були несумісні з її добрими відносинами з СРСР. Проте основним напрямом зовнішньої політики уряду Кемаля Ататюрка був курс на підтримання випробуваної дружби з своїм великим сусідом.

Згодом, як відомо, радянсько-турецькі відносини погіршились, чим скористались пасаперед сили, ворожі Туреччині і Радянському Союзу. Крайнього загострення досягли відносини між обома країнами у період десятирічного перебування при владі відкрито проамериканського уряду Баяра-Мендереса, який своєю антинародною внутрішньою і зовнішньою політикою завів країну у безвихідь. Але Радянський Союз ніколи не вважав таке становище за нормальне і з винятковою наполегливістю вживав і продовжує вживати заходи до відновлення радянсько-турецької дружби. Ставовище певною мірою змінилося в зв'язку з приходом до влади в Туреччині Комітету національної єдності, який виявив прагнення дотримуватись у своїй політиці принципів засновника і першого президента Турецької Республіки Кемаля Ататюрка. Обмін посланнями, який відбувся між Головою Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущовим і головою держави і уряду Туреччини Гюрселем, виявив взаємне бажання докласти спільних зусиль для поліпшення відносин між нашими країнами. У посланні до Гюрселя М. С. Хрущов писав, що «коли додержання політики Ататюрка з боку нового турецького уряду перетворюватиметься на ділі, всі ми побачимо радянсько-турецькі відносини повернутими на той високий рівень справжнього добросусідства і дійсної дружби, на якому вони перебували в часи великого засновника Радянської держави і друга східних народів В. І. Леніна і вождя нової Туреччини Ататюрка»⁶². Це саме те, чого так наполегливо вимагають національні інтереси СРСР і Туреччини.

⁶⁰ Газ. «Daily Express» від 29 жовтня 1933 р.

⁶¹ Газ. «Journal des Débats» від 11 грудня 1933 р.

⁶² Газ. «Радянська Україна» від 1 вересня 1960 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. А. ВОРОБИОВА

ВИВЧЕННЯ ФРІДРІХОМ ЕНГЕЛЬСОМ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ТА ЛІТЕРАТУР

Фрідріх Енгельс писав, що епохи великих соціальних битв породжують «титанів щодо сили думки, пристрасті й характеру, щодо багатосторонності і вченості»¹. Це цільні характери, в яких блискучий розум органічно поєднується з пристрастю, з волеспрямованістю. До таких титанів належав і сам Ф. Енгельс. Наукові інтереси Ф. Енгельса були надзвичайно широкі. «Вражає в Енгельсі його різнобічність,— згадує Елеонора Маркс-Евелінг.— Йому ніщо не чуже. Природознавство, хімія, ботаніка, фізика, філологія... політична економія і, нарешті,— останнє за чергою, але не за важливістю — воєнна тактика»². Ф. Енгельс був насамперед мислителем, ученим. Він опрацював гори фактичного матеріалу. Його філософія була наслідком глибоко наукового пізнання світу. В кожній галузі науки він мав ґрунтовні знання.

Ще замолоду у Ф. Енгельса виявився філологічний талант. Навчаючись у гімназії, він з великим інтересом вивчав літературу, мистецтво, музику і особливо іноземні мови. Ф. Енгельс добре володів стародавніми мовами — грецькою, латинською та багатьма іншими. Лафарг писав, що «його знання європейських мов і навіть окремих діалектів було просто неймовірним»³. Енгельс вільно говорив і писав на дванадцяти мовах, а читав — на двадцяти. Про нього так і говорили: «Енгельс заїкається двадцятьма мовами»⁴. Кожному, з ким він листувався, часто писав рідною для них мовою: росіянам писав російською мовою, французам — французькою, полякам — польською і т. д.⁵

Захопившись філологією ще в юнацькі роки, він зберіг до неї інтерес на все життя. У 1859 р. Ф. Енгельс писав у листі до Лассаля: «Від тоді, як я перебуваю тут, я... час від часу віддавався своєму старому улюбленому заняттю — порівняльній філології... Я колись плекав сміливу думку розробити порівняльну граматику слов'янських мов»⁶. Проте не слід думати, що Енгельс, як і Маркс, цікавився і вивчав іноземні мови тільки тому, що мав філологічний талант і любов до лінгвістики, літератури. Знання іноземних мов потрібно було йому для його наукової роботи, а головне, знання мов потрібно було йому в зв'язку практичними потребами пролетарської визвольної боротьби. «З слов'я

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1953, стор. 6.

² «Спогади про Маркса і Енгельса», К., 1957, стор. 173.

³ Там же, стор. 77.

⁴ Ф. Меринг, Карл Маркс. Історія его життя, М., 1957, стор. 260.

⁵ «Спогади про Маркса і Енгельса», стор. 77.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XXV, стор. 245.

ськими мовами,— пише Енгельс до Маркса 18 березня 1852 р.,— я повинен у цьому році покінчити... Крім лінгвістичного інтересу, який це становить для мене, сюди долучається те міркування, що при найближчому державному перевороті принаймні хоч один з нас знатиме мови, історію, літературу і деталі соціальних установ»⁷ саме цих народів. З свідчення самого Енгельса знання іноземних мов давали йому можливість «використати кращі джерела інформації»⁸.

Протягом 50—60-х років Ф. Енгельс вивчає чеську, сербську і польську мови, а також літературу і історію цих народів. Цей інтерес до слов'янства у Енгельса посилювався час від часу, залежно від періодів політичної боротьби, що відбувалась навколо слов'янських націй. Він розшукує і читає не тільки німецькі, англійські і французькі книги про слов'ян, а й чеських, польських і сербських славистів.

У квітні 1853 р. Ф. Енгельс пише И. Вейдемейєру: «Сам я цієї зими помітно вдосконалив свої знання слов'янських мов... і на кінець року буду більш-менш розуміти по-російському і по-сербському»⁹. Ф. Енгельс підходить до вивчення мов як лінгвіст, глибоко вникаючи в граматичну структуру, походження, спорідненість їх. Він добре був обізнаний з порівняльною граматикою слов'янських мов, складеною Міклошичем, і дав їй дуже високу оцінку. В листі до Лассалю від 14 березня 1859 р. він писав, що завдання розробити порівняльну граматику слов'янських мов «з таким блискучим успіхом виконав Міклошич»¹⁰.

До вивчення слов'янських мов Ф. Енгельс не раз повертався і пізніше. Так, 20 травня 1863 р. в листі до Маркса Ф. Енгельс пише: «Я багато займаюсь сербською мовою, зокрема піснями, зібраними Вуком Стеф. Караджичем. Вона дається мені легше, ніж усі інші слов'янські мови»¹¹. Із «Збіркою сербських народних пісень» Вука Караджича, визначного діяча сербського Відродження, основоположника сучасної сербської літературної мови, збирача і популяризатора сербського фольклору, Ф. Енгельс був знайомий ще в 50-х роках. Вивчав сербську мову Ф. Енгельс, мабуть, по граматиці Вука Караджича, оскільки це була перша граматика сербської розмовної народної мови, а також користувався словником сербської мови, упорядкованим Караджичем¹². Зивчаючи слов'янські мови, Ф. Енгельс робив виписки з праць по історії Сербії, Боснії, а також Чехії, знайомився з творами чеської і словацької літератури, зокрема чеського поета Добровського, словацького поета Коллара. Він добре знав книгу Шафарика, цього видатного чеського вченого, з історії слов'янських мов і літератури. Йому були відомі також праці Копітара, Міклошича та інших видатних представників слов'янських народів. У статті «Німеччина і панславізм» Ф. Енгельс писав: «Історичні дослідження, що охоплюють політичний, літературний і лінгвістичний розвиток слов'янської раси, зробили в Австрії величезні успіхи. Шафарик, Копітар і Міклошич як лінгвісти, Палацький як історик стали на чолі руху»¹³.

В похилому віці Ф. Енгельс взявся за вивчення болгарської мови. У 1893 р. він пише до редакції болгарського збірника «Соціал-демократ»: «Вимоги, що їх ставить інтернаціоналізм, ростуть з кожним ро-

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, стор. 341—342.

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXV, стор. 197—198.

⁹ Там же, стор. 183.

¹⁰ Там же, стор. 245.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXIII, стор. 149.

¹² «Сербский словарь с немецкими и латинскими толкованиями», 1818, 2-е издание, 1852.

¹³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, стор. 391—392.

ком. До 1848 р. можна було задовольнитися тим, що до певної міри знаєш головні мови Західної та Центральної Європи, а тепер справа дійшла до того, що мені на схилі віку доводиться ще вивчати навіть румунську та болгарську мови, щоб стежити за просуванням соціалізму на схід і південний схід»¹⁴.

Знаючи багато європейських мов, Ф. Енгельс не міг не звернутися до вивчення російської мови, мови нації, яка, за висловом К. Маркса і Ф. Енгельса, «являє собою передовий загін революційного руху в Європі»¹⁵. Маркс і Енгельс виявляли великий інтерес до Росії. Цей інтерес виник у них ще в 40-х роках, у період підготовки і написання «Маніфесту Комуністичної партії». Саме тоді вони встановили перші особисті зв'язки і почали листуватися з представниками російського суспільного руху П. Б. Анненковим, М. І. Сазоновим та ін. Ці зв'язки в наступні роки зміцнилися. Пізніше Енгельс познайомився і листувався з Данієльсоном, Каблуковим, Лавровим, Лопатиним, Плехановим, В. Засулич та ін. У статті «Фрідріх Енгельс» В. І. Ленін писав: «Маркс і Енгельс, що обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»¹⁶.

Росія, яка відігравала видатну роль в європейській політиці, звичайно, не могла не цікавити Маркса і Енгельса. Вони вважали своїм обов'язком вести боротьбу проти реакційного царського уряду і водночас уважно стежили за розвитком революційного руху, піднесення якого почалося в 50—60-х роках XIX ст. Вірячи в революційну могутність і небували творчі сили російського народу, Маркс і Енгельс вважали, що Росія прокладе Заходу дорогу до революції. «Там, де становище таке напружене,— писав Енгельс до В. Засулич,— де в такій мірі нагромадилися революційні елементи, де економічне становище величезної маси народу стає день у день нестерпнішим, де представлені всі ступені суспільного розвитку, починаючи від первісної общини і кінчаючи сучасною великою промисловістю та фінансовими верховодами, і де всі ці суперечності насильно стримуються деспотизмом, який не має собі рівного, ...досить лише в такій країні початися 1789 рокові, як за ним не забариться прийти 1793 рік»¹⁷. Саме практичною потребою, що впливала з революційно-організаторської діяльності Маркса і Енгельса, насамперед можна пояснити великий інтерес їх до Росії. Енгельс цікавився всім, що стосувалось Росії,— і економікою, і книжками, які читають в Росії, зокрема, які твори Маркса читають і яка підготовка читачів «Капіталу», кого читають з утопістів, цікавився різними видами російського лібералізму, цікавився, в чому конкретно виявляється толстовство, читав народницькі книжки і російську літературну критику, класичних представників якої він дуже високо цинив¹⁸.

Щоб мати ясне уявлення про суспільно-політичний розвиток Росії, Енгельс у 1851 р. почав вивчати російську мову. 29 січня 1851 р. в листі до Маркса Енгельс повідомляв, що він вивчає російську мову¹⁹. Це вивчення тривало протягом, мабуть, всього 1851 р. Через рік після початку занять, 18 березня 1852 р., Енгельс писав до Маркса: «Я два тижні старанно займався російською мовою і добре-таки вивчив тепер граматику, ще два-три місяці дадуть мені необхідний запас слів, і потім я змо-

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 447.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, К., 1955, стор. 3.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 12.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 378.

¹⁸ «Спогади про Маркса і Енгельса», стор. 315.

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, стор. 134.

жу взятися за щось інше»²⁰, а в листі до свого друга Й. Вейдемейра він писав, що вирішив «віддавати весь свій час російській і санскритській мовам»²¹. В середині 1852 р. Ф. Енгельс почав брати уроки російської мови у одного російського емігранта, про що 20 квітня 1852 р. повідомляв Маркса: «Піндар тут, бо в Ліверпулі він не знайшов ніякого місця. Він шукає посади або приватних уроків... Бажаючи довести своє хороше ставлення до нього, я почав брати у нього уроки російської мови»²². На початок вересня Ф. Енгельс уже міг без сторонньої допомоги вивчати нову для нього мову: «Я займаюсь тепер російською мовою з любов'ю і ґрунтовно і вже дечого навчився»,— пише він у вересні 1852 р. Марксу²³. Енгельс продовжував вивчати російську мову і, за його словами, «помітно удосконалив свої знання»²⁴. І тільки через три роки він у листі до редактора англійської газети «Daily News» наважився відзначити своє «хороше знання більшості європейських мов, включаючи російську, сербську»²⁵.

В літературі існує думка, що першою російською книжкою, яку прочитав Енгельс і по якій вивчав російську мову, була книга О. І. Герцена «Тюрма і заслання». Беручи до уваги час першого видання книги, можна сумніватися в правильності цього твердження²⁶. Але в 1852 р. Маркс писав Енгельсу, що Герцен у Лондоні і розсилає мемуари про Гервега. А в кінці 1852 р.— на початку 1853 р. Маркс просив Енгельса повернути книгу Герцена: «Блінд уже двічі вимагав книгу Герцена. Через це ти повинен відіслати мені її назад»²⁷. На жаль, не вдалось встановити, про яку книгу Герцена йдеться. Проте не викликає сумніву те, що вже на початку 50-х років Енгельс був знайомий з творами Герцена.

Вивчаючи мову, Енгельс робив на полях книжок виписки з перекладами слів, глибоко вникаючи в їх значення. Ф. Енгельс тонко розумів російську мову, добре розбирався в нюансах у значенні слів. Про це свідчать дані ним оцінки перекладів російською мовою його творів. Адже оцінку перекладові можна дати тільки тоді, коли досконало знаєш мову, якою перекладено твір. В листі до В. Засулич з приводу її перекладу брошури «Розвиток соціалізму від утопії до науки» він писав, що вважає переклад чудовим. Взагалі він не раз давав оцінку російським перекладам творів Маркса і своїх власних. У листі до Ф. А. Зорге він писав: «Перекладати «Маніфест» страшенно важко; російські переклади, мабуть, найкращі з усіх, які я зустрічав»²⁸.

У статті «Емігрантська література» Ф. Енгельс вживає російське слово «мир» (причому він пише це слово в тексті російською мовою), даючи йому пояснення. «Російською мовою одне й те саме слово *мир* означає, з одного боку, «всесвіт», а з другого — «селянську громаду». Весь *мир* означає мовою селянина збори членів громади. Отже, якщо п. Ткачов говорить про «миросозерцание» російського селянина, то він явно неправильно вживає російське слово *мир*»²⁹. 24 жовтня 1869 р. в листі до К. Маркса Ф. Енгельс дає характеристику прізвищу *Флеров-*

²⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, стор. 341.

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXV, стор. 151.

²² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, стор. 349.

²³ Там же, стор. 403.

²⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXV, стор. 183.

²⁵ Там же, стор. 197.

²⁶ М. А. Алексеев, Словарные записи Ф. Энгельса к «Евгению Онегину» и «Медному всаднику», «Пушкин, Исследование и материалы, Труды третьей Всесоюзной пушкинской конференции», М.—Л., 1953, стор. 23—24.

²⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, стор. 455.

²⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXVII, стор. 322.

²⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 260.

ський: «Для Флеровського — ім'я це неслов'янське і тим більше неросійське: ні одно російське слово не починається на фл., крім фланговий солдат, флот, фланкувати і т. д.»³⁰ Енгельс дуже високо цинив якості російської мови, вважаючи, що це одна з найкрасивіших і найбагатших мов за своєю лексикою, за силою висловів. «Знання російської мови, — мови, яка всемірно заслуговує вивчення як сама по собі, бо це одна з найсильніших і найбагатших живих мов, так і заради літератури, яку вона розкриває, — тепер уже не така рідкість...»³¹, — писав він. В листі до В. Засулич він висловлює своє захоплення російською мовою: «Яка гарна російська мова! Всі переваги німецької без її жахливої грубості»³².

Листуючись з російськими політичними діячами, Ф. Енгельс часто писав російською мовою, вживав російські слова і навіть цілі фрази. Свої листи до російських кореспондентів Енгельс підписував: «Энгельс, Федор Федорыч». Своїх кореспондентів він просив писати рідною для них мовою, якщо їм важко висловлювати думки іноземними мовами. Сучасники Ф. Енгельса у своїх спогадах розповідають, що Енгельс не тільки читав російською мовою, а й добре говорив. Дружина народника С. М. Кравчинського-Степняка згадує про своє перше відвідання Енгельса. Вона не знала жодної з іноземних мов, а тому почувала себе незручно і намагалась бути непоміченою. «Раптом Енгельс, — згадує Кравчинська, — звернувся до мене і, враховуючи моє незнання іноземних мов, заговорив по-російському. Він почав цитувати з Пушкіна... Прочитував він це напам'ять прекрасною російською мовою»³³.

Енгельс був чудовим перекладачем. В багатьох його творах і листах знаходимо зауваження, що стосуються теорії перекладу. Статтю «Як не слід перекладати Маркса» він спеціально присвятив цьому питанню. Енгельс не лише сам перекладав, а й часто правив переклади власних творів, творів К. Маркса. В його архіві зберігся переклад німецькою мовою п'ятнадцяти початкових строф першого розділу «Євгенія Онегіна». І хоч цей переклад був зроблений як вправа під час вивчення російської мови, він свідчить про великі лінгвістичні здібності Енгельса. Незважаючи на складність віршованих творів Пушкіна, Енгельс зміг проїнятися духом роману, вловити відтінки у значеннях слів і передати їх німецькою мовою. Вивчення іноземних мов не зводилось у нього до простого засвоєння граматики. Його метою було вивчити літературу, культуру і історію того народу, мовою якого він оволодівав. Ф. Енгельс був високої думки про російську літературу та її представників. «Я говорю не тільки про активних революційних соціалістів, але й про історичну і критичну школу в російській літературі, яка стоїть безмірно вище від усього того, що створено в Німеччині і Франції офіційною історичною наукою»³⁴. В листі до Мінни Каутської він дає оцінку російським письменникам: «Сучасні російські... письменники... пишуть чудові романи»³⁵.

Першою книжкою, яка познайомила Ф. Енгельса з багатющою скарбницею російської літератури XVIII — початку XIX ст. і її кращими представниками, була «Російська антологія» Боурінга³⁶. Ця книга

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XXIV, стор. 240.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XV, стор. 239.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 365.

³³ «Спогади про Маркса і Енгельса», стор. 323—324.

³⁴ «Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами», К., 1953, стор. 263.

³⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 384.

³⁶ Российская антология, Specimens of the Russian poets. With preliminary Remarks and biographical Notices Translated by John Bowring, London, 1821, 12°, XXII+ + I нелум+242 стор.

складається з вступу, головної частини і додатків. Додатки мають назву «Біографічні і критичні замітки». В головній частині книги Боурінга наводяться перекладені ним англійською мовою вірші російських поетів XVIII—початку XIX ст., а також кілька російських народних пісень. У вступі і додатках подаються біографічні відомості про російських поетів. Отже, по цій книзі Енгельс не тільки знайомиться з текстами творів російської поезії, а й черпає історико-літературні і бібліографічні відомості. Енгельс робить виписки з «Російської антології» Боурінга і називає їх «*Slavica und Philologica*» («Славістика і філологія»). У цих виписках знаходимо бібліографічні відомості про Ломоносова і перелік російських назв найважливіших творів Ломоносова. Найбільше Енгельса цікавлять природничо-наукові праці Ломоносова, назви і характеристики яких він виписує. Такого самого характеру виписки знаходимо про Державіна, Сумарокова, Карамзіна, Жуковського, Крилова та інших письменників XVIII і початку XIX ст. Твори цих поетів Енгельс добре знав і не раз використовував для ілюстрації своїх думок. Можливо Енгельс був знайомий з творами російських поетів не тільки з книги Боурінга, а й інших видань, бо «Пісні Й. І. В. Катерині II на перемоги графа Суворова-Римнікського в 1794 р.», вірші з якої наводить Енгельс, у «Російській антології» Боурінга³⁷ нема.

Добре знав і високо цінив Енгельс твори великого російського поета О. С. Пушкіна. Російську мову він власне і вивчав по видатних творах поета — «Євгеній Онегін», «Мідний вершник». До цих творів він навіть склав підрядковий словник. «Євгеній Онегін» вводив Енгельса в російську дійсність початку XIX ст., знайомив його з життям народу. Крім того, Енгельс знаходив тут глибокі і влучні характеристики різних суспільних явищ Росії і Західної Європи. Захоплювала Енгельса і поетична мова цього твору. Не раз він цитував пушкінського Онегіна, характеризуючи економічні відносини в різних країнах і т. д. Найчастіше він використовував ті рядки з «Онегіна», де Пушкін змальовував економічні відносини в країні. Наприклад, у статті «Зовнішня політика російського царизму» Енгельс пише: «Це був той час, коли пушкінський Євгеній Онегін дізнався з Адама Сміта,

Как государство богатеет,
...и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет,—

тим часом як, з другого боку,

Отец понять его не мог
И земли отдавал в залог»³⁸.

Ці рядки Енгельс переклав і написав Марксові, коли той працював над твором «До критики політичної економії». Маркс ці рядки використав у згаданій праці для характеристики грошей як товару. У листі до М. Т. Даніельсона від 29—31 жовтня 1891 р. Енгельс знову наводить ці рядки з «Євгенія Онегіна», оцінюючи економічну прозорливість Пушкіна.

Ф. Енгельс був обізнаний не тільки з творами сучасних йому поетів і письменників; він вивчав і староруську літературу як джерело історичних відомостей. У 1856 р. Маркс у листі до Енгельса звертає його увагу на «Слово о полку Ігоревім». «У нього ж (Ейгоффа.— С. В.) я знайшов і «Слово о полку Ігоревім». Зміст поеми — заклик російських князів до

³⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, стор. 108.

³⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, стор. 20.

єднання саме перед нашествиям монголів»³⁹. І в цьому ж році він присвячує поему Енгельсу. Ця високохудожня пам'ятка літератури Київської Русі XII ст. привернула увагу Маркса і Енгельса як твір, що свідчить про високу культуру слов'ян уже в стародавні часи, в якому в художній формі було втілено героїчний період історії нашої країни. Крім того, «Слово» цікавило Енгельса і своєю згадкою про готів, історію яких Енгельс тоді вивчав. Твори російських поетів і письменників знайомили Енгельса з російською дійсністю, з суспільними течіями в Росії, з настроями передових представників російського суспільства і їх вільнолюбними ідеалами. Енгельса, як і Маркса, цікавили буквально всі сторони російського життя: промисловість, сільське господарство, залізниця, фінанси, селянське питання, рух селян, лібералів, народників, зовнішня політика, наука, мистецтво. Все це і знайшло відображення в працях Маркса і Енгельса.

На початку 50-х років Енгельс познайомився з творами О. І. Герцена «Юр'їв день! Російському дворянству», «Минуле і думи», «Росія старий світ», «З того берега», «Про розвиток революційних ідей в Росії», які сприяли підвищенню інтересу Енгельса до російського суспільного життя. Крім того, він регулярно читав «Колокол». ««Колокол» я вже передплатив собі і сподіваюсь знайти в ньому подробиці про цю історію»⁴⁰, — писав він. «Колокол», що його Герцен видавав разом з Огарьовим у Лондоні з 1857 по 1867 р., відбивав наростання класової боротьби в Росії, був живим голосом передової Росії. Отже, Енгельс знайомився з російською дійсністю безпосередньо з джерела, тісно зв'язаного з Росією, з її кращими представниками. Особливо високо цінив Енгельс Добролюбова і Чернишевського. Про них він писав: «Країна, яка висунула двох письменників масштабу Добролюбова і Чернишевського, двох соціалістичних Лессінгів, не загине...»⁴¹.

Відзиви Енгельса про Добролюбова і Чернишевського як видатних представників історичної школи в російській літературі свідчать про те, що Енгельс знав їх твори, був обізнаний з їх працями, з історією російської літератури, які розкривали ідейні багатства цієї літератури, її художню майстерність, її глибоке соціально-історичне значення. Інтерес Маркса і Енгельса до М. Г. Чернишевського не випадковий. Адже Чернишевський був ідейним натхненником і вождем назріваючої в 60-х роках XIX ст. в Росії народної революції. Вони знали про трагічну долю письменника, якому, за словами Маркса і Енгельса, «тепле містечко... було надано... російським урядом у сибірській тюрмі...»⁴². По творам Чернишевського Енгельс знайомився з думками російського революціонера-демократа щодо питань політичної економії, які цікавили його Статті і праці М. Г. Чернишевського свідчили, яких вершин досягла в Росії критична думка. Дізнавшись про смерть М. Г. Чернишевського Енгельс у листі до М. Ф. Даніельсона писав: «Ми тут дізналися про смерть М. Г. Чернишевського, з приводу чого висловлюємо свій глибокий сум і співчуття»⁴³. Енгельс стежив за розвитком російської літератури, знав і читав, крім уже названих письменників, Гоголя, Некрасова, Салтиков-Шчедріна, Толстого та ін.

³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXII, стор. 122.

⁴⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXIII, стор. 135—136. Йдеться про польське повстання, яке почалося в ніч з 22 на 23 січня 1863 р., і про ставлення до нього О. І. Герцена.

⁴¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 235.

⁴² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIII, ч. II, стор. 604.

⁴³ «Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами» стор. 137.

Російські друзі Маркса і Енгельса, зокрема М. Ф. Данієльсон, російський економіст, один з ідеологів народництва, знали про їх інтерес до Росії і охоче присилали їм російські книжки. У Енгельса, як і у Маркса, була велика російська бібліотека, в якій було особливо багато літератури з соціально-економічних питань. Список книг, що входили в цю бібліотеку, дає нам можливість визначати коло російських питань, які цікавили Енгельса, і міру його обізнаності з російською літературою. Ті твори, які знав Енгельс, свідчать про глибокий інтерес його до Росії, до її політичного і культурного життя. До останніх днів свого життя Енгельс зберіг цей інтерес. Про це свідчить та безліч літератури, періодичних видань, яку він читав: «Подивився б ти,— пише він Ф. А. Зорге 5 березня 1892 р.,— на ту купу німецьких, французьких, італійських, іспанських, польських, російських, датських, американських, англійських, а іноді і румунських газет, які я одержую і які повинен хоч швидко переглянути, щоб залишатися в курсі руху»⁴⁴. Енгельс вірив в історичну місію російського народу, в його великі творчі сили. «Росія, це — Франція нинішнього віку. Їй законно і правомірно належить революційна ініціатива нової соціальної перебудови»⁴⁵,— говорив він.

Енгельс знав ряд слов'янських мов, читав твори кращих представників слов'янських літератур, вивчаючи по них історію, культуру, побут народів, що пробуджувались до національно-визвольної боротьби. Маркс і Енгельс вірили в творчі сили слов'янських народів, передбачали, що їм належить велике майбутнє.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ

(1919—1920 рр.)

Комуністична партія завжди приділяла велику увагу роботі серед молоді. Ще в 1903 р., спиняючись на питанні про ставлення до революційної молоді, В. І. Ленін рекомендував молодіжним групам і гурткам «старатися при переході до практичної діяльності заздалегідь заводити зв'язки з соціал-демократичними організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»⁴⁶. Особливо велику увагу партія приділяла молодіжному рухові в період підготовки і проведення Великої Жовтневої революції. В Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Одесі, на Уралі та в інших містах і промислових центрах Росії під керівництвом більшовиків почали створюватися молодіжні пролетарські організації. Більшовики вели енергійну боротьбу проти меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій, які прагнули відвернути молодь від Комуністичної партії.

Важливою подією в боротьбі Комуністичної партії за пролетарську молодь були рішення VI з'їзду РСДРП(б). З'їзд прийняв спеціальне рішення про молодь, де вказувалось, що партія повинна приділяти формуванню класових соціалістичних організацій робітничої молоді максимум уваги. Після з'їзду партійні організації розгорнули широку роботу серед молоді, почали створюватись молодіжні організації. Назрівало питання про їх об'єднання. В середині 1918 р. за рішенням Центрального Комітету Комуністичної партії було створено Організаційне бюро по

⁴⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, т. XXIX, стор. 28.

⁴⁵ «Спогади про Маркса і Енгельса», стор. 192.

⁴⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 415.

скликанню Всеросійського з'їзду спілок робітничої молоді. Перший з'їзд спілок робітничої молоді прийняв рішення про створення Російської Комуністичної спілки молоді і заявив, що Спілка солідарна з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і працює під її керівництвом.

Утворення Комуністичною партією Російської спілки комуністичної молоді мало вирішальне значення для дальшого розвитку комуністичного молодіжного руху, в тому числі і для робітничих організацій молоді України, які тоді не змогли послати своїх делегатів на з'їзд, бо вся Україна була під ярмом німецьких імперіалістів та українських буржуазних націоналістів. Лише одному представникові від Київської робітничої організації молоді пощастило добратись до Москви і розповісти делегатам з'їзду про боротьбу української молоді в підпіллі. Перший з'їзд комсомолу послав привітання трудящій молоді України і заявив, що вже близько той час, коли вона віллється в єдину комсомольську сім'ю⁴⁷.

Зразу ж після визволення українських земель від окупантів (кінець 1918 — початок 1919 рр.) робітничі молодіжні організації на Україні солідаризувались з рішеннями I з'їзду комсомолу і докладали всіх зусиль для підтримки організаційних зв'язків з ЦК РКСМ. Проте комсомольських організацій на Україні тоді було мало і працювали вони розрізнено, не маючи єдиного центра. Перед комуністами України стояло завдання провести велику роботу по зміцненню існуючих комсомольських організацій і створенню нових та організаційному об'єднанню їх у всеукраїнському масштабі.

Величезне значення для розвитку комуністичного молодіжного руху, дальшого поглиблення комуністичної роботи серед трудящої молоді і мобілізації її на боротьбу за зміцнення Радянської влади мали рішення VIII з'їзду РКП(б) (18—23 березня 1919 р.). В резолюції з'їзду «Про роботу серед молоді» перед молодими робітниками і селянами ставилось завдання — брати активну участь в революційному будівництві. З глибокою переконливістю в рішенні з'їзду говорилося про необхідність посилення роботи комуністів серед молоді: «Комуністична партійна робота серед селянської і робітничої молоді набуває тепер величезного значення»⁴⁸. З'їзд зобов'язав партійні організації подавати комсомолові якнайдіяльнішу ідейну і матеріальну підтримку.

Багато уваги комсомолові України приділяв Центральний Комітет КП(б)У на чолі з С. В. Косіором. Систематично займались комуністичним молодіжним рухом місцеві партійні організації. На губернських, міських та повітових партійних конференціях, на засіданнях партійних комітетів і загальних зборах комуністів систематично обговорювались питання роботи серед молоді, для роботи в комсомольських організаціях виділялись кращі комуністи. Так, 5 травня 1919 р., керуючись рішеннями VIII з'їзду РКП(б) про роботу серед молоді, Київська губернська партійна конференція розглянула питання про діяльність місцевої комсомольської організації⁴⁹. Конференція зобов'язала губернський партійний комітет здійснювати політичне керівництво комсомольською організацією, а також подавати їй всіляку допомогу⁵⁰. У середині червня 1919 р. питання про роботу серед молоді обговорювалось також на Волинській губернській конференції КП(б)У. В доповіді було дано загальну картину розвитку молодіжного руху. Партійна конференція за-

⁴⁷ «Протоколи I съезда РКСМ», Партиздат, 1934, стор. 79.

⁴⁸ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I», К., 1954, стор. 423.

⁴⁹ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны. Документы и материалы», К., 1959, стор. 327.

⁵⁰ Газ. «Більшовик» (орган ЦК КП(б)У) від 5 травня 1919 р.

кликала комуністів створювати комсомольські організації в кожному місті і в кожному селі⁵¹. В резолюції конференції підкреслювалось, що партія повинна взяти на себе керівництво загальнополітичною роботою спілок, залишаючи за ними у внутрішніх, організаційних і культурно-освітніх питаннях широке поле самодіяльності⁵². 8 травня 1919 р. ІІІ губернська партійна конференція Поділля вказала на необхідність звернути увагу на роботу серед молоді⁵³.

Губернські, міські, повітові та районні комітети партії брали активну участь в організаційному зміцненні комсомольських організацій і створенні нових. Харківський губернський партійний комітет виділив групу комуністів на чолі з О. Алексакісом⁵⁴, яка за короткий час провела велику організаційну роботу серед молоді. 7 лютого 1919 р. на міській партійній конференції О. Алексакіс доповів про створення комсомольських організацій на більшості підприємств міста⁵⁵. В січні 1919 р. Чернігівським губкомом партії було виділено трьох відповідальних партійних працівників, які взяли активну участь у створенні в лютому 1919 р. комсомольської організації Чернігівщини⁵⁶. На початку 1919 р. під керівництвом партійних організацій створюються комсомольські організації в Донбасі. В лютому 1919 р. з ініціативи міського комітету КП(б)У була створена комсомольська організація в Луганську⁵⁷, з активною допомогою комуніста Ф. І. Зайцева⁵⁸ створюється комсомольська організація в Юзівці⁵⁹ (нині м. Сталіно). Тоді ж почали працювати комсомольські організації в Костянтинівці, на Рутченківському руднику та в інших місцях Донецької губернії. Але в зв'язку з тим, що територія Донбасу тоді була ареною жорстоких боїв, комуністичний молодіжний рух у Донецькій губернії не набрав значних розмірів—проіснувавши недовгий час, комсомольські організації майже всіх своїх членів мобілізували у діючу Червону Армію.

Питання про утворення комсомольських організацій і про керівництво їх діяльністю ставились також на обговорення повітових конференцій КП(б)У та загальних партійних зборів. У березні 1919 р. питання про роботу серед молоді обговорювалось на 2-й партійній конференції Суразького повіту, Чернігівської губернії. У своїх виступах делегати розповіли про активну допомогу комсомольців у зміцненні Радянської влади⁶⁰. У травні 1919 р. питання про допомогу комсомольській організації обговорювалось на партійній нараді Радомишльського повіту, Київської губернії⁶¹. 9 квітня загальні збори комуністів Харківського мі-

⁵¹ Партархів інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 4, од. зб. 31, арк. 10.

⁵² «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 138.

⁵³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 92.

⁵⁴ Оріон Алексакіс (1899—1920 рр.), член КПРС з 1917 р. Один з організаторів Соціалістичної спілки робітничої молоді в Севастополі. В кінці 1919 р. читав лекції в Свердловському університеті в Москві. Делегат ІХ з'їзду РКП(б). Виконуючи завдання Комінтерну, загинув у 1920 р.

⁵⁵ Газ. «Известия временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 12 лютого 1919 р.

⁵⁶ Газ. «Известия Черниговского временного военно-революционного комитета» від 4 лютого 1919 р.

⁵⁷ «Бойова юність. Збірник спогадів», К., 1958, стор. 97.

⁵⁸ І. Зайцев (1894—1960), член КПРС з 1915 р., активний учасник Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, у 1919 р. очолював Юзівський ревком. З 1920 р. працював на відповідальній партійній роботі.

⁵⁹ Газ. «Социалистический Донбасс» (орган Сталінського обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих) від 26 червня 1959 р.

⁶⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 104, арк. 1—2.

⁶¹ Там же, од. зб. 133, арк. 22.

ського району заслухали доповідь тов. Артема про роботу серед молоді. Артем розповів про роботу VIII з'їзду партії, делегатом якого він був. Збори прийняли резолюцію, в якій вказувалось на необхідність посилення партійного керівництва серед молоді. Для посилення діяльності комсомольських організацій збори виділили трьох комуністів⁶².

Завдяки великій увазі, яку приділяли партійні організації України роботі серед молоді, в першій половині 1919 р. були створені і працювали комсомольські організації в Харкові, Києві, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Одесі та в багатьох повітових містах — Охтирці, Ізюмі, Сумах, Валках, Куп'янську, Павлограді, Олександрівську (нині Запоріжжя), Кривому Розі, Нікополі, Єлисаветграді (нині Кіровоград), Костянтинограді, Гадячі, Лохвиці, Прилуках, Василькові, Умані та ін. Тоді ж почали утворюватись комсомольські організації в селах. В першій половині 1919 р. проходить організаційне об'єднання комсомольських організацій у загальноміські та губернські. У березні та травні в Харкові відбулись загальноміські комсомольські конференції, у березні, червні та липні в Києві проводили роботу три загальноміські та дві губернські комсомольські конференції⁶³.

Створення міських і губернських комсомольських організацій було тією основою, на якій почалась підготовка до організації в загальноукраїнську спілку молоді. З ініціативи харківської комсомольської організації у квітні 1919 р. відбулася нарада по підготовці до I з'їзду комсомолу України. На нараді було вирішено скликати з'їзд у Харкові. Та в зв'язку з тим, що тоді ЦК КП(б)У і уряд Української РСР перебували в Києві, ЦК РКСМ дав вказівку проводити з'їзд у Києві⁶⁴. На початку червня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, в якій вказувало на необхідність «організацію спілки молоді взяти під безпосередній контроль і керівництво ЦК КП(б)У»⁶⁵. Для підготовки і проведення I з'їзду комсомолу України було створене організаційне бюро, до складу якого входив і представник ЦК РКСМ.

Перший з'їзд комсомолу України збирався у надзвичайно тяжких умовах. Йшли жорстокі бої з Денікіним. Проти Радянської влади активізували діяльність куркульські банди. Комуністи і комсомольці ставали в авангарді борців проти контрреволюції. Партійні і комсомольські організації проводили майже поголовні мобілізації на фронт. У день відкриття I з'їзду комсомолу України на боротьбу з бандою Зеленого вирушило в район Трипілля близько 100 київських комсомольців. Разом з комсомольцями в Трипільському поході проти банди Зеленого брали активну участь і молоді робітники підприємств Києва, які ще не встигли вступити в комсомол. Героїчна боротьба комсомольців та молоді під Трипіллям навіки увійшла в історію комсомолу як прояв самовідданої боротьби за справу комунізму.

26 червня 1919 р. в Києві урочисто відкрився I з'їзд комсомолу України. З'їзд проходив під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У

⁶² Газ. «Коммунар» (орган Харківського губернського комітету КП(б)У) від 11 квітня 1919 р.

⁶³ В літературі з історії комсомолу України періоду громадянської війни мають місце деякі неточні твердження про проведення губернських комсомольських конференцій. Так, у книзі Г. Єжової і Т. Кольяка «Гартована юність» (Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», К., 1959) на стор. 66 невірно говориться про те, що у квітні — червні 1919 р. були проведені губернські комсомольські конференції в Херсоні та Харкові. Херсонська губернська конференція була проведена в м. Одесі, а в Харкові і 1919 р. губернських комсомольських конференцій зовсім не було.

⁶⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1. од. зб. 392, арк. 72.

⁶⁵ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 33.

представником якого на з'їзді був С. В. Косіор. Головним результатом з'їзду було створення комсомолу України, як складової частини РКСМ.

Розглянувши основні організаційні питання, з'їзд ухвалив мобілізувати на фронт усіх членів комсомолу, які здатні носити зброю. Всі рішення з'їзду були затверджені на Бюро ЦК РКСМ⁶⁶.

Після I з'їзду комсомолу, Комуністична партія (більшовиків) України посилила керівництво роботою серед молоді. Керуючись вказівками Центрального Комітету Російської Комуністичної партії (більшовиків), ЦК КП(б)У розробив і розіслав на місця інструкцію про взаємовідносини між партійними і комсомольськими організаціями⁶⁷. В інструкції підкреслювалось, що комсомольські організації зобов'язані працювати в тісному контакті з партійними організаціями і під їх політичним керівництвом. Партійним комітетам вказувалось на необхідність постійної допомоги комсомольським організаціям. Ця допомога повинна проявлятися, говорилося в інструкції, в забезпеченні комсомольських організацій підготовленими пропагандистами, в придбанні необхідної політичної літератури, а також у проведенні зборів, конференцій та ін. Одним з основних положень інструкції було те, що партійним комітетам ставилось в обов'язок проводити роботу по утворенню нових комсомольських організацій. На відкритих партійних зборах комсомольцям надавалось право дорадчого голосу. На закритих партійних зборах це питання в кожному окремому разі вирішували партійні комітети. Ці положення мали велике значення для дальшого розвитку комуністичного молодіжного руху на Україні. Проте в зв'язку з тим, що тоді велика частина українських земель була захоплена військами Денікіна, ця інструкція повністю була втілена в життя тільки в кінці 1919 — на початку 1920 рр., коли Україна була визволена від ворога. Організуючи партійне підпілля для роботи в тилу білогвардійців, ЦК КП(б)У займався також підготовкою до підпільної роботи і комсомолу України. 13 серпня 1919 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У заслухало питання про роботу комсомолу України в підпіллі і зобов'язало партійні організації очолити комсомольські підпільні організації. 17 серпня Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло це питання вдруге і накреслило нові практичні заходи⁶⁸.

При переході на підпільну роботу ЦК КСМ України був розпущений і при ЦК РКСМ було утворено комсомольське Зафронтове бюро. Комсомольці-підпільники Одеси, Катеринослава, Харкова, Києва та інших міст України разом з комуністами вели героїчну боротьбу проти білогвардійців. Вони брали активну участь в роботі диверсійних груп, друкували і розповсюджували більшовицькі газети та листівки, вели розвідку та ін. Героїзм і мужність проявили 17 комсомольців Одеси, які були захоплені денікінцями. Дев'ять з них були засуджені до страти. Здійснюючи керівництво підпільною роботою на Україні, Зафронтобюро ЦК КП(б)У з 2 липня по 8 грудня 1919 р. направило в Катеринославську губернію 152 комуністи, в тому числі 4 спеціально на комсомольську роботу; в Харків — 86, з них 3 безпосередньо для роботи з комсомольцями; в Київ для комсомольської роботи було послано 6 комуністів⁶⁹. Усього тоді на Україну було направлено для керівництва бороть-

⁶⁶ Архів ЦК ВЛКСМ, Протоколи Бюро ЦК РКСМ (1919—1920 рр.), арк. 11.

⁶⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 3, од. зб. 11, арк. 2; оп. 5, од. зб. 58, арк. 138.

⁶⁸ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 34.

⁶⁹ Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 9, арк. 113.

бою проти контрреволюції 1326 комуністів⁷⁰, з них 15 спеціально призначались для керівництва комсомольським підпіллям⁷¹.

В результаті загальних дій регулярних частин Червоної Армії та партизанських загонів і підпільників, які вели боротьбу на території України, в кінці 1919 — на початку 1920 рр. денікінські війська були розгромлені. Трудящі визволеної України під керівництвом Комуністичної партії приступили до відновлення і зміцнення Радянської влади. Питання зміцнення Радянської влади на Україні винятково важливого значення надавав В. І. Ленін. В листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним Володимир Ілліч писав: «На Україні панування Денікіна було таким же тяжким іспитанням, як панування Колчака в Сибіру. Нема сумніву, що уроки цього тяжкого іспитання приведуть українських робітників і селян — так само, як уральських і сибірських, — до більш ясного розуміння завдань Радянської влади і до більш твердого захисту її»⁷².

Керовані Комуністичною партією, робітники і селяни України ясно розуміли, що зміцнення Радянської влади є єдиний шлях, який веде до соціального визволення. В творче життя Радянської України разом з старшим поколінням включалась також і трудяща молодь, в авангарді якої йшов комсомол. Особливо активну участь у радянському будівництві брали комсомольські організації в період підготовки і проведення виборів до Рад на початку 1920 р. Так, Чистяківський повітовий комітет Донецької губернії 17 березня на засіданні, присвяченому підготовці до виборів, ухвалив залучити до проведення виборів членів комсомольської організації⁷³. Під час виборів до складу Рад разом з комуністами обирались також і комсомольці. В результаті виборів у Полтаві, наприклад, до складу міської Ради було обрано 8 комсомольців⁷⁴; у Бахмутську Раду — 2 комсомольці⁷⁵.

Партійні організації України значно посилили організаційно-політичну роботу в комсомольських організаціях. Питання організаційно-політичного зміцнення комсомольських організацій ставились на обговорення губернських, міських і повітових конференцій КП(б)У та інших партійних комітетів. Так, губернська конференція КП(б)У Поділля, яка відбулася в лютому 1920 р., зобов'язала партійні комітети виділити комуністів для роботи серед молоді і створення нових комсомольських організацій⁷⁶. Партійна конференція Донецької губернії, розглядаючи питання про роботу серед молоді, ухвалила керуватися в цьому питанні рішеннями VIII з'їзду і ЦК РКП(б) і зобов'язала партійні комітети виділити з молодих комуністів ініціативні групи для створення комсомольських організацій⁷⁷. 23 лютого 1920 р. Київський губернський комітет виділив відповідального працівника для роботи серед молоді⁷⁸. Одержуючи підтримку від партійних організацій, комітети комсомолу розгорнули велику організаційну роботу по відновленню і зміцненню комсомольських організацій. Завдяки систематичній допомозі партійних організацій протягом перших місяців 1920 р. було відновлено комсо-

⁷⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 38, арк. 92.

⁷¹ Там же, арк. 91.

⁷² В. І. Л е н і н, Твори, т. 30, стор. 260.

⁷³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 72, арк. 2.

⁷⁴ Газ. «Коммунист» (орган Центрального і Харківського губернського комітетів КП(б)У) від 4 квітня 1920 р.

⁷⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 309, арк. 62.

⁷⁶ Газ. «Вісті» (орган губревкому Подолії та губкому КП(б)У) від 28 лютого 1920 р.
⁷⁷ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 260.

⁷⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 124, арк. 12 зв.

мольські організації, які існували в 1919 р., а також утворено велику кількість нових. У лютому 1920 р. був відновлений ЦК ЛКСМУ.

Велику роль у розгортанні роботи комсомольських організацій відіграв пленум ЦК КСМ України, який відбувся на початку березня в Харкові. Заслухавши доповідь про діяльність Центрального комітету комсомолу України, пленум визнав його роботу задовільною і відзначив як великий успіх те, що майже по всіх повітах України були створені комсомольські організації. Пленум розглянув важливі питання участі комсомолу України в роботі радянських органів, про ставлення до націоналістичних⁷⁹ та інших молодіжних організацій, розподіл функцій між відповідальними працівниками ЦК комсомолу України та інші. Пленум ухвалив в найближчі два місяці провести губернські та повітові конференції і 10 травня 1920 р. скликати II з'їзд комсомолу України. На пленумі було розглянуто також питання про роботу серед селянської молоді, велику увагу якій завжди приділяла Комуністична партія. XI з'їзд РКП(б) вказував: «З'їзд звертає увагу партійних організацій на необхідність посилити організаційну і пропагандистську роботу серед селянства, особливо ж серед сільськогосподарського пролетаріату, підготувавши і виділяючи для цієї роботи спеціальні кадри працівників»⁸⁰. Керуючись вказівками РКП(б) і КП(б)У, пленум комсомолу України в резолюції підкреслив важливість роботи на селі і ухвалив посилати в села активних комсомольських працівників і організовувати молодь на боротьбу за зміцнення Радянської влади⁸¹.

Завдяки постійній увазі з боку партійних організацій і активній роботі комуністів і комсомольців в 1920 р. створення комсомольських організацій на селі також проходило успішно. Вже на початку 1920 р. в багатьох селах Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської та інших губерній України були створені комсомольські організації. В Чернігівській губернії, наприклад, у лютому 1920 р. існувало на селі 30 комсомольських організацій⁸²; в Харківській губернії були утворені сільські комсомольські організації в Андріївській волості, Зміївського повіту⁸³, на хуторі Заосконье, Куп'янського повіту⁸⁴, в с. Маяки, Ізюмського повіту⁸⁵, та ін.

Організаційно-політичне зміцнення і створення нових організацій комсомолу в містах і селах України супроводжувалось оформленням в районні, міські та губернські комсомольські організації. У великих містах проводились загальноміські конференції, в районах Донбасу — районні комсомольські конференції. Вперше були проведені губернські комсомольські конференції в Донецькій, Харківській та Катеринославській губерніях. На конференціях комсомольці одностайно висловлювались за активну участь у соціалістичному будівництві, вирішували важливі питання спілкового будівництва, а також обирали делегатів на II з'їзд комсомолу України.

⁷⁹ Однією з таких організацій на Україні була Комуністична юнацька спілка (КЮС). Це була дрібнобуржуазна націоналістична організація молоді, яка працювала під керівництвом партії боротьбистів. Комсомольські організації вели активну боротьбу проти КЮСу. Весною 1920 р. разом з ліквідацією партії боротьбистів перестала існувати і КЮС. Крім КЮСу на Україні існували єврейські націоналістичні організації, меншовицькі, есерівські молодіжні організації та інші, з якими комсомол нещадно боровся.

⁸⁰ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 468.

⁸¹ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 282.

⁸² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 542, арк. 1.

⁸³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 369, арк. 16.

⁸⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 570, арк. 3.

⁸⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 355, арк. 183.

Підготовкою до II з'їзду керував Центральний Комітет КП(б)У. 8 березня 1920 р. ЦК партії розіслав телеграми в губернські партійні комітети з вимогою подати комсомольським організаціям всебічну допомогу у підготовці до II з'їзду⁸⁶. В день відкриття з'їзду відбулося засідання Організаційного бюро ЦК КП(б)У, на якому було заслухано питання про роботу Всеукраїнського з'їзду комсомолу. Розглядаючи питання взаємовідносин між комсомолом України та Російською комуністичною спілкою молоді, ЦК КП(б)У рекомендував з'їзду додержуватися тих же принципів, які існували між КП(б)У і РКП(б)⁸⁷. В питанні керівництва комсомолом ЦК КП(б)У ще раз вказав на необхідність політичного керівництва з боку партії⁸⁸.

11 травня 1920 р. в Харкові розпочав роботу II з'їзд комсомолу України. На з'їзд прибуло близько 250 делегатів, майже половина яких була з Донбасу. Недостатньо була представлена Правобережна Україна — там йшли жорстокі бої з білополяками і значна частина її була захоплена ворогом. II з'їзд комсомолу України підвів підсумки великої роботи, яка була проведена комсомольськими організаціями. За період, що минув після I з'їзду, комсомол України зміцнів і зріс кількісно. Якщо на час I з'їзду комсомол України налічував близько 10 тис. комсомольців, то до II з'їзду їх було вже близько 20 тис.

Виходячи з вказівок Комуністичної партії, з'їзд ухвалив важливі рішення з питань, що стояли перед комсомолом України. Одним з основних рішень з'їзду була резолюція про участь комсомолу в господарському будівництві, де відзначалось, що молодь повинна брати активну участь у відбудові транспорту, мобілізувати сили на заготівлю палива, брати участь у роботі продовольчих загонів, допомагати кожній галузі народного господарства. Багато уваги було приділено роботі серед селянської молоді. Про свою вірність Комуністичній партії комсомол України на II з'їзді ще раз урочисто заявив, що КСМУ⁸⁹ приймає програму і тактику партії і працює під її загальнополітичним керівництвом.

У зв'язку з наступом білополяків з'їзд прийняв рішення мобілізувати всіх членів комсомолу Правобережної України віком від 18 років і доручив ЦК протягом двох тижнів розробити план мобілізації комсомолу на Лівобережній Україні, а також відкрив запис на фронт добровольців. Тут же на з'їзді 25% делегатів виявили бажання добровільно піти на фронт.

Після II з'їзду комсомол України під керівництвом Комуністичної партії бере активну участь у збройній боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, виступає активним учасником соціалістичного будівництва. Комсомольці проводили велику роботу в органах Радянської влади, працювали в різних відділах виконкомів Рад та ін. В 1920 р. тільки в діяльності Робітничо-Селянської інспекції взяли участь 93 комсомольці⁹⁰. Активно працювали комсомольці на відбудові народного господарства. Разом з комуністами вони боролись за підвищення продуктивності праці на шахтах, підприємствах, транспорті, брали участь у проведенні трудових тижнів, «тижнів червоноармійця» та інших кампаній. Особливо багато зробили комсомольці України в проведенні су-

⁸⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 427, арк. зб.

⁸⁷ Там же, од. зб. 441, арк. 15.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Назва «Комуністична спілка робітничої молоді України», яка була прийнята на I з'їзді комсомолу України, була на II з'їзді замінена на нову: «Комуністична спілка молоді України» без слова «робітничої».

⁹⁰ «Отчет Народного комиссариата Рабоче-Крестьянской Инспекции УССР за 1920 г.», стор. 7 (зберігається в бібліотеці АН УРСР, шифр С 6155).

ботників, які мали дуже велике значення не тільки для практичної допомоги у відбудові народного господарства, а й як один з методів комуністичного виховання підростаючого покоління. Лише в Одесі протягом лютого—вересня 1920 р. в суботниках взяло участь 4746 комсомольців⁹¹.

Вірними помічниками комуністів у зміцненні Радянської влади і проведенні політики Комуністичної партії на селі були сільські комсомольці. Вони брали активну участь у хлібозаготівлях і в боротьбі проти куркульства. Проводячи велику роботу по виконанню продовольчої розверстки, Полтавський комітет КП(б)У практикував зведені загони. Один з таких загонів був утворений у Кобеляках. До нього ввійшли комуністи, комсомольці, працівники виконкомів, члени КНС та працівники міліції. 20 листопада 1920 р. загін вийшов в Озерянську волость, Кобеляцького повіту, Полтавської губернії. В Озерянах загін провів волосну конференцію КНС, організував партійний осередок, створив організаційне бюро комсомолу, а також зібрав у рахунок розверстки 11 тис. пудів хліба⁹².

Партійні організації широко залучали сільських комсомольців, молодих селян до боротьби з бандитизмом. У багатьох населених пунктах були утворені частини особливого призначення (ЧОП), які формувались, як правило, з комуністів і комсомольців. 18 серпня 1920 р. Богодухівський комітет КП(б)У, Харківської губернії, заслухавши питання про утворення загону особого призначення, постановив включити до нього всіх комуністів і комсомольців⁹³. У липні 1920 р. Донецький губком комсомолу виніс постанову про зарахування в ЧОП усіх комсомольців⁹⁴. Поряд з участю у відбудові народного господарства і зміцненні Радянської влади комсомольські організації України багато уваги приділяли культурно-освітній роботі, ліквідації неписьменності, поширенню політичних знань серед трудящих, організації клубів тощо.

Коли мирна творча праця трудящих Радянської України була порушена наступом білополяків і Врангеля, Комуністична партія мобілізувала трудящі маси на боротьбу з контрреволюцією. З великим революційним ентузіазмом комсомольці України відгукнулися на заклик партії взяти участь у цій боротьбі. Комсомольські організації України прийняли рішення послати 2000 комсомольців на боротьбу з Врангелем. Усією діяльністю комсомольських організацій по мобілізації на фронті керували комуністи. З метою успішного проведення мобілізації партійні комітети організовували мітинги, конференції незалежників, молоді та ін. 14 травня 1920 р. Ніжинський повітовий комітет КП(б)У мобілізував на фронт усіх комсомольців, які могли носити зброю⁹⁵. Партійна організація Борзни, Чернігівської губернії, мобілізувала на польський фронт 22 комуністи і 32 комсомольці⁹⁶. Для проведення мобілізації на фронт проти Врангеля Харківське губернське бюро КП(б)У створило 21 серпня комісію в складі представників відділів губпарткому і одного представника від губернської комсомольської організації⁹⁷. 18 вересня ЦК КП(б)У зобов'язав усі губернські партійні комітети активно допомагати комсомольським організаціям в проведенні мобілізації. ЦК

⁹¹ Газ. «Известия» (орган Одеського губревкому і губкому КП(б)У) від 19 вересня 1920 р.

⁹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 195, арк. 63.

⁹³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1, арк. 59.

⁹⁴ Партархів Сталінського обкому КП України, ф. 7, оп. 19, од. зб. 56, арк. 33.

⁹⁵ «Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны», стор. 408.

⁹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 229, арк. 2.

⁹⁷ Там же, од. зб. 352, арк. 61.

КП(б)У вказував, що партійні організації повинні певну кількість комсомольських працівників спеціально звільняти від посилки на фронт для успішного проведення мобілізаційної кампанії серед молоді⁹⁸.

Завдяки героїчній боротьбі робітників і селян, керованих Комуністичною партією, останній оплот міжнародного імперіалізму — білопляки і Врангель — був розгромлений. Трудящі Радянської України приступили до будівництва нового, комуністичного життя. Разом з робітниками і селянами до лав будівників комуністичного суспільства ставали комсомольці, про яких В. І. Ленін у виступі на III з'їзді РКСМ говорив, що «саме перед молоддю стоїть справжнє завдання створення комуністичного суспільства»⁹⁹. Підсумовуючи роботу партійних організацій по керівництву комсомолом України, V конференція КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.) вказувала, що Комуністична спілка молоді України «є постійним резервом нових бійців і організаторів-будівників нового суспільства і основною підмогою, за допомогою якої можна перебудувати все життя...»¹⁰⁰, і ухвалила більше приділяти уваги роботі комуністів серед молоді.

Під керівництвом Комуністичної партії комсомол пройшов славетний героїчний шлях. В роки індустріалізації і колективізації, в роки Великої Вітчизняної війни і післявоєнний відбудовний період комсомольці здобули собі невмирущу славу. І сьогодні, коли комсомол бере активну участь у будівництві комуністичного суспільства, героїчні діла комсомольців громадянської війни запалюють радянську молодь на нові подвиги в ім'я торжества комунізму.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЗА УЧИТЕЛЬСЬКІ КАДРИ НА УКРАЇНІ

(1919—1920 рр.)

9 липня 1960 р., виступаючи на Всеросійському з'їзді вчителів М. С. Хрущов говорив: «Радянські вчителі з перших років Радянської влади нерозривно, кровними узами зв'язали себе з Комуністичною партією, її цілями та ідеалами, її практичною роботою... Народний учитель — це головна опора партії в боротьбі за піднесення культури народу, найближчий помічник партії у вихованні нової людини на славетні революційні традиції, у дусі високої комуністичної свідомості»¹⁰¹. На жаль, в історичній та історико-педагогічній літературі на Україні досі немає ґрунтовних наукових праць про складний процес боротьби Комуністичної партії і Радянської влади за вчительство в перші роки революції, про ту роль, яку воно відіграло у створенні єдиної трудової школи, у виховній і культурно-освітній роботі серед трудящих.

Минуло небагато часу після встановлення Радянської влади, і значна більшість учительства остаточно і безповоротно стала на бік Радянської влади. Важливими формами політичної освіти і спеціальної підготовки вчителів для роботи в радянській школі були учительські з'їзди, конференції, семінари, що проводились у великій кількості протягом

⁹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 42, арк. 237.

⁹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 247.

¹⁰⁰ «Комуністична партія України в революціях і рішеннях з'їздів і конференцій» К., 1958, стор. 95.

¹⁰¹ Газ. «Радянська Україна» від 10 липня 1960 р.

1919—1920 рр. в губернських і повітових центрах. У травні 1919 р. Народний Комісаріат освіти УРСР прийняв рішення про організацію учительських курсів у республіці. Курси створювалися в 45 пунктах України¹⁰². Наркомос передбачав організацію курсів від інструктивного характеру до таких, які здійснювали б перепідготовку учителів і працівників народної освіти середньої й вищої кваліфікації. У травні—червні 1919 р. інструкторські та п'ятитижневі курси вчителів і працівників народної освіти почали працювати в Києві, Одесі¹⁰³, Лубнах¹⁰⁴, Умані, Черкасах, Бердичеві, Білій Церкві¹⁰⁵, Житомирі, Овручі, Рівному¹⁰⁶ та інших містах. На курсах у Києві, наприклад, навчалося 600 учителів і працівників народної освіти. Слухачам таких курсів читалися лекції загальнополітичні, а також з питань педагогіки і організації радянської системи народної освіти, зокрема: «Радянська конституція», «Програма Комуністичної партії», «Суспільно-економічне обґрунтування революції в галузі освіти», «Психологічні передумови трудової школи», «Принципи і методи викладання в трудовій школі», «Питання соціального виховання» та ін.¹⁰⁷ На курси приймалися вчителі за рекомендацією партійних, профспілкових та інших радянських організацій.

Після розгрому денікінщини в лютому 1920 р. короткотермінові педагогічні курси, які готували вчителів для шкіл I-го ступеня, працювали в Чернігові, Глухові, Ніжині¹⁰⁸. В кінці липня 1920 р. в Києві відкрилися чотирьохтижневі курси вчителів, на яких навчалося близько 300 учителів губернії¹⁰⁹. В липні і серпні 1920 р. короткотермінові учительські курси працювали в Маріуполі, Луганську, Таганрозі (Донецька губернія). На цих курсах навчалося близько 2,5 тис. чоловік¹¹⁰.

В 1919—1920 рр. на Україні були відкриті також педагогічні інститути і школи. Трудящі маси дбали про те, щоб до навчальних закладів посилалась молодь з середовища робітників і трудящих селян. Про це досить виразно записав у резолюції про народну освіту волосний з'їзд Рад Кустолівської волості, Кобиляцького повіту, на Полтавщині. «З'їзд висловлює побажання,— говорилося в резолюції,— аби до вищих шкіл у цей момент мали змогу пройти тільки ті, які б вийшли звідти справжніми синами бідного народу. Геть буржуазних прихвостнів з вищих шкіл»¹¹¹. У 1919 р. учительські інститути в Полтаві (в кінці червня)¹¹², Миколаєві (в середині липня)¹¹³, Чернігові (в кінці грудня)¹¹⁴, Житомирі (в серпні 1920 р.)¹¹⁵ були реорганізовані в педагогічні. В 1919 р. почав працювати Ніжинський педагогічний інститут, створений на базі історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька. Інститут мав чо-

¹⁰² Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

¹⁰³ Газ. «Коммунист» від 18 травня 1919 р.

¹⁰⁴ Газ. «Известия» (орган Лубенської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) від 13 квітня 1919 р.

¹⁰⁵ Державний архів Київської області, ф. 142, оп. 1, спр. 45, арк. 24.

¹⁰⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 202, арк. 14.

¹⁰⁷ Там же, оп. 1, спр. 1, арк. 22—31; оп. 2, спр. 202, арк. 14.

¹⁰⁸ Там же, спр. 201, арк. 19.

¹⁰⁹ Газ. «Коммунист» від 17 лютого 1920 р.

¹¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 75, арк. 32—33.

¹¹¹ Газ. «Известия» (орган Полтавської Ради робітничих депутатів) від 21 квітня 1919 р.

¹¹² Газ. «Известия» від 27 червня 1919 р.

¹¹³ Газ. «Известия» (орган Миколаївської Ради робітничих, червоноармійських та червонофлотських депутатів) від 16 липня 1919 р.

¹¹⁴ Журн. «Трудовое воспитание» (орган Чернігівського губернского відділу народної освіти), 1920, № 1, стор. 27.

¹¹⁵ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г.—декабрь 1920 г.), Сборник документов и материалов», Житомир, 1957, стор. 427.

тири факультети: гуманітарний, фізико-математичний, природничий і педагогічний¹¹⁶. Студенти педагогічного факультету набували трудових навиків у майстернях, садах, на городах, фермах і т. ін., а також проходили практику в школах та дошкільних закладах Ніжина¹¹⁷. 17 квітня 1920 р. Вчена рада інституту підняла клопотання перед Наркомосом УРСР про залишення для підготовки до професорського звання двох студентів-випускників — одного на кафедрі історії України, другого — на кафедрі російської історії¹¹⁸. Один з них — М. Н. Петровський — за роки Радянської влади виріс у видатного вченого-історика, директора Інституту історії АН УРСР.

У 1919—1920 рр. в різних містах УРСР працювало 20 педагогічних інститутів, що були створені на базі колишніх учительських інститутів та загальноосвітніх факультетів університетів. Ці інститути могли б при нормальних умовах випускати щороку 1000—1500 педагогів високої кваліфікації¹¹⁹. Педшкіл було 48¹²⁰, з них 22 — відкритих заново, а 26 — реорганізованих з учительських семінарій.

У зв'язку з глибокою економічною розрухою та відсутністю постійних зв'язків повітів і сіл з центром у ряді губерній склалися дуже важкі матеріальні умови. В більшості повітів України вчителі не одержували заробітної плати по 3—4 місяці. 22 травня 1920 р. відділ народної освіти Бердянського ревкому писав до Наркомосу, що в повіті вчителі середніх шкіл і працівники народної освіти не одержували зарплати два місяці, голодували. Тим часом у повіті фунт хліба коштував 35 крб., пуд дров — 300 крб.¹²¹ «Учительство не одержує зарплати по три-п'ять місяців і голодує», — повідомляли 3 червня 1920 р. з с. Сосниці, Чернігівської губернії¹²². Незважаючи на матеріальні нестатки, краща частина вчителів не кинула любимої роботи.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали відповідних заходів до поліпшення побутових і матеріальних умов учителів. Ще в січні 1918 р. уряд РРФСР прийняв постанову про підвищення зарплати вчителів. 14 квітня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), розглянувши заяву НКО РРФСР про поліпшення становища працівників освіти, зобов'язало Наркомпрод забезпечити вчителів харчуванням¹²³. На Україні постанова уряду «Про постачання продовольством працівників освіти» була прийнята 22 червня 1920 р. Згідно з декретом Раднаркому про єдиний трудовий пайок вчителі почали одержувати продовольство нарівні з робітниками промисловості і сім'ями червоноармійців¹²⁴. Підкреслюючи політичне значення цієї постанови Радянського уряду, газета «Коммунист» писала: «Робітничий клас, як справжній носій людської культури, бере на себе завдання підтримати, зберегти в тяжкий перехідний час сили тих культурних працівників, які в робітничій державі ведуть культурну роботу в ім'я перемоги трудящих»¹²⁵.

Якщо в 1918 р. і почасти в 1919 р. значна частина учительства ще залишалась глухою до закликів Радянської влади, а деяка частина навіть брала участь в антирадянських виступах, то в кінці 1919 р. і

¹¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 7, арк. 245.

¹¹⁷ Там же, арк. 270.

¹¹⁸ Там же, арк. 230—231.

¹¹⁹ Там же, спр. 56, арк. 1.

¹²⁰ Там же, арк. 4.

¹²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 52, арк. 13.

¹²² Там же, спр. 189, арк. 2.

¹²³ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 397, арк. 7.

¹²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 11, арк. 51.

¹²⁵ Газ. «Коммунист» від 27 червня 1920 р.

протягом 1920 р. настроїв учительства різко змінився. Цьому сприяв ряд причин, перш за все політичного характеру. Перелом у політичних настроях учительства наступив під впливом Радянської влади, яка піклувалась про інтереси народу, розвивала його культуру, відкривала дітям трудящих шлях до світла, до науки. Сільський учитель, до революції політично безправний, придушений куркулем і зацькований жандармом, при Радянській владі залучався до громадсько-політичного життя. Це сприяло тісному єднанню вчительства з трудящими масами, руйнувало стіну тієї відчуженості, яка існувала між інтелігенцією і народом до революції. До вчителів приходили нові господарі села — незаможні селяни, члени сільських Рад — не з окриком і зневагою, як це робив куркуль, жандарм чи шкільний інспектор, а з пошаною і діловою пропозицією. Вчителів запрошували і навіть по-товариському вимагали прикласти свої знання до всенародної справи — навчати неписьменних селян грамоти, читати лекції та ін. У червні 1918 р. В. І. Ленін говорив, що «учительство, яке раніше повільно переходило на роботу з Радянською владою, тепер усе більше переконується в тому, що ця спільна робота необхідна»¹²⁶. Саме такий процес відбувався в кінці 1919 р. і протягом 1920 р. в середовищі народних учителів на Україні.

Про корінний перелом у політичних настроях учительства на користь Радянської влади свідчить цілий ряд незаперечних фактів. У березні 1920 р. Чернігівський губревком у звіті про свою роботу писав, що в Ніжині на вчительському з'їзді «настроїв вчителів був досить піднятий, і ними була висловлена готовність докласти всіх зусиль для підтримки Радянської влади на місцях»¹²⁷. У багатьох селах учителі зарекомендували себе активістами. В с. Олександрівка, як повідомляв 1 квітня 1920 р. Маріупольський військревком, «вчителі... беруть активну участь у громадському житті, влаштовують спектаклі, співбесіди. Один з учителів обраний до Ради»¹²⁸. До сільської Ради були обрані також місцеві вчительки в с. Стара Карань¹²⁹. У липні 1920 р. газета «Вісті ВУЦВК» повідомляла, що в с. Краснокутському, Богодухівського повіту, «на сході вперше в історії повіту рядовий учитель Пересада пояснював і захищав перед селянами нашу продовольчу політику», а в с. Пархомівці, того ж повіту, таку роботу серед селян проводив учитель Лебеденко¹³⁰.

Вчителі рішуче висловлювались за підтримку заходів партії та уряду в галузі народної освіти. Так, у липні 1920 р. II повітовий з'їзд вчителів Уманщини записав у своїй резолюції, що «лише Радянська влада може здійснити і провести в життя ідею єдиної трудової школи»¹³¹. Тоді ж 350 учасників учительського з'їзду Чигиринського повіту одностайно засудили петлюрівщину, яка руйнувала культурно-економічне життя українського трудового народу¹³². Про корінний перелом у політичних настроях учительства записав у своїй резолюції про народну освіту I Всеукраїнський з'їзд комітетів незаможних селян (кінець жовтня 1920 р.). «З'їзд свідчить,— говорилося в резолюції,— що

¹²⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 400.

¹²⁷ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)», Збірник документів і матеріалів», К., 1957, стор. 369.

¹²⁸ Там же, стор. 298.

¹²⁹ Там же, стор. 295.

¹³⁰ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 14 липня 1920 р.

¹³¹ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 15 липня 1920 р.

¹³² «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад, 1917—1920 рр., Збірник документів та матеріалів», Черкаси, 1957, стор. 261.

звичайне сільське вчителство вже активно пішло на шлях співпраці з незаможним селянством»¹³³.

Велике значення в організації і політичному вихованні учительства відіграла створена у першій половині 1919 р. спілка вчителів-комуністів. У положенні про спілку було записано, що вчителі-комуністи зобов'язані знайомити трудящих з ідеями радянської трудової школи та сприяти проведенню їх у життя місцевими органами влади¹³⁴. На початку 1920 р., після розпуску націоналістичної Всеукраїнської учительської спілки, що проводила ворожу антинародну діяльність, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У було створено оргбюро по організації у «всукраїнському масштабі працівників освіти і соціалістичної культури»¹³⁵.

Неможливо переоцінити тієї ролі, яку відіграли в ідейно-політичному вихованні учительства праці В. І. Леніна про народну освіту, його промови на з'їздах і нарадах учителів. 5 червня 1918 р. на з'їзді вчителів-інтернаціоналістів В. І. Ленін, вказуючи на високе покликання вчителя, на його визначну роль і місце у будівництві комуністичного суспільства і самої передової в світі культури, говорив: «Учительська армія повинна поставити собі гігантські освітні завдання і насамперед повинна стати головною армією соціалістичної освіти. Треба звільнити життя, знання від підлеглості капіталові, від ярма буржуазії. Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учительство повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»¹³⁶. Читаючи праці В. І. Леніна і слухаючи його полум'яні виступи, вчителі відчували себе покликаними партією, Радянською владою стати в передові шеренги борців за торжество нового життя, нової, комуністичної моралі, побуту і культури.

Велику допомогу у вихованні вчителів подав Україні Народний комісаріат освіти Російської Федерації, зокрема видатні його діячі Н. К. Крупська і А. В. Луначарський, окремі праці і статті яких з питань педагогіки, організації єдиної трудової школи, дошкільного виховання і позашкільної освіти дорослих друкували Державне видавництво і періодична преса України. Визначними організаторами народної освіти і вихователями вчителів на Україні в роки громадянської війни були також В. П. Затонський, В. П. Потьомкін, видатний радянський учений-педагог і письменник А. С. Макаренко, талановиті педагоги і культурно-освітні діячі С. І. Гопнер — стара більшовичка, нині Герой Соціалістичної Праці, Я. П. Ряппо, Є. М. Щепкін та ін.

Українська школа пишається іменами сотень і тисяч кращих учителів і організаторів народної освіти, що чесно і самовіддано почали служити народові ще з дореволюційного часу та з перших років революції. Серед них прославлені імена педагогів — нині професорів, заслужених діячів науки УРСР О. М. Астряба, С. Х. Чавдарова, заслужених вчителів школи УРСР, майстрів педагогічної праці М. П. Бакевич, П. А. Горбатого, М. П. Добровольської, М. О. Єрмолової, А. О. Кононенко, В. М. Левицької, В. М. Михайленко, М. П. Міткевич, Н. Г. Панасенка, І. Я. Петрова, М. О. Рябікіної, Є. М. Свідерської, П. М. Седашова, Й. Г. Шестопалова та багатьох інших скромних ілюбимих народом трудівників народної освіти.

¹³³ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 25 жовтня 1920 р.

¹³⁴ Газ. «Більшовик» (орган ЦК КП(б) України) від 27 квітня 1919 р.

¹³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 19.

¹³⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 400.

Пробуджене Радянською владою до творчої діяльності на користь соціалізму, учительство дедалі міцніше зв'язувало свою роботу по освіті народу з великим завданням соціалістичної організації суспільства і в ході цієї роботи само виховувалось і гартувалось як одна з бойових фаланг великої армії культурних працівників, що була створена в наступні роки розвитку Радянської держави.

О. М. ШОКІНА

З ДОСВІДУ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ ЗА МАСИ

(1910—1914 рр.)

Комуністична партія Радянського Союзу пройшла славний і складний історичний шлях, рівного якому не знає жодна комуністична партія. Московська Нарада представників комуністичних і робітничих партій (листопад 1960 р.) одностайно заявила, що загальновизнаним авангардом світового комуністичного руху була і залишається Комуністична партія Радянського Союзу — найбільш досвідчений і загартований загін міжнародного комуністичного руху. «Досвід КПРС, нагромаджений у боротьбі за перемогу робітничого класу, в будівництві соціалізму і в здійсненні розгорнутого будівництва комунізму, — говорить в Заяві, — має принципіальне значення для всього міжнародного комуністичного руху»¹³⁷.

Визначаючи завдання комуністичних і робітничих партій в умовах нового етапу загальної кризи капіталізму, Нарада підкреслила, що головною перешкодою на шляху до досягнення робітничим класом його мети продовжує залишатися розкол його рядів, в збереженні якого в національному і міжнародному масштабах зацікавлені пануючі класи, праві вожді соціал-демократії та реакційні лідери профспілок. Комуністи рішуче виступають за подолання цього розколу. Робітничий клас багатьох капіталістичних країн, переборовши розкол у своїх рядах, добившись єдності дій всіх своїх загонів, міг би завдати великих ударів політиці правлячих кіл капіталістичних країн і примусити їх припинити підготовку нової війни, міг би відбити наступ монополістичного капіталу, забезпечити задоволення своїх насущних життєвих і демократичних вимог. У цій боротьбі комуністичні і робітничі партії всього світу мають можливість творчо використати багатющий досвід боротьби КПРС за єдність дій робітничого класу, нагромаджений нею в роки боротьби проти царизму й капіталізму.

Одним з найважливіших етапів боротьби Комуністичної партії Радянського Союзу за маси, за єдність робітничого класу були роки реакції (1907—1910 рр.) і особливо нового революційного піднесення (1910—1914 рр.). Уміло використовуючи всі форми боротьби і організації робітничого руху, партія добила єдності робітничого класу. Ця перемога була досягнута в результаті рішучої боротьби за очищення робітничого руху від буржуазних впливів, у результаті правильної політики єднання всіх революційних сил пролетаріату. В. І. Ленін у книзі «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», узагальнюючи досвід нашої партії і орієнтуючи комуністів на застосування гнучкої тактики, писав, що в процесі боротьби з буржуазією для комуністичної партії виникає безумовна необхідність в певний час «вдаватися до лавірування, угодов-

¹³⁷ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад, 1960 року», К., 1960, стор. 49.

ства, компромісів з різними групами пролетарів, з різними партіями робітників і дрібних хазяйчиків...»¹³⁸, щоб мати хоч найменшу можливість «дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного»¹³⁹. Одним з таких компромісів був блок більшовиків з меншовиками-партійцями.

В даному повідомленні висвітлюються лише питання, зв'язані з використанням більшовиками в роки нового революційного піднесення блоку з меншовиками-партійцями проти опортуністів, які прагнули ліквідувати самостійну марксистську партію.

Після поразки революції 1905—1907 рр. Російська соціал-демократична робітнича партія переживала тяжку кризу. Це знайшло свій вияв насамперед у процесі відпадання від партії нестійких дрібнобуржуазних елементів (попутників), які примкнули до робітничого руху в період революції. Цей процес відбувався як у більшовиків, так і в меншовиків: у більшовиків — у вигляді одзовістської течії, що виникла весною 1908 р., у меншовиків — у ліквідаторській течії¹⁴⁰. Меншовиків-ліквідаторів, зрадивши справу революції, виступили руйнівниками нелегальної пролетарської партії. Проте в ряді організацій робітники-меншовики виступили проти ліквідаторів, за збереження нелегальної партії. В. І. Ленін таких меншовиків називав меншовиками-партійцями.

Виступив з критикою ліквідаторів і Г. В. Плеханов. Ленін тоді це розцінював як перемогу більшовизму. Залишаючись на позиціях меншовизму, Г. В. Плеханов та його група в роки реакції повели боротьбу проти ліквідаторів, захищаючи збереження нелегальної партії. Першим кроком до тимчасового розриву Г. В. Плеханова з меншовиками-ліквідаторами був його вихід з редакції меншовицького «Голоса соціал-демократа». У грудні 1908 р. Плеханов відновив видання «Дневника Соціал-Демократа»¹⁴¹, на сторінках якого виступав з критикою ліквідаторів. В. І. Ленін дав позитивну оцінку дев'ятому номеру «Дневника», що вийшов у серпні 1909 р. В статті «Викриті ліквідатори» Володимир Ілліч писав, що цей номер «надзвичайно цінний тим, що один з вождів меншовизму остаточно викриває тут ліквідаторство»¹⁴². В. І. Ленін рекомендував більшовикам: «Наша справа — подбати про те, щоб робітники-меншовики, особливо ті, які трудно піддаються пропаганді, що виходить від більшовиків, *ознайомились* повністю з № 9 «Дневника» Плеханова»¹⁴³.

Володимир Ілліч вважав необхідним зближення більшовиків з меншовиками-плехановцями з метою зміцнення партії. Він вказував, що хоч Плеханов ніколи не був більшовиком, але його, як і всякого меншовика, здатного до боротьби з ліквідаторами, «ми вважаємо *партійним* меншовиком. Ми вважаємо за безумовний обов'язок всіх більшовиків у теперішні важкі часи, коли на черзі дня боротьба за марксизм в теорії і за партію в практиці робітничого руху, докласти всіх зусиль для зближення з такими соціал-демократами»¹⁴⁴. В. І. Ленін підкреслював, що це зближення повинно відбуватись не як стирання принципіальних незгод з меншовиками-плехановцями, а як згуртування справді єдиної робітничої партії, в якій незгоди не повинні перешкоджати спільній

¹³⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 52.

¹³⁹ Там же, стор. 49.

¹⁴⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 344—345.

¹⁴¹ «Дневник Соціал-Демократа» — неперіодичний орган, який видавався Г. В. Плехановим; виходив у Женеві з великими перервами з березня 1905 р. до квітня 1912 р.; всього вийшло 16 номерів.

¹⁴² В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 1.

¹⁴³ Там же, стор. 4.

¹⁴⁴ Там же, стор. 225.

боротьбі проти ліквідаторів¹⁴⁵. У червні 1909 р. ця вказівка В. І. Леніна була прийнята нарадою розширеної редакції більшовицької газети «Пролетарий», де були присутніми представники більшовиків з місцевих організацій¹⁴⁶.

Укладаючи блок з меншовиками-партійцями, В. І. Ленін виходив з глибокого знання дійсного становища справ у Росії. Більшовицький центр за кордоном на чолі з В. І. Леніном мав широкі зв'язки з робітничими центрами, у тому числі і з містами України (Києвом, Катеринославом, Одесою, Миколаєвим). На Україну були направлені агенти ЦК С. І. Гусев і С. В. Модестов, які в 1909 і на початку 1910 р. провели велику роботу по зміцненню нелегальних партійних організацій в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Донбасі. У своїх листах до більшовицького центра вони детально інформували В. І. Леніна про становище на місцях¹⁴⁷.

Аналізуючи всі повідомлення про становище в місцевих партійних організаціях, В. І. Ленін у 1910 р. відзначав: «Помилка думати, що плехановці слабкі, «нулі» (як інколи кажуть) і т. п. Це — закордонне враження. Я глибоко переконаний, що в Росії меншовики *робітники* на 9/10 плехановці»¹⁴⁸. Виходячи з цього, закордонний більшовицький центр давав відповідні вказівки місцевим організаціям про необхідність залучати меншовиків-партійців до відновлення партійних організацій, розгромлених у роки реакції. Так, в одному з листів Центрального Комітету партії до Одеської партійної організації вказувалось на необхідність згуртування всіх партійних елементів для боротьби з ліквідаторами і одзовістами, що це згуртування давно назріло¹⁴⁹.

Практично блок більшовиків з меншовиками-плехановцями знайшов свій вияв у спільній боротьбі в нелегальних організаціях на місцях, у співробітництві в більшовицьких газетах «Рабочая газета», «Звезда», журналі «Мысль», що почали виходити в 1910 р. Г. В. Плеханов брав участь у Центральному органі РСДРП — газеті «Социал-Демократ». У першому номері «Рабочей газеты»¹⁵⁰, яка вийшла 12 листопада 1910 р., В. І. Ленін писав, що більшовики, «заручившись згодою партійних меншовиків (з Плехановим на чолі) на підтримку нашого видання»¹⁵¹, заснували «Рабочую газету», метою якої є згуртування справжнього соціал-демократичного ядра, що складається з «того союзу ортодоксальних більшовиків (противників одзовізму і буржуазної філософії) і партійних меншовиків (противників ліквідаторства), який зараз *веде*, на ділі, а не в силу формальних тільки відносин, веде головну роботу у РСДРП»¹⁵².

Меншовики-партійці брали активну участь в органах, що видавались за кордоном, і в своїх кореспонденціях висвітлювали боротьбу

¹⁴⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 403.

¹⁴⁶ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, 1954, стор. 201.

¹⁴⁷ «Из переписки местных организаций с заграничным большевистским центром», журн. «Пролетарская революция», 1928, № 9, стор. 189—192; С. И. Гусев, К истории отзовизма, журн. «Пролетарская революция», 1924, № 6, стор. 200—202; Г. Шкловский, Владимир Ильич и Плеханов, журн. «Пролетарская революция», 1927, № 1, стор. 27.

¹⁴⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 374.

¹⁴⁹ В. Деготь, Из истории партийной работы в Одессе в 1909—1910 гг., журн. «Пролетарская революция», 1927, № 8—9, стор. 317.

¹⁵⁰ Всього вийшло 9 номерів. У них було вміщено кореспонденції: з Києва — 5, Катеринослава — 8, Харкова — 2, Миколаєва — 2, Одеси — 1, Донбасу — 2, Херсона — 1 (підраховано автором).

¹⁵¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 258.

¹⁵² Там же, стор. 256.

проти ліквідаторів. Так, у кореспонденції за підписом «партійний меншовик» у «Рабочей газете» повідомлялось: «Робітники на заводах до ліквідаторів ставляться негативно, навіть серед деяких товаришів це слово сходить за лайку...»¹⁵³. Робітник (меншовик-партієць) з Києва писав до редакції «Социал-Демократа» про боротьбу з ліквідаторами, яка відбувалась у легальних робітничих організаціях¹⁵⁴.

Водночас В. І. Ленін організовував видання робітничої газети в Росії, залучаючи до цієї роботи Плеханова та його прибічників. 16 грудня 1910 р. вийшов перший номер «Звезды». Газета викликала великий інтерес у робітників України. В перших же номерах вміщувалось 2—3 кореспонденції з різних міст. Робітників хвилював зміст газети. У квітні 1911 р. до редакції «Звезды» надійшов лист з Одеси за підписом «Чорноморський моряк», автор якого просив викладати матеріал у газеті простіше: «Не слід боятися говорити заяложені істини, не треба лякатися надмірної популярності... Наші партійні газети часто-густо були інтелігентськими газетами, робітник же своєї газети, абсолютно своєї, рідної і близької, поки що не мав і не має...». Автор радив зробити «Звезду» щоденною «та так, щоб номер коштував дві копійки в роздріб... Тепер трудящего все захоплюе, весь світ цікавий»¹⁵⁵.

З сьомого номера «Звезда» почала друкувати повідомлення про надходження до редакції грошових сум на видання газети. З цих повідомлень видно, що у виданні газети «Звезда» брали участь також партійні організації України, які подавали їй матеріальну підтримку. З січня по червень 1911 р. з міст України у фонд газети надійшло 96 крб. 97 коп., у тому числі з Одеси — 31 крб. 15 коп., Катеринослава — 27 крб. 40 коп., Києва — 24 крб. 70 коп., Миколаєва — 5 крб. 72 коп., Харкова — 3 крб. 50 коп., Бахмута — 2 крб. 50 коп., Полтави — 2 крб.¹⁵⁶.

Меншовики-партійці брали участь у газеті «Звезда» до перерви в її виданні (червень 1911 р.). Відзначаючи значення і необхідність співробітництва більшовиків з меншовиками-партійцями, В. І. Ленін водночас критикував останніх за їх непослідовність. Говорячи про співробітництво з плехановцями в «Звезде», Ленін писав, що «у них немає лінії, вони бояться йти з нами, бояться йти з ліквідаторами, шуляться, бундуються, вагаються», але «поки що з Плехановим працювати можна і треба...»¹⁵⁷. Підводячи підсумки діяльності партії за 1910 р., В. І. Ленін писав: «Дійсно, дружну партійну роботу вели цілий рік разом тільки більшовики й плехановці і в Центральному органі, і в «Рабочей газете», і в Копенгагені, і в російських легальних органах»¹⁵⁸.

Тактика більшовиків, спрямована на зближення з меншовиками-партійцями, забезпечувала на місцях єдність нелегальних організацій. Уже влітку 1911 р. В. І. Ленін відзначав, що в «Росії нема розколу нелегальних організацій, нема паралельних с.-д. організацій. Є партійці і ліквідатори, які відокремились, відособились»¹⁵⁹. На Україні меншовики-партійці спільно з більшовиками боролись проти ліквідаторів у таких організаціях, як Київська, Катеринославська, Харківська.

Партійні організації України відіграли значну роль у підготовці загальнопартійної конференції. Так, Київська партійна організація першою підтримала рішення більшовицького закордонного центра про

¹⁵³ «Рабочая газета» від 26 вересня (5 жовтня) 1911 р.

¹⁵⁴ Газ. «Социал-Демократ» від 1 (14) вересня 1911 р.

¹⁵⁵ Газ. «Звезда» від 2 (15) квітня 1911 р.

¹⁵⁶ Підраховано автором на основі газети «Звезда» за період з січня по червень 1911 р.

¹⁵⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 388—389.

¹⁵⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 3.

¹⁵⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 144.

скликання конференції і взяла активну участь у її підготовці¹⁶⁰. З участю Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакинської і Катерино-бурзької організацій у жовтні 1911 р. була створена Російська організаційна комісія (РОК), яка стала фактично загальноросійським центром, що очолював не тільки підготовку загальнопартійної конференції, а й усю роботу по відновленню і зміцненню нелегальних організацій на місцях. В. І. Ленін відзначав, що Російська організаційна комісія була створена спільними зусиллями більшовиків і російських меншовиків-партійців¹⁶¹.

Г. В. Плеханов не брав участі у підготовці конференції. В цьому знайшли свій вияв нестійкість позиції Плеханова у боротьбі з ліквідаторами, його відірваність від робітничого руху. Така поведінка Плеханова в період підготовки до скликання конференції вносила в ряди плехановців в Росії невпевненість в своїх діях, перешкоджала згуртуванню партійців на місцях. Є. Бош (більшовичка, в 1911 р. — секретар Київської організації), відзначала, що директиви Плеханова на місця меншовикам-партійцям не давали точних вказівок про необхідність участі з більшовиками в скликанні загальнопартійної конференції, що утруднювало роботу в організації¹⁶². Незважаючи на це, меншовики-партійці у Києві і Катеринославі пішли з більшовиками, взяли найактивнішу участь у підготовці конференції. В. І. Ленін, оцінюючи стан партійних організацій, писав: «У таких зразкових і передових для Росії 1910 і 1911-го років с.-д. організаціях, як бакинська і київська, цей союз (більшовиків і меншовиків-партійців.—О. Ш.), на велику радість більшовиків, перетворювався майже в повне злиття, в єдиний нерозривний організм с.-д. партійців... Вагання закордонних меншовиків-партійців уже не в силі змінити цей dokonаний факт»¹⁶³.

На Празькій конференції склад делегатів був більшовицьким, за винятком двох меншовиків-партійців, обраних у Києві і Катеринославі, де тоді в організаціях кількісно переважали меншовики-партійці¹⁶⁴. В. І. Ленін дав таку характеристику їх поведінки на конференції: київський делегат Д. М. Шварцман «тримався архікоректно і йшов загальом разом», делегат від Катеринослава Я. Д. Зевін «тримався архісклочно, але й він не покинув конференції, а тільки вносив «протести» в дусі Плеханова»¹⁶⁵. Д. М. Шварцман був обраний до Центрального Комітету партії¹⁶⁶. Участь Київської і Катеринославської організацій у роботі Празької конференції, потім підтримка її рішень — результат ідейного керівництва більшовиків, що забезпечило в дальшому перехід на бік більшовизму кращої частини меншовиків-партійців у цих організаціях: В. П. Затонського, Б. І. Магідова, І. Д. Чугуріна, Д. М. Шварцмана, Я. Д. Зевіна та ін.¹⁶⁷.

В. І. Ленін цікавився складом партійних організацій, це видно з його записок на Празькій конференції по доповідях з місць. Так, Володимир Ілліч відзначав, що у Київській і Катеринославській організаціях працювали разом більшовики і меншовики. «В Києві більшість

¹⁶⁰ Газ. «Социал-Демократ» від 1(14) вересня 1911 р.

¹⁶¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 295.

¹⁶² О. Бош, Пражская конференция (январь 1912 г.), журн. «Пролетарская революция», 1925, № 4, стор. 185.

¹⁶³ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 295.

¹⁶⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. I, 1954, стор. 262.

¹⁶⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 4.

¹⁶⁶ Н. К. Крупська, Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 181.

¹⁶⁷ М. Кравчук, П. Шморгун, В. І. Ленін і Київська партійна організація, К., 1960, стор. 33.

організації меншовики-партійці, є і більшовики», — писав він. У Катеринославі «...партійці-робітники є *всюди*, у всіх районах...»¹⁶⁸.

Празька партійна конференція підвела підсумок цілій історичній смузі боротьби більшовиків проти меншовиків, закріпила перемогу більшовиків, зберегла в їхніх руках прапор РСДРП. Конференція закликала «всіх партійців, без різниці течії і відтінків, вести боротьбу з ліквідаторами, роз'яснювати всю його шкідливість для справи визволення робітничого класу і напружити всі сили для відбудування і зміцнення нелегальної РСДРП»¹⁶⁹. Нелегальні організації РСДРП на Україні — в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Полтаві, Єнакієві, Юзівці повністю приєднались до рішень Празької конференції і керувались ними у своїй діяльності¹⁷⁰.

Як уже відзначалося, Г. В. Плеханов не брав участі у роботі Празької партійної конференції. Після конференції він висунув проти В. І. Леніна наклепницькі обвинувачення в «розкольніцтві», «узурпаторстві», повторюючи ті ж залісні вигадки проти більшовиків, які були характерні для ліквідаторів. Водночас він заявляв, що це не свідчить про його згоду з ліквідаторами¹⁷¹. Плеханов прагнув бути нейтральним, позафракційним; він відмовився від участі у ліквідаторсько-троцькістській конференції 1912 р. і на початку 1913 р. знову пішов на зближення з більшовиками.

Через рік після Празької конференції редакція «Правды» одержала статтю П. Н. Дневницького (журналіст, меншовик-плехановець) — «Про те, наскільки коротка і чому коротка пам'ять у ліквідаторів». У листі Г. В. Плеханова і П. Н. Дневницького, який додавався до статті, говорилося, що вони вважали і вважають за можливе брати участь у «Правде»¹⁷². Стаття Дневницького була надрукована. Незабаром Плеханов надсилав в «Правду» статтю «До питання про розкол соціал-демократичної фракції Державної думи», в якій підтримує депутатів-більшовиків і виступає проти єдності з ліквідаторами, які «волочать в болоті свій партійний прапор»¹⁷³.

В. І. Ленін, ЦК партії дали позитивну оцінку цій статті. У листі М. І. Подвойському вказувалося, що надрукована стаття Плеханова в № 56 «Правды» (8 (21) березня 1913 р.) має велике значення. «Виступ Плеханова полегшує зближення на місцях робітничих беків (більшовиків — О. Ш.) з меками-антиліквідаторами (з меншовиками-партійцями. — О. Ш.)»¹⁷⁴. Співробітництво Плеханова в «Правде» викликало шалену злобу ліквідаторів. З сторінок ліквідаторської газети «Луч» на Плеханова полилася злива бруду. У відповідь на це Плеханов направляє в «Правду» серію статей «Під градом куль», в яких викриває ліквідаторство.

В. І. Ленін цинічав участь Плеханова в «Правде». Коли працівники редакції скаржились, що плехановські статті непомірно довгі, він вказував: «Ультиматуми Плеханову не раджу ставити: рано! може пошкодити!! Якщо будете писати йому, пишіть люб'язніше й лагідніше. Він

¹⁶⁸ «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема, 1910—1914 гг., Сборник документов и материалов», К., 1959, стор. 125.

¹⁶⁹ «КПРС в резолюциях...», ч. 1, 1954, стор. 262.

¹⁷⁰ Газ. «Социал-Демократ» від 25 квітня (8 травня) 1912 р.; «Рабочая газета» від 17 (30) березня 1912 р.; журн. «Летопись революции», 1928, № 4, стор. 153.

¹⁷¹ Газ. «Звезда» від 25 березня 1912 р.

¹⁷² Журн. «Исторический архив», 1956, № 6, стор. 24.

¹⁷³ Г. В. Плеханов, Твори, т. XIX, стор. 456; газ. «Правда» від 8(21) березня 1913 р.

¹⁷⁴ Лист ЦК РСДРП т. Подвойському, журн. «Пролетарская революция», 1923, № 2, стор. 443.

цінний тепер, бо воює з ворогами робітничого руху»¹⁷⁵. В. І. Ленін вважав доцільним запросити Г. В. Плеханова для читання лекцій у школі для депутатів соціал-демократичної фракції IV Державної думи і деяких партійних працівників, що організовувалася в Кракові¹⁷⁶. Володимир Ілліч писав Г. В. Плеханову (травень—червень 1913 р.), що більшовики вважають необхідним «участь партійців різних поглядів у заході, який нам здається надзвичайно важливим для укріплення зв'язків з робітниками і зміцнення партійної роботи»¹⁷⁷. З цією ж метою редакція «Правды» вела переговори з Плехановим про співробітництво в газеті, які тривали протягом року.

У березні 1914 р. нарада, що відбулася в редакції «Путь правды»¹⁷⁸, висловилась за участь плехановців у газеті, але відхилила їх вимоги про перетворення газети на коаліційний орган двох політичних груп. Редакція заявила, що вона охоче буде вмішувати статті плехановців і введе до свого складу їх представника з вирішальним голосом¹⁷⁹. Плехановці не прийняли умов більшовиків. Редакція газети «Путь правды» повідомляла своїх читачів, що «домовленості з плехановцями не відбулося, а останні всупереч інтересам єдності робітничого руху вирішили створити самостійну газету «Единство»¹⁸⁰. В. І. Ленін з цього приводу написав статтю «Плеханов, який не знає чого він хоче» (травень 1914 р.). Оцінюючи позитивно боротьбу Плеханова з ліквідаторами, Володимир Ілліч писав, що тепер Плеханов одночасно осуджує ліквідаторів як злочинців проти партії, захищає «єдність» з ліквідаторами і проклинає правдистів за «фракційність»¹⁸¹. В. І. Ленін вказував на закономірність такого явища. Плехановці в кінці 1913 р. становили інтелігентську закордонну групу, яка відірвалася від робітничого руху в Росії. Тягар минулих помилок Г. В. Плеханова дедалі більше втягував його в болото опортунізму, неминучого в дрібнобуржуазній країні в епоху буржуазно-демократичних перетворень.

Відкритий захист Г. В. Плехановим єдності з ліквідаторами уже не міг перешкодити дедалі зростаючому робітничому рухові в Росії, очолюваному більшовиками. Царська охранка ще в 1913 р. констатувала, «що» фракція лєнінців завжди краще від інших організована, міцніша своєю єдністю... Ленін із своїми прибічниками виявився ближчим до робітників, ніж інші... Немає нічого дивного в тому, що в даний час згуртування всієї підпільної партії йде навколо більшовицьких організацій і що останні на ділі представляють собою РСДРП»¹⁸². Підготовка до Міжнародного соціалістичного конгресу, яка розгорнулася влітку 1914 р., яскраво продемонструвала перемогу більшовиків над ліквідаторами та іншими закордонними групами, що відірвалися від робітничого руху в Росії. Г. І. Петровський у своїх спогадах писав: «Переважну більшість мандатів на конгрес одержали «правдисти». Меншовикам-плехановцям не дістався ні один мандат. Вони просили у нас, більшовиків, хоча би один мандат для Плеханова»¹⁸³.

¹⁷⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 68.

¹⁷⁶ А. М. Володарская, Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса (1913—1914), М., 1960, стор. 160—161. З ряду причин школу не вдалося організувати.

¹⁷⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 70.

¹⁷⁸ Одна з назв газети «Правда». Виходила з 22 лютого по 21 травня 1914 р.

¹⁷⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 41518; газ. «Путь правды» від 15 травня 1914 р.

¹⁸⁰ Газ. «Путь правды» від 15 травня 1914 р.

¹⁸¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 281—282.

¹⁸² Журн. «Пролетарская революция», 1923, № 2(14), стор. 436—441.

¹⁸³ «Спогади про В. І. Леніна», ч. I, К., 1957, стор. 460.

Отже, лєнінська тактика блоку більшовиків з меншовиками-партійцями проти ліквідаторів за збереження і зміцнення нєлєгальної партії була одним із засобів боротьби партії за маси, за посилення впливу більшовиків у робітничому класі. Лєнінська політика по згуртуванню всіх революційних сил пролетаріату привела до завоювання більшовиками більшості робітничого класу, що було історичною перемогою партії.

В. Ф. СОКУРЄНКО

БОРІТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ХАРКОВА ЗА ПЕРЕБУДОВУ ПАРТІЙНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ НАСТУПУ РЕАКЦІЇ

(1907 р.)

Багатий досвід КПРС у боротьбі за завоювання диктатури пролетаріату в будівництві соціалізму і в здійсненні розгорнутого будівництва комунізму дістав загальне визнання братніх комуністичних і робітничих партій усіх країн світу. Цей досвід, як підкреслюється в Заяві Народи представників комуністичних і робітничих партій у Москві (листопад 1960 р.), має принципіальне значення для всього міжнародного комуністичного руху. В героїчній боротьбі Комуністична партія дала чудові зразки бойової революційної тактики. В статті розповідається про боротьбу одного з бойових загонів КПРС — харківської партійної організації — за перебудову партійної роботи в 1907 р., в умовах наступу реакції після поразки першої російської революції.

Роки реакції для більшовиків України, як і для всієї партії, були періодом тяжких випробувань. В умовах розгулу чорносотенної реакції в країні, коли попутники пролетаріату в революції, особливо дрібнобуржуазні інтелігенти з меншовицького табору, залишали ряди РСДРП, ганебно відрікалися від її програми, організаційних і тактичних основ, лише більшовики не капітулювали перед реакцією, не згорнули революційний прапор марксизму-лєнінізму. В той тяжкий для партії період В. І. Лєнін озброїв більшовиків ясною перспективою дальшої боротьби, правильним розумінням тих змін, що відбулися в економіці і співвідношенні класових сил після поразки першої російської революції, визначив завдання партії та її тактику відповідно до нових умов розвитку.

Залишаючи без змін стратегічний план і лозунги, більшовики переходили від тактики революційного наступу до тактики революційної оборони. Необхідно було організовано відвести кадри в підпілля, зберегти і зміцнити нєлєгальні партійні організації, перейти до нових форм політичної роботи серед мас. Цим вимогам відповідала лєнінська тактика вмілого і гнучкого поєднання нєлєгальних і легальних форм партійної роботи, використання всіх і всяких легальних можливостей. Вона була розрахована на збереження і збирання сил для нової революції, яку В. І. Лєнін вважав об'єктивно неминучою. Більшовики йшли працювати у професійні спілки, робітничі кооперативи, клуби, культурно-освітні товариства та інші легальні організації, щоб використати їх як засіб зв'язку з трудящими масами і як легальне прикриття нєлєгальних організацій РСДРП. Великого значення надавалось використанню в революційних цілях думської трибуни. Цю перебудову партійної роботи більшовики здійснювали, переборюючи шалений опір меншовиків-ліквідаторів, троцькістів, одзовістів та інших носіїв рєвізіонізму, провідників буржуазної ідеології серед пролетаріату.

Харківська організація РСДРП, як і інші партійні організації України, була в ті дні ареною найзапеклішої боротьби більшовиків проти опортуністів, за перемогу ленінських програмних, організаційних і тактичних принципів діяльності партії. Ця боротьба набула особливо гострого характеру в зв'язку з тим, що партійна організація була об'єднаною і складалась з більшовицької і меншовицької фракцій. Загальна кількість членів обох фракцій у період V з'їзду партії становила, за даними ЦК РСДРП, 727 чоловік.¹⁸⁴ Влітку 1907 р. перевага в партійній організації була на боці більшовиків. Структурно організація складалась з 4 районів: Залізничного, Паровозобудівного, Міського і Заводського. На правах окремого району існувала Воєнно-революційна організація РСДРП. Керівництво практичною роботою організації здійснювалось об'єднаним Комітетом, до складу якого входило по два представники від районів і Воєнно-революційної організації РСДРП та по одному представнику від колегії пропагандистів, міжрайонного «Червоного Хреста» і партійної «техніки». Всі практичні питання своєї діяльності Комітет вирішував більшістю голосів.¹⁸⁵ Комітет підтримував зв'язок з ЦК РСДРП, партійними організаціями Петербурга, Москви, Києва, Катеринослава, Полтави, Одеси, Кременчука, Донецького басейну.

З перших днів століпінської реакції більшовики Харкова рішуче зайняли ленінську організаційну й політичну лінію у всіх питаннях партійної роботи. Незважаючи на численні втрати, вони мали переважаючий вплив у Комітеті, а його діяльність мала в цілому більшовицьку спрямованість. Величезну роль у політичній діяльності Харківського комітету влітку 1907 р. відіграв надісланий у Харків лист ЦК РСДРП до партійних організацій у зв'язку з третьочервневим переворотом. Центральний Комітет вказував, що в нових політичних умовах, які склалися, партія не повинна відмовлятися від дальшого розвитку революції, і разом з тим зазначав, що ці умови не дають підстав закликати пролетаріат до негайного відкритого революційного виступу. «Передові лави пролетаріату, — говорилося у листі ЦК, — повинні утриматись від не своєчасних виступів, щоб не відокремити себе від широких мас. Партійні організації повинні розвинути серед широких верств робітничого класу всю силу агітації за відкритий протест проти царизму та його реакційних заходів. Необхідно розвивати революційну енергію пролетарських мас і з цією метою в усій повноті використовувати численний агітаційний матеріал, який дають останні події. Всякий масовий рух повинен бути розвинений партійними організаціями. І лише при наявності такого масового руху можливо буде точно визначити час відкритого виступу»¹⁸⁶. ЦК РСДРП закликав партійні організації тісніше згуртувати свої ряди для боротьби з реакцією. Форми і методи цієї боротьби рекомендувалось вибирати в залежності від конкретних умов роботи на місцях.

Виконуючи вказівки Центрального Комітету, Харківський комітет розгорнув енергійну діяльність по роз'ясненню трудящим масам кла-

¹⁸⁴ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. Департаменту поліції, Особливий відділ, 1908, спр. 5, ч. I, арк. 149.

¹⁸⁵ Дані про структуру партійної організації складені на основі архівних матеріалів (ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, Особливий відділ, 1907, спр. 518, арк. 19); Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Південно-східного районного охоронного відділення, 1909, спр. 505, арк. 154; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Канцелярії харківського губернатора, 1907—1909, спр. 2026, арк. 1.

¹⁸⁶ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократической революциями в России», К., 1960, стор. 12—13.

сового змісту третьочервневого перевороту, політичних уроків першої російської революції. В цьому велику організуючу і виховну роль мав лист ЦК РСДРП, передрукований більшовиками у підпільній друкарні і розповсюджений у місті та губернії¹⁸⁷. Водночас Комітет звернувся до робітників і демократичних сил губернії з кількома відозвами, у яких викривав політику царського уряду, закликав трудящих спільними зусиллями дати відсіч наступу контрреволюції. Відозви вселяли впевненість у неминучості нового революційного виступу народних мас, загибелі самодержавства і капіталізму. Листівки з відозвами були розповсюджені у Харкові, у селах Богодухівського й Лебединського повітів та інших місцях губернії¹⁸⁸. Крім цього, Воєнно-революційна організація РСДРП опублікувала звернення «Солдати, не стріляйте в народ!»¹⁸⁹, в якому більшовики роз'яснювали солдатам антинародну політику царизму і закликали їх із зброєю в руках, разом з усім народом боротися проти царя, поміщиків і буржуазії, за робітничо-селянську справу. У червні 1907 р. це звернення було розповсюджено серед солдатів 9 піхотної дивізії, Єлецького, Тамбовського, Воронізького, Севського, Козловського піхотних полків, які були розміщені в Харкові, в Чугуївських військових таборах, серед селян Зміївського повіту¹⁹⁰.

Поряд з нелегальною видавничою діяльністю, розрахованою на широке коло трудящих, більшовики розгорнули пропагандистську роботу в нелегальних робітничих гуртках, роз'яснюючи вчення наукового соціалізму, викриваючи опортуністичні дії меншовиків, контрреволюційність ліберально-буржуазної партії кадетів. Значну допомогу в цьому подавала існуюча при Комітеті колегія пропагандистів, до складу якої входили найбільш підготовлені члени партії. Так, член колегії робітник заводу Тренке М. Р. Головачов керував у місті кількома робітничими гуртками¹⁹¹. Масово-роз'яснювальну і пропагандистську роботу проводили робітники С. О. Воропаєв, С. І. Хілобок, І. М. Юпанов та ін. Серед робітників Харкова інтерес до політичних питань почав виходити за межі гурткової пропаганди. Тому була введена лекційна система, зміст якої полягав у тому, що кожний пропагандист писав реферат на тему, яка найбільше цікавила робітників (про соціалістичний, профспілковий рух і т. д.), і після спільного обговорення читав його в робітничих гуртках. «Нам потрібні агітатори, потрібна література,— писали більшовики Харкова в інформації до ЦК РСДРП.— На літературу попит величезний. Меншовицька література в таких великих районах, як Паровозобудівний і Залізничний, не користується успіхом. Робітники кажуть: «Що, меншовицька? Знову меншовики плачуть про угоди з кадетами. Не треба нам»¹⁹².

Партійна організація міста звернула серйозну увагу на поєднання нелегальних і легальних форм роботи серед трудящих. Використовуючи легальні можливості, більшовики розгорнули активну роботу по підготовці робітників Харкова до виборів у III Державну думу, що мали від-

¹⁸⁷ ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2290, арк. 106.

¹⁸⁸ Там же, спр. 2534, арк. 10; ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, 1907, спр. 1693, арк. 44, 45, 52; спр. 1939, арк. 1.

¹⁸⁹ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 17—20.

¹⁹⁰ ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2290, арк. 89; спр. 2400, арк. 1, 2, 4, 10, 18—21, 23, 55.

¹⁹¹ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 202-а, арк. 480.

¹⁹² Газ. «Пролетарий» від 20 жовтня 1907 р.

бутися восени 1907 р. Питання проведення виборчої кампанії обговорювалися на партійних зборах, нарадах¹⁹³. У липні 1907 р., переборюючи бойкотистські настрої окремих працівників, що не зрозуміли особливостей революційної роботи в нових умовах, Харківський комітет РСДРП схвалив резолюцію, у якій закликав соціал-демократів протистояти наступу контрреволюційних сил і «перетворити вибори та саму Думу в знаряддя революції»¹⁹⁴. Водночас Комітет опублікував відозву «До всіх робітників», в якій піддав нищівній критиці антинародний характер третьочервневого виборчого закону. Листівку пронизувала ідея, що думська діяльність партії — лише допоміжний засіб для підготовки нового революційного виступу народних мас, що справа свободи народу вирішується не конституційними подачками правлячих класів, а відкритою революційною боротьбою пролетаріату в союзі з селянством за повалення самодержавства, за перемогу соціалістичної революції. Більшовики Харкова рішуче висловлювалися проти бойкоту виборів. Листівка застерігала, що «організовувати на ґрунті виборчої кампанії, вести роботу там, де весь народ, — не значить відмовитися від революції, від повстання. Ні, це значить робити справжню революційну справу... Готуватися до вирішального бою можливо, лише не забуваючи чергових завдань, не ухиляючись від повсякденних, буденних сутичок»¹⁹⁵. У відозві підкреслювалось, що без міцної нелегальної пролетарської партії, успіх революційного руху в країні буде неможливим.

Політична й організаційна робота більшовиків серед трудящих, роз'яснення масам політичних уроків революції 1905—1907 рр., їх невтомна боротьба за економічні й політичні інтереси пролетаріату сприяла тому, що робітничий рух у Харкові після третьочервневого перевороту продовжував розвиватись. Незважаючи на розгнущаний чорносотенний терор, у місті прокотилася хвиля страйків, організованих і очолених більшовиками. 23 червня відбувся страйк робітників пивоварного заводу купця Безшкуркова, 5 липня—шишельників ХПЗ, 11 липня—слюсарів механічної майстерні Фурманова, 16 липня—13 серпня—робітників друкарні Яковлева, 17—30 липня — палітурної майстерні Шепшелевича, 20 липня—майстерні письмового приладдя, 20 серпня—працівників торгівлі магазину Кранцфельда, 22 серпня—граверної майстерні і друкарні Альтмулера¹⁹⁶. На початку вересня страйкували токарі ХПЗ та робітники заводу Мельгозе¹⁹⁷. Винятковою стійкістю відзначились виступи 300 робітників друкарні Яковлева, керівництво якими більшовики здійснювали через професійне товариство друкарів. Майже місяць боролись друкарі, вимагаючи скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, організації їдальні тощо. Впертою боротьбою вони добилися задоволення підприємцем ча-

¹⁹³ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 202, арк. 447.

¹⁹⁴ Там же, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2290, арк. 106.

¹⁹⁵ «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции, (1905—1907 гг.)», К., 1955, стор. 603—604.

¹⁹⁶ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС, II-45018; ЦДІА УРСР, ф. Департаменту поліції, IV-те діловодство, 1907, спр. 83, ч. 2, арк. 31, 32; ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління 1907—1912, спр. 2409, арк. 62, 81, 101, 102; ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 217, арк. 68; ДАХО, ф. Канцелярії Харківського губернатора, 1907, спр. 1951-а, арк. 1, 5, 6.

¹⁹⁷ Бібліотека ІМЛ при ЦК КПРС, II-46036; ЦДІА УРСР, ф. 1907—1912, спр. 2409, арк. 107.

стини своїх вимог¹⁹⁸. Домоглися підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня робітники палітурної майстерні Шепшелевича¹⁹⁹.

Керуючи страйковою боротьбою робітників, партійна організація успішно використовувала нелегальну більшовицьку пресу. Так під час страйку шишеляників Паровозобудівний районний комітет звернувся до робітників ХПЗ з відозвою, у якій роз'яснив причини страйку, викрив дії адміністрації та її ставлеників, які намагалися спровокувати сутичку робітників-шишеляників і ливарників, засудив штрейкбрехерів і закликав робітників до єдності і згуртованості у боротьбі за свої економічні й політичні інтереси²⁰⁰.

Духом пролетарської стійкості і солідарності була проникнута відозва партійної групи заводу Мельгозе, з якою більшовики під час економічного страйку на заводі звернулися до всіх робітників міста. «Загальні збори заводу Мельгозе, — говорилося у відозві, — вирішили боротися до кінця, оголосивши свої місця під бойкотом... Ваша однасти́йна підтримка, широка агітація по всьому місту за бойкот наших місць повинні підтримати нашу боротьбу»²⁰¹. У відозві підкреслювалось, що пролетарська солідарність повинна бути сильнішою за тимчасові інтереси окремих робітників. Робітничий рух у місті влітку і восени 1907 р. свідчив, що пролетаріат Харкова, керований більшовиками, не склав зброї, відступав з боями, мужньо відстоюючи свої революційні завоювання в боротьбі проти реакції. Харківське охоронне відділення і губернські власті обрушились з жорстокими репресіями проти страйкуючих. Більшість керівників страйків була схоплена жандармами і ув'язнена, або ж вислана за межі губернії²⁰².

Охранка намагалась розгромити партійну організацію. В її ряди засілилися провокатори, за кожним, кого запідозрювали у революційній діяльності, встановлювався агентурний нагляд. 6 липня 1907 р. з допомогою провокатора жандармам вдалося оточити нелегальні робітничі збори в околицях міста і заарештувати багатьох більшовиків²⁰³. Ще більш серйозного удару партійній організації було завдано 18 липня, коли охранка розгромила Воєнно-революційну організацію РСДРП. Були заарештовані її активні працівники: робітник П. С. Мельников, солдати 121 Пензенського піхотного полку М. Старчеусов, С. Балицький та ін.²⁰⁴. У Чугуївських військових таборах було захоплено підпільну друкарню Воєнно-революційної організації²⁰⁵. 15 серпня зазнала великих втрат партійна організація Міського району: 34 члени організації, які зібрались у лісі за Мавританією по Сумському шосе для вирішення чергових партійних справ, були оточені і заарештовані²⁰⁶. Проте найбільшим ударом для більшовиків Харкова була так звана «ліквідація»

¹⁹⁸ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 244, арк. 55.

¹⁹⁹ Там же, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2409, арк. 87.

²⁰⁰ «Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России», стор. 22—24.

²⁰¹ Там же, стор. 31.

²⁰² ЦДІА УРСР, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2409, арк. 69; ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, 1907, спр. 1951, арк. 1, 5, 6; спр. 1986, арк. 8.

²⁰³ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 202-а, арк. 478; Там же, ф. Харківського губернського жандармського управління, 1907, спр. 2400, арк. 47, 49, 58, 83.

²⁰⁴ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 202-а, арк. 491, 492, 493, 478; спр. 237-а, арк. 381.

²⁰⁵ ЦДІА СРСР, ф. 102, 1907, спр. 518, арк. 7—8.

²⁰⁶ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, 1907, спр. 2020, арк. 3.

Харківського комітету, здійснена охранкою в ніч на 24 серпня. Під час масових обшуків і арештів у будинку № 4 по Монастирській вулиці була виявлена і розгромлена підпільна більшовицька друкарня, активні члени партійної організації С. Воропаєв, С. Хілобок, Г. Веретельников та ін. були заарештовані і кинуті у тюрму. В багатьох більшовиків охранка виявила революційну літературу, що було для жандармів «речовим доказом» для притягнення заарештованих до кримінальної відповідальності. У С. Воропаєва жандарми забрали праці В. І. Леніна «Наша програма», «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП», більшовицькі газети «Эхо», «Пролетарий», «Волна»²⁰⁷; у С. Хілобока — «Наймана праця і капітал» К. Маркса, «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельса, «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Розпуск Думи і завдання пролетаріату», «До сільської бідноти» (під назвою «Нужди села») В. І. Леніна та ін.²⁰⁸.

Кожний удар охранки викликав серед харківських ліквідаторів паніку, крики про безнадійність боротьби, про необхідність пристосуватись до століпінського режиму, ліквідувати нелегальну партію і зосередити всю роботу навколо культурно-освітніх товариств і професійних спілок. Визнаючи лише легальну роботу, меншовики захопилися збанкрутілою, засудженою V з'їздом РСДРП анархо-синдикалістською ідеєю «робочого з'їзду», але їх агітація серед робітників не мала успіху²⁰⁹.

Інтелігентське невдоволення вузькими рамками підпільних партійних організацій стало особливо небезпечним для діяльності Харківського комітету у серпні 1907 р., коли значна частина більшовицьких кадрів була заарештована. Після провалу 24 серпня, скориставшись ослабленням більшовицьких сил, меншовики захопили керівництво організацією в свої руки і повели лінію на згортання її діяльності. Уже через місяць — у вересні 1907 р. — з 4 районів робота проводилась лише в Залізничному. «Взагалі і в цілому організаційна робота в партійних рамках іде дуже погано і при сучасних умовах підняти її вище прозябання неможливо»²¹⁰, — так меншовицький комітет оцінював становище і перспективи партійної роботи в Харкові у вересні — жовтні 1907 р. Розвал партійної роботи, тісне співробітництво на виборах з кадетами і, нарешті, фактичний провал виборчої кампанії — такі були результати меншовицького господарювання у Харківському комітеті РСДРП. Під час виборів до III Державної думи серед висунутих меншовиками кандидатур у депутати по робітничій курії був також агент охранки меншовик В. Шурканов. 19 жовтня, підтриманий кадетами, при сприянні охоронного відділення, він був обраний у Думу²¹¹.

За таких умов Центральний Комітет партії розгорнув підготовчу роботу до скликання IV конференції РСДРП, щоб визначити тактику соціал-демократичної фракції у III Державній думі та розв'язати ряд питань, зв'язаних з посиленням боротьби проти дезорганізаторських дій меншовиків. Підготовка до конференції викликала активізацію партійної роботи на Україні. Більшовики Києва розпочали енергійну підготовку до скликання Південно-російської конференції, щоб об'єднати сили більшовиків Півдня у боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів,

²⁰⁷ ДАХО, ф. Канцелярії харківського губернатора, 1907, спр. 2026, арк. 1.

²⁰⁸ ДАХО, ф. Канцелярія харківського губернатора, 1907, спр. 2061, арк. 12, 13, 14.

²⁰⁹ Газ. «Пролетарий» від 20 жовтня 1907 р.

²¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 179-а, арк. 236.

²¹¹ В. Астахов, Ю. Кондуфор, Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959, стор. 125.

створити на Україні більшовицький центр. Ініціатива киян була підтримана більшовиками Харкова та інших міст. Але ідею створення більшовицького центра на Україні здійснити не вдалося. Цьому перешкодило ослаблення більшовицьких сил в результаті заподіяних втрат, нових провалів і арештів. У Харківському комітеті у той час панували меншовики, і його делегати на Південноросійську конференцію не відображали інтереси місцевого пролетаріату. Тому на Південноросійській конференції, що відбулася в Києві 27 жовтня 1907 р., перемогу здобули меншовики ²¹².

5—12 листопада 1907 р., незважаючи на поліцейські перешкоди та протидію меншовиків-ліквідаторів, бундівців і троцькістів, у Гельсінфорсі відбулася IV Всеросійська конференція РСДРП. Конференція прийняла резолюції, в яких була дана більшовицька оцінка III Думи і політики самодержавства, а також визначена більшовицька тактика соціал-демократів у Думі. Конференція рішуче висловиласть проти фракційності, за єдність партії, за посилення ролі ЦК як загальнопартійного керівного центра і схвалила ряд заходів, спрямованих на посилення зв'язків Центрального Комітету з місцевими організаціями.

Рішення IV конференції РСДРП допомогли партійним кадрам на місцях ясно зрозуміти завдання партії у новій обстановці, наповнили новою енергією боротьбу більшовиків за партію, за підготовку другої російської революції. Свідченням цього було посилення боротьби більшовиків Харкова за зміцнення нелегальної партійної організації та її зв'язків з робітничими масами. Опорою більшовицьких сил міста був Залізничний район, де розгорнули активну революційну діяльність робітники-більшовики М. Муранов, О. Скороход, М. Кабаненко. У Паровозобудівному районі працювали робітники-більшовики: І. Юпанов, С. Розсохацький, І. Слюсарєв.

Особливо посилилась партійна робота в місті після приїзду у Харків Д. Бассалиго ²¹³ та представника Більшовицького центра О. Свідерського. У своїх спогадах Д. Бассалиго розповідає: «У Харків я повернувся на початку вересня 1907 року. Відразу ж налагодив зв'язки з товаришами. Коли у жовтні до нас приїхав О. І. Свідерський, ми на партійних зборах, де мені довелося головувати, заслухали його доповідь про політичне становище в країні та завдання соціал-демократії. Схваливши політичну лінію партії, ми активно проводили її в життя. Я в ті дні працював відповідальним організатором і пропагандистом, а потім секретарем Комітету» ²¹⁴.

Більшовики, прагнучи використати найменшу легальну можливість

²¹² П. М. Шморгун, Більшовики Київщини в роки століпінської реакції, «Український історичний журнал», 1958, № 4, стор. 24.

²¹³ Дмитро Миколайович Бассалиго — активний діяч Харківської більшовицької організації, соратник Артема. Народився 27 листопада 1884 р. у містечку Дудичі, Мінської губернії, в сім'ї сільського фельдшера. В революційному русі бере участь з 1902 р., член КПРС з 1904 р.; активний учасник революційних боїв у Харкові в 1905 р.; був організатором і керівником бойових дружин на ХПЗ, помічником коменданта барикад, відповідальним організатором і пропагандистом Комітету. В 1906 р. — керівник воєнної організації РСДРП у Севастополі, відповідальний пропагандист Пермської організації РСДРП. Делегат V з'їзду партії від Катеринобурзької окружної організації РСДРП. У вересні 1907 — квітні 1908 рр. — відповідальний організатор і пропагандист, потім секретар Харківського комітету РСДРП. З 1910 по 1917 р. — на партійній роботі в Москві. Активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції. З 1917 по 1941 р. — на керівній партійній, культурно-освітній та господарській роботі. Учасник Великої Вітчизняної війни. Нині живе в Москві. Персональний пенсіонер. У 1956 р. за заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою нагороджений орденом Леніна.

²¹⁴ Записано зі слів Д. М. Бассалиго.

для революційної агітації і боротьбу проти меншовиків, звернули увагу на університет, де студентство ще користувалося деякою свободою організації сходок, зборів, земляцтв тощо. Це було тим більш зручно, бо в університеті існувала студентська більшовицька група, очолювана Г. Григор'янцем. В аудиторіях університету під виглядом студентських зборів почали проводитися більшовицькі наради, збори, диспути, в яких брали участь робітники. Д. Бассалиго згадує: «Проводячи революційну роботу, ми вдало використовували університетську автономію. Пам'ятаю, як на одних зборах в кінці 1907 р. мені довелося виступити з рефератом «Рушійні сили російської революції». «На зборах було багато робітників, а також член Комітету Г. В. Мерцалов. Це був справжній бій з меншовиками, з якого ми вийшли переможцями»²¹⁵.

Для ведення революційної пропаганди серед робітників більшовики успішно використовували також громадські бібліотеки, робітничі курси на Петінській, Пушкінській і Журавлівській вулицях та інші подібні установи. В листопаді 1907 р. у Харкові, як і по всій країні, прокотилася хвиля пролетарського гніву у зв'язку з судом над соціал-демократичною фракцією II Державної думи. ЦК РСДРП у листі до Харківського комітету пропонував організувати масовий політичний страйк місцевого пролетаріату, але меншовицька більшість комітету виступила проти страйку. Замість проведення страйку меншовики закликали робітників підписати петицію і надіслати її до царського суду²¹⁶.

Пролетаріат Харкова з обуренням зустрів пропозиції меншовиків. Висловлюючи протест насильств над соціал-демократичними депутатами II Думи і проти всього третьочервненого політичного режиму, робітники ХПЗ відмовилися підписати петицію і в день суду над соціал-демократичною фракцією — 22 листопада — оголосили одноденний політичний страйк. Робітники залізничних майстерень, депо та багатьох інших підприємств міста, а також студенти університету організували збори й мітинги протесту. Ці події свідчили про дедалі зростаючий вплив більшовиків на робітничі маси, про зміцнення більшовицьких позицій у партійній організації.

Могутньою зброєю більшовиків Харкова в боротьбі з меншовиками, в революційному вихованні пролетаріату були праці В. І. Леніна. Це переконливо підтверджують матеріали обшуків, проведених охранкою на робочих місцях і в квартирах робітників. Твори В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Розпуск Думи і завдання пролетаріату», «До сільської бідноти», «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», «Проти бойкоту», «Доповідь про Об'єднавчий з'їзд РСДРП» та ін. були в значній кількості виявлені під час обшуків і арештів 10, 12, 31 жовтня, 19, 28 листопада, 23 грудня²¹⁷. Жандарми часто знаходили у робітників газети «Пролетарий», «Вперед» та інші більшовицькі видання. Вивчаючи і пропагуючи це ленінське ідейне і теоретичне багатство, більшовики успішно розгортали революційну роботу серед робітників.

Особливо великих успіхів більшовики добилися в Залізничному районі. До районного комітету тут було обрано шість більшовиків і лише одного меншовика²¹⁸. До складу комітету увійшли кочегар М. Муранов, слюсарі О. Скороход та М. Кабаненко. Відповідальним організатором був Д. Бассалиго. В районі працювало шість нелегальних гуртків, агі-

²¹⁵ Записано зі слів Д. М. Бассалиго.

²¹⁶ Газ. «Пролетарий» від 13 лютого 1908 р.; ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1907, спр. 204, арк. 110.

²¹⁷ Й. Багмут, П. Шморгун, Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 53.

²¹⁸ Газ. «Пролетарий» від 13 лютого 1908 р.

таційна й пропагандистська колегія, була налагоджена підпільна друкарня²¹⁹. Для згуртування партійних сил міста у боротьбі проти ліквідації рів більшовики створили свій організаційний центр (фактично бюро більшовицької фракції), до складу якого увійшли О. Свідерський, Д. Бассалиго, Г. Григор'янець, робітники ХПЗ Г. Токарев, І. Величенко, С. Розсохацький²²⁰. Члени організаційного центру проводили напружену і копітку роботу в Міському, Заводському і Паровозобудівному районах по зміцненню і розширенню більшовицького впливу на робітників.

Відзначаючи посилення діяльності більшовиків Харкова в кінці 1907 — на початку 1908 р., ленінська газета «Пролетарий» писала: «Загальний тон роботи — розгортувальний. Партійні працівники, які стояли осторонь від роботи, поступово починають брати участь. Зростає кількість гуртків, і вони починають вірніше функціонувати, міцніють зв'язки з професійними спілками, налагоджується робота серед селян»²²¹.

Навесні 1908 р. в результаті наполегливої боротьби більшовики проти меншовицької ідеології та посилення більшовицького впливу серед робітників діяльність Харківського комітету знову набуває революційної спрямованості. У зв'язку з відходом дрібнобуржуазних попутників та понесеними втратами кількість членів партійної організації в той час значно зменшилась — до 150 чол.²²², переважна більшість яких була робітниками-більшовиками. Величезну роль у перемозі більшовицького впливу в організації на початку 1908 р. відіграло те, що замість деморалізованого керівника з інтелігенції робітники висунули на партійну роботу працівників з свого середовища. В. І. Ленін писав, що «перебудова партійних організацій на іншому, так би мовити, класовому фундаменті, звичайно, трудна справа, і не без вагань судилося їй розвиватися. Але — трудний є тільки перший крок, і він уже зроблений. На пряму дорогу керування робітничих мас передовими «інтелігентами» з самих же робітників партія вже стала»²²³.

В історії партійної організації Харкова, як і всієї РСДРП, це був один з найтяжчих періодів, який збагатив партію значним революційним досвідом підпільної роботи та використання легальних можливостей і був великою школою боротьби проти опортунізму, за завоювання на сторону революції широких мас робітників і селян в умовах тимчасової перемоги контрреволюційних сил.

О. В. ЧИСТЯКОВА

АНТИФЕОДАЛЬНИЙ РУХ У ФОРТЕЦЯХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ДІЛЬНИЦІ БЕЛГОРОДСЬКОЇ СТОРОЖОВОЇ СМУГИ

(1648—1650 рр.)

В період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., яка мала глибокий антифеодальний характер, в Росії прокотилась широка хвиля міських повстань. Народне обурення існуючими феодальними порядками найскравіше проявилось в Москві. Звістка про «Московськ

²¹⁹ Газ. «Пролетарий» від 13 лютого 1908 р.

²²⁰ ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, 1908 спр. 374, арк. 71; ф. Харківського губернського жандармського управління, 1908 спр. 3002, арк. 80.

²²¹ Газ. «Пролетарий» від 13 лютого 1908 р.

²²² ЦДІА УРСР, ф. Південно-Східного районного охоронного відділення, спр. 344 арк. 1438.

²²³ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 4.

розорення» в червні 1648 р. пронеслася від Великого Новгорода і Пскова до Устюга Великого і Томська. Дійшла вона і до фортець південно-східного відрізка Белгородської сторожової смуги — Бобрика, Хотмишка, Карпова, Чугуєва, Валуйок та ін., які були заселені, головним чином, дітьми боярськими і так званими зведенцями з інших міст. Так, гарнізон м. Бобрика складався з житецьких людей, переведених сюди із Стародуба, Рославля, Чернігова, Рильська, Мценська, а також стрільців, присланих з Кром, Брянська та інших міст²²⁴. До південноросійських фортець систематично прибували люди з України, які не тільки поповнювали гарнізони старих міст, а й засновували нові поселення й фортеці.

У фортецях цього району затримувались також служилі люди, яких посилали з центра Росії на Дон. Про склад населення цих фортець цікаві відомості дають «Сказки донских беглецов», опитаних у Валуйках у 1646 р. У нашому розпорядженні є матеріали допиту близько ста «донських утікачів»²²⁵. Вони потрапляли на Дон різними шляхами: писались «у вільні в донську посилку», наймались гребцями, їхали з посьольствами тощо. Потрапивши в пустинне Дике Поле без їжі та зброї, ці люди іноді, не дійшовши до козачих станиць, повертались назад і осідали в прикордонних фортецях. Так, з 96 чоловік, які були опитані у Валуйках 42 виявились селянами, 4 холопами, 26 служилими людьми, 18 — «гулящими» людьми і 6 — інших.

Факти переконують нас у тому, що служилі гарнізони південних фортець значною мірою комплектувались з тяглих, найбільш демократичних верств населення. Люди, що прибували з Дону й України приносили в південні фортеці вісті про безбоярське життя «козацьких республік» та про події на Україні. Під їх впливом незабаром сталися заворушення служилих людей Бобрика, Хотмишська, Карпова, Корочі, Валуйок, Чугуєва та інших міст півдня Росії.

Першим за часом був рух на південній ділянці Белгородської лінії у фортеці Короча, населення якої складалося з служилих людей, причому п'яту частину їх становили «черкаси», які прийшли з України²²⁶. Незважаючи на віддаленість від великих міст, Короча була досить значним центром торгівлі. Річні торговельні обороти міста становили близько 1,5 тис. крб.²²⁷. Сюди приїжджали купці з Єльця, Яблонова, Белгорода, та інших міст²²⁸. Розвиток товарно-грошових відносин відбився на розстановці класових сил і ході повстання.

Суперечки всередині корпорації служилих людей почалися під час спорудження земляного валу між Корочою і Яблуновим. Вал повинні були споруджувати полкові козаки Сітної, Афанасовської і Горковської полян, у яких перед цим згоріли двори. Незадоволення частини дітей боярських і польових козаків викликали своєю брутальною поведінкою воєвода Н. Воейков, і «лутчие люди» Корочі — діти боярські І. Бакшеев, Г. Рязанцев, Є. Смолянінов, А. Біркін, пушкарі Д. Лубенцов, С. Мішустін, «черкаський» сотник Я. Цигулев, а також атаман Є. Агарков²²⁹.

Відбудова валу, безперечно, була лише приводом для вияву глибокого незадоволення існуючими порядками, яке незабаром вилилось у відкрите повстання. Пізніше бунтівники відмовилися визнати владу

²²⁴ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), Розряд Севський, ст. № 137, арк. 236—238.

²²⁵ ЦДАДА, Розряд Володимирський, ст. № 62, арк. 1—24.

²²⁶ Д. И. Бага лей, Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, М., 1887, стор. 206.

²²⁷ ГБЛ, Муз. № 9988, арк. 579—639.

²²⁸ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 274, арк. 171, 240.

²²⁹ Там же.

воеводи і за містом створили «круг, и скоп, и змову»²³⁰. Керували цим кругом діти боярські Тимофій Гребцов, Лука Негбин і козачий п'ятидесятник Іван Мигунов²³¹. Незадоволені збиралися на свій «круг» протягом трьох днів. За виразом воеводи, вони «лаяли і короченських лутчих людей», а його самого «хотіли побити до смерті»²³². Згадка про «лутчих людей» вказує на те, що в середині служилих корпорацій у середині XVII ст. мало місце значне розшарування, що з них виділилась верхівка багатіїв. Учасники «круга» були настроєні дуже войовничо; вони «тишком, вночі забирали» дітей боярських, які до них не примкнули, вели в «круг і били»²³³. «Круг» обрав чолобитників до Москви, серед яких були «неслужилий син боярський, «вор» Т. Гревцов, і «заводчики» І. Ваулін і С. Чепурнов. Отже, «круг» виконував важливу роль: на ньому обговорювались наміри повсталих, карались противники руху, вибирались чолобитники, складались чолобитні та інші документи. Рух у Корочі свідчить про незадоволення частини козаків і дітей боярських «лутчими людьми», тобто найбільш багатими. Але між його учасниками не було необхідної єдності, і він швидко був придушений. Гребцова, Негбина, Мигунова, Чепурного, Ватуліна, Токарева та інших найбільш активних учасників руху (усього 14 чоловік) били батогами.

Вплив відомостей про «московське розорення» та про події на Україні позначився і на подіях, які відбулися в червні 1648 р. у містечку Бобрику. Заселялось містечко шляхом переведення сюди служилих людей з Стародуба, Рославля, Новгород-Сіверська, Мценська, Рильська²³⁴. Хоч у царському указі наказувалось переводити сюди «с менших статей лутчих, семянистых и прожиточных людей с женами и детьми на вечное житье», серед переведених виявились безпомісні діти боярські, яким довелося дати по 6 крб. «на дворовую селитьбу и перевозку». Забезпечувались служилі люди землею також нерівномірно: одні одержували по 15 четей, інші — по 20²³⁵. Тут, як і в інших прикордонних пунктах, зловживання адміністрації владою не мало меж. Воевода К. Ушаков використовував дітей боярських у своєму господарстві (примушував молотити жито, косити сіно), перешкоджав вільній торгівлі з Україною, яка в середині XVII ст. велася дуже жваво²³⁶. Він нещадно розправлявся з незадоволеними, тих, хто збирався скаржитися в Москву, саджав у тюрму, тримав у колодах або в «железо ковал»²³⁷. Воеводу підтримувала група «лутчих людей» в особі Д. Вялкова, Ф. Борозніна, І. Влезкова та інших «складчиків», призначених К. Ушаковим для різних фінансових і господарських справ. Все це викликало незадоволення окремих груп служилих людей, яке виявилось якраз тоді, коли сюди дійшли чутки про московське розорення і на доказ розгрому боярських дворів демонструвались золоті речі²³⁸. Можливо, що розповідь про московське повстання у червні 1648 р. і речі із столиці привезли в Бобрик брати Долженкови та П. Андреев, які їздили чолобитниками від служилих людей у Москву, за виразом воеводи, «для ябедничества и составных дел»²³⁹.

²³⁰ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 274, арк. 170.

²³¹ Там же, арк. 89, 95.

²³² Там же, арк. 89.

²³³ Там же, арк. 89—90, 171.

²³⁴ ЦДАДА, Розряд Севський, ст. № 137, арк. 236—238.

²³⁵ ЦДАДА, Дела десятен, № 169, арк. 5, 16, 40.

²³⁶ «Воссоединение Украины с Россией», т. I, М., 1954, стор. 9, 19, 58, 245 та ін.

ЦДАДА, Розряд Севський, ст. № 137, арк. 405.

²³⁷ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 316, арк. 18—23.

²³⁸ Там же, арк. 72, 11.

²³⁹ Там же, арк. 12, 13.

Але, встановивши певний зв'язок між подіями у Бобрику і відомостями про повстання у Москві, треба визнати, що не меншу роль мала територіальна близькість вказаного та інших пунктів до України, яка була охоплена в той час повстаннями. Один з учасників руху у Бобрику, Б. Долженков таємно приймав у лісі на пасіці «невяленных литовских людей», тобто вихідців з України, і поширював чутки про вигаданий указ царя про передачу Литві трьох міст, у тому числі Бобрика. У другого служилого чоловіка Р. Курського під час обшуку було знайдено «воровские грамоты» та інші документи, привезені з Гадяча²⁴⁰. На жаль, слідчі справи не розкривають змісту всіх цих документів. Але епітет «воровской» свідчить про те, що це були політичні документи, а відзначення їх «литовського» походження дає змогу визначити їх адресу — вони надходили з української території.

Вплив відомостей з-за кордону виявлявся не тільки в деяких згадках у джерелах на «воровские» документи. Більш яскраво це проявлялося в самих діях повстанців, в організації в місті козацького круга. Так, воевода обвинувачував одного з найбільш послідовних учасників руху у Бобрику Г. Петрищева в тому, що він «в день и в ночах ходил казацкими кругами и скопом умышлял убийственное дело»²⁴¹. 1 червня 1649 р. в місті почалося повстання, на допомогу якому з Новгород-Сіверська прийшли служили люди. Воеводу К. Ушакова було фактично усунуто від влади, а його прибічників побито камінням і рогатинами. Однак, у вирішальний момент частина гарнізону, в тому числі стрільці, виступила проти повстанців. До них приєднались «діти боярські» на чолі з Н. Овсянниковим і Т. Ачкасовим. Під час вуличних боїв між прибічниками і супротивниками Петрищева в місті з'явився воевода Ушаков «з караульними людьми». Петрищев «закричал своим скопщикам, чтоб воеводу камением прибили»²⁴². Але перевага явно була на боці воеводи, і повстання зазнало поразки. Керівники повстання були жорстко покарані, багатьох активних учасників повстання вислали до Олешні²⁴³.

Ще більше дух козацтва і вплив безбоярської форми правління знайшли своє відбиття під час заворушень у червні 1648 р. в другій південній фортеці — у м. Карпові. Про те, як розгорнулись події в цьому місті, розповідається у перечневій виписці про анонімний ізвіт, який було підкинуто в Аптекарський приказ на стіл боярину І. Д. Милославському у жовтні 1650 р. Автором доносу був висланий до Карпова з-під Москви син боярський І. Хлиновський. Заслання не перешкодило йому зайняти привілейоване становище у фортеці. Він числився дворовим дворянином, мав найвищий оклад (12 крб. платні), захопив під свою садибу найкраще місце у місті і за містом, на березі Ворскли²⁴⁴. І. Хлиновський був у близьких стосунках з воеводою та начальними людьми міста (головами, сотниками та ін.). Групу, супротивну Хлиновському, очолював А. Ф. Покушелов. Його ім'я відомо з Донських справ, де він фігурує як колишній белгородець, а у 1646 р. — атаман «вольних людей», потім — станичний атаман донських козаків.

З 1648 р. А. Ф. Пукушелов з сім'єю живе в Карпові і за 8 крб. платні служить у дітей боярських²⁴⁵. Але ці зовнішні ознаки добробуту не могли загасити в ньому бунтарського духу вільного козацтва, і коли

²⁴⁰ ЦДАДА, Розряд Севський, ст. № 137, арк. 236.

²⁴¹ Там же.

²⁴² ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 316, арк. 72.

²⁴³ Там же, арк. 89.

²⁴⁴ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 258, арк. 108, № 78, арк. 102—10...

²⁴⁵ «Донские дела», кн. II, СПб, 1906, стор. 727—756.

хвиля відомостей про московські події докотилася до окраїнного Карпова, Покушелов став у центрі подій²⁴⁶.

Служили люди Карпова, хоч і мали деякі вигоди, були забезпечені далеко нерівномірно. Тоді як Хлиновський і особи, близькі до воєводи, володіли величезними садибами, рядовим стрільцям відводили під двори 4×5 саж., їм ніде було «погребщиком выкопать» і нікуди випустити скотину на пасовисько²⁴⁷. Тому, коли почалися хвилювання у Карпові, навколо А. Покушелова стали заводити «круги» приборні служилі люди і частково діти боярські.

Рух у Карпові розпочався між 9 і 24 липня 1648 р. з інциденту з воєводою І. Вердеревським. А. Покушелов привселюдно оголосив, що стрілецький і козачий голова Я. Свистунов «прислан в головы от вора» Б. Морозова за взятку в 15 крб.²⁴⁸ Антиморозовські настрої проявлялися потім у Карпові і з іншого приводу: Покровський піп Іван говорив Хлиновському, що він даремно всіх їх називає свиньми і стоїть за зрадників, за Б. Морозова²⁴⁹. Суперечка між агентами Морозова та його противниками досягла незабаром такої гостроти, що Покушелов накинувся на Я. Свистунова з ножом. Прибічники Покушелова на п'ять тижнів захопили «круг».

Покушелов, Грінев та їх однодумці, виступаючи на площі міста, заявляли, що коли б вони були в Москві під час повстання, то «они б де и весь боярский корень повывели». Тоді ж відбулась цікава дискусія. Хлиновський говорив «скопщикам», «что они про бояр такие речи говорят не делом, а в Московском государстве без великих людей быть не уметь. Которое де окресное государство без великих людей не может стоять»²⁵⁰. Але Покушелов відповів йому: «На Дону і без бояр живут, а в Литве де черкасы панов больших побили, повывели ж»²⁵¹. Хлиновський пробував заперечувати: «Как де мужику великим человеком быть. Всегда де наш брат, мужик, свинья», але присутні стрільці, пушкарі, діти боярські і драгуни примусили його замовкнути. Матеріали слідства свідчать, що в Карпові «сход и совет в круг собирались»: стрільці (Готовцев, Жихарев), пушкарі (Банщик, Д. Кузнець), діти боярські (Кистенев, Бредихін, Золотарьов), драгуни (Сабельников та ін.). Ці дані свідчать, що до руху примкнули найширші верстви населення міста. Подібні хвилювання служилих людей відбувалися і в інших пунктах Белгородської лінії, хвиля їх докотилась до крайніх передових форпостів, що висунулися у Дике поле — до Чугуєва і Валуйок.

Фортеця Валуйки була заснована у 1600 р. на р. Валуй. В середині XVII ст. до міста був приписаний 6521 служилий чоловік, у самій фортеці було 500 дворів, з них 52 двори «черкас»²⁵². Валуйські служилі люди неодноразово зверталися у Москву із скаргами на «незаконні дії» воєводи М. Дмитрієва, але даремно: ніхто їх не хотів слухати. В серпні 1650 р. у Валуйках стався стихійний виступ. Властям вдалося його придушити. М. Дмитрієва з посади воєводи було знято²⁵³.

Хвиля загального невдоволення, непокори властям докотилась і до Чугуєва, заснованого у 1638 р. українцями, які тікали в межі Росії²⁵⁴.

²⁴⁶ ЦДАДА, Розряд Московський, ст. № 226, арк. 19.

²⁴⁷ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 78, арк. 102.

²⁴⁸ ЦДАДА, Розряд Московський, ст. № 226, арк. 14.

²⁴⁹ Там же, арк. 11.

²⁵⁰ ЦДАДА, Розряд Московський, ст. № 226, арк. 11.

²⁵¹ Там же, арк. 12.

²⁵² П. П. Смирнов, Города Московского государства в первой половине XVII века, К., 1917, стор. 155—156.

²⁵³ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 338, арк. 82—83 зв.

²⁵⁴ Д. И. Багалей, назв. праця, стор. 173.

У серпні 1648 р., під час виборів на Земський собор, там почались заворушення у гарнізоні проти воеводи Я. Волконського. Голова чугуєвських стрільців і козаків Г. Пасинков, за словами Я. Волконського, «с чугуевцы со всякими служилыми людьми у двора своего всякие заводы заводит и составные умыслы умышляет». Воевода по суті був усунутий від управління. В місті було створено «заводный круг», який посилав чолобитників до Москви, чинив «всякие промыслы», схвалював скарги на воеводу²⁵⁵.

Такий же характер мали заворушення у фортеці Царев-Олексієв. Тут, як і в Чугуєві, незадоволені управлінням воеводи групувалися навколо козачого і стрілецького голови С. Протасова, який наказав стрілецьким і козацьким п'ятидесятникам і рядовим стрільцям і козакам воеводу не слухати²⁵⁶. Служилі люди перестали висилати людей на вал для несення сторожової служби, возити ліс, молотити хліб, зустрічати гонців і т. п. Така форма протесту часто зустрічалась у ті роки в південних містах. У таких випадках боротьбою керував не круг, а хтось із впливових людей.

Неспокійно було влітку 1648 р. і в гарнізоні Хотмишська. Між стрільцями і пушкарями відбувалися суперечки з приводу, розмежування землі, стрільці скаржились на «тесноту большую»²⁵⁷. Служилі люди міста мали намір убити воеводу С. Н. Болховського²⁵⁸. Тоді ж діти боярські били чолом на Тимофія Мілкова, звинувачуючи його «в заводи»²⁵⁹. Мілков не був самотній, у документах є вказівки, що «государевым делам чинитца завод и поруха... не от больших людей, а от несостоятельных». Тимофій Мілков в кінці липня 1648 р. побував на Україні і добре знав, що там відбувалося²⁶⁰.

Огляд руху 1648—1650 рр. у фортецях південно-західної ділянки Белгородської сторожової смуги свідчить не тільки про його безсумнівний зв'язок з повстанням у Москві (червень 1648 р.), а й з народно-визвольним рухом на Україні. Форма влади під час міських хвилювань встановлювалась за зразком козачого круга, на якому вирішувались питання управління, суда, складались чолобитні тощо. Особливістю руху в південно-західних фортецях було те, що їх головну рушійну силу становили служилі люди — діти боярські і придворні чини. Це і визначало характер руху, його нерішучість і непослідовність. Але він свідчив, що в русло антифеодальної боротьби в середині XVII ст. втягувались найширші верстви російського суспільства. Тісно пов'язані з міськими повстаннями в центрі Росії і з визвольною війною українського народу, вони також є свідченням того, що російські і українські трудящі спільно вели боротьбу проти своїх гнобителів.

²⁵⁵ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 259, арк. 294.

²⁵⁶ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 294, арк. 503—506.

²⁵⁷ ЦДАДА, Розряд Белгородський, ст. № 569, арк. 148.

²⁵⁸ Там же, арк. 186.

²⁵⁹ Там же, № 270, арк. 451.

²⁶⁰ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 49, 54—56, 66, 76—77.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

І. І. ЛІТВІХ

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вивчення історії боротьби Радянської держави за мир сприяє вихованню учнів у комуністичному дусі, підводить їх до розуміння подій сучасності. У цьому важливе значення мають уроки, присвячені періоду від Великого Жовтня до початку відбудови народного господарства (1917—1920 рр.). В. І. Ленін підкреслював, що «дійсно революційна боротьба за мир почата була в Росії тільки після перемоги революції 25 жовтня». Декрет про мир, написаний В. І. Леніним, визначив основи радянської зовнішньої політики, яка повністю відповідає корінним інтересам народних мас.

Розкриття цих положень є одним із завдань уроку *«Другий Всеросійський з'їзд Рад»*. Для більш чіткого усвідомлення учнями значення виникнення в молодій Радянській республіці нової, справді народної зовнішньої політики, вчителі історії 36-ї, 52-ї та 62-ї шкіл Львова провели таку роботу. Перш, ніж розпочати вивчення вказаної теми, вони запропонували учням повторити підрозділи *«Боротьба більшовиків проти соціал-шовіністів за перетворення імперіалістичної війни в громадянську»* (§ 17, стор. 69—71), *«Квітневі тези В. І. Леніна»* (§ 19, стор. 79), *«Антинародна політика Тимчасового уряду»* (§ 19, стор. 81—82), *«Червенева демонстрація і провал наступу на фронті»* (§ 19, стор. 72) і підготувати усні відповіді на такі запитання: *чому не можна було закінчити імперіалістичну війну справді демократичним миром без повалення імперіалістичних урядів? В чому виявилось небажання царського і Тимчасового урядів припинити війну на основі демократичного миру?*

Тема *«Другий Всеросійський з'їзд Рад»* викладається за таким планом: 1. Відкриття II Всеросійського з'їзду Рад. Перехід всієї влади в країні в руки Рад; 2. Декрет про мир, його зміст і програмне значення; 3. Декрет про землю; 4. Утворення Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним.

Перший пункт плану висвітлюється в обсязі шкільного підручника з історії СРСР (стор. 97). Для розкриття другого пункту матеріалу в підручнику недостатньо. До того ж, він не досить чітко викладений. З метою більш детального з'ясування питання учителі активно залучають учнів до розбору найважливіших положень Декрету про мир, а також складання таблиці *«Основні принципи зовнішньої політики Радянської держави»*. Робота над цією таблицею продовжується і на уроці, де вивчається тема: *«Триумфальний хід Радянської влади»*.

Можна запропонувати таку схему цієї таблиці:

Назва документа	Дата проголошення документа	Принципи зовнішньої політики, викладені у документі

Під час розповіді про історичний Декрет миру учитель школи № 62 м. Львова І. В. Тищенко наводить звернуті до делегатів II з'їзду Рад слова В. І. Леніна: «Питання про мир є пекуче питання, болюче питання сучасності. Про нього багато говорено, написано, і ви всі, мабуть, не мало обмірковували його»¹. Далі вчитель розповідає, що Декрет про мир став програмою, викладом нових принципів зовнішньої політики Радянської держави.

Зміст Декрету про мир і його значення вивчаються методом бесіди. Поставивши перед учнями завдання знайти в прочитаному тексті відповідь на запитання: *який мир Радянський уряд пропонував укласти всім воюючим народам і їх урядам, як у Декреті про мир визначалося поняття «анексія»*, учитель тим самим залучає учнів до самостійної роботи над текстом історичного документа. Узагальнюючи одержані в ході бесіди відповіді учнів, учитель зазначає, що проголошене в Декреті визнання і поважання Радянським урядом суверенітету як великих, так і малих народів стало одним з найголовніших принципів зовнішньої політики Радянської держави. Після цього учні записують у третій графі таблиці: «Визнання і поважання суверенних прав великих і малих народів».

Далі учні розбирають такий уривок з Декрету про мир: «Продовжувати цю війну із-за того, як поділити між сильними і багатими націями загарбані ними слабкі народності, уряд вважає найбільшим злочином проти людства...»² В ході бесіди вчитель запитує: *Що необхідно для того, щоб не допустити виникнення воєн?* Знаходячи відповіді на це запитання, учні підходять до розуміння принципу боротьби за мир, проти війни. На закінчення аналізу змісту Декрету про мир вчитель підкреслює, що Радянський уряд висловив упевненість у тому, що свідомі робітники Англії, Франції і Німеччини «...допоможуть нам успішно довести до кінця справу миру і разом з тим справу визволення трудящих і експлуатованих мас населення від усякого рабства і всякої експлуатації»³. Вчитель пропонує учням визначити, який принцип зовнішньої політики Радянської держави викладено в цьому уривку Декрету, звертає увагу учнів на те, що Декрет про мир передбачав, які взаємовідносини повинні бути між соціалістичною державою і країнами капіталістичного світу. Щоб яскравіше передати велику радість народних мас нашої Вітчизни в зв'язку з прийняттям Декрету про мир, львівські вчителі використовують на уроці картину художника А. Сегала «Перший Декрет Радянської влади».

На домашнє завдання, крім вивчення матеріалу з підручника і записів у зошитах з історії, учням доручається продумати відповіді на запитання: *чому В. І. Ленін заявив, що справжня революційна боротьба за мир розпочалася в Росії лише після 7 листопада 1917 р.; які принципи зовнішньої політики Радянської держави сформульовані у Декреті про мир; які факти свідчать про те, що Декрет про мир виражає волю всього прогресивного людства?*

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 213.

² Там же, стор. 214.

³ Там же, стор. 215—216.

На уроці «Тріумфальний хід Радянської влади» продовжується вивчення основ радянської зовнішньої політики. Знайомлячись з Декларацією прав народів Росії, учні з'ясовують, що цей документ — програма справді дружніх, рівноправних відносин між націями. Шкільна практика свідчить, що цей матеріал найкраще вивчати методом самостійної роботи учнів над підручником (стор. 108). Під час вивчення підтеми «*Боротьба Радянського уряду за вихід Росії з імперіалістичної війни*» необхідно показати, як Комуністична партія, Радянський уряд з перших днів утворення Радянської держави розгорнули активну боротьбу за мир, розповісти про перші її успіхи та їх значення.

У школах, досвід яких описується в даній статті, на вивчення цього матеріалу відводилось дві години, зважаючи на те, що матеріал складний і великий.

Перший урок починається з опитування, яке можна провести за таким планом: 1. *В якій міжнародній обстановці перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція?* 2. *Які рішення ухвалив II з'їзд Рад у питаннях війни і миру?* Це опитування дає можливість з'ясувати, як учні засвоїли значення перемоги соціалістичної революції для розгортання справді революційної боротьби за мир, підвести їх до усвідомлення взаємозв'язку, який існує між рішеннями II з'їзду Рад у питаннях війни і миру та боротьбою Радянського уряду за вихід нашої країни з імперіалістичної війни.

Новий матеріал учитель викладає за таким планом: 1. *Революція на фронті;* 2. *Спроби держав Антанти не допустити виходу Радянської Росії з війни;* 3. *Підтримка трудящими світу боротьби Радянської республіки за мир;* 4. *Боротьба Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним проти троцькістів та «лівих комуністів» у питанні про мир.* Учням слід записати цей план в зошити, оскільки відповідний матеріал міститься в різних параграфах підручника і не висвітлює питання достатньою мірою.

Вивчення питання про революцію на фронті дає можливість показати, як наша країна була вирвана з війни, переконливо розкрити роль народних мас, В. І. Леніна у боротьбі за мир. Вивчаючи на цьому уроці події на фронті, учні відчують трудність боротьби за мир, що має велике значення у вихованні в них готовності захищати мир. Викриваючи шкідливість дій Духоніна, необхідно повідомити, що 9(22) листопада 1917 р. В. І. Ленін звернувся до всіх військ із закликом: «Солдати! Справа миру у ваших руках! Пильність, витримка, енергія, і справа миру переможе!»⁴. Слід наголосити на тому, що відмова країн Антанти від переговорів про мир викликала хвилю протесту серед трудящих Австро-Угорщини, Англії, Франції та інших країн. Учитель зачитує на уроці уривок однієї з листівок, що тоді розповсюджувались серед робітників Австро-Угорщини: «Ми закликаємо вас до боротьби за мир і волю! Об'єднуйтеся, як ваші російські брати! Обирайте робітничі і солдатські ради! Годі терпіти гніт і злидні! Покажіть, що ви вмієте боротися, як російські робітники і селяни! На боротьбу за політичну і соціальну свободу! Геть війну! Геть уряд!»

Використовуючи краєзнавчий матеріал, учителька 52-ї середньої школи м. Львова Е. О. Дмитрієва повідомила, що в боротьбі за мир активну участь брали робітники залізничних майстерень, трамвайного парку м. Львова. В одній з листівок вони писали: «Вітаємо мирні переговори, розпочаті з ініціативи революційного російського пролетаріату..., вітаємо вільну, незалежну Українську Радянську республіку». Учні само-

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 275.

стійно розкривають причини активної підтримки народами світу боротьби Радянської республіки за мир, заслухавши такий уривок з передової «Правди» від 23 листопада 1917 р: «Російський народ стікає кров'ю і пристрасно жадає миру. Незважаючи на це, уряд Рад не задовольняється укладенням миру лише для російського народу, а бореться за загальний мир, за те, щоб усі роз'єднані народи скористались його наслідками».

Розповідаючи про Брестський мир, учитель використовує історичну карту, щоб показати його грабіжницький характер, звертає увагу учнів на лєнінське обґрунтування необхідності негайно укласти сепаратний мир з Німеччиною. «Укладаючи сепаратний мир, ми в найбільшій, *можливій для даного моменту*, мірі звільняємось від обох ворогуючих імперіалістичних груп, використовуючи їх ворожнечу і війну,— яка утрудняє їм угоду проти нас,— використовуємо, дістаючи певний період розв'язаних рук для продовження й закріплення соціалістичної революції»⁵.

Використовуючи матеріал підручника, частково доповнюючи його⁶, вчитель розповідає про боротьбу Комуністичної партії, В. І. Леніна проти ворогів, які намагались зірвати укладення миру. Поряд з меншовиками та есерами проти підписання миру з Німеччиною виступали реакційні церковники. Так, 2 грудня 1917 р. настоятель Коцківської церкви Себежського повіту, намагаючись залякати віруючих, говорив, що в разі миру з німцями Японія, Англія, Франція і Америка оголосять Росії війну. Це показує, що Радянському уряду доводилось боротись за мир у складній внутрішній обстановці.

Виклад нового матеріалу на уроці закінчується повідомленням про зраду Троцького і перехід внаслідок цього німецької армії в наступ на Радянську країну.

Другий урок на тему «*Боротьба Радянського уряду за вихід Росії з імперіалістичної війни*» вчителі ряду шкіл (Олеської школи Львівської області, 52-ї, 62-ї шкіл м. Львова та ін.) починають з викладу нового матеріалу, попередивши учнів, що в кінці уроку буде проведено опитування з усієї підтеми «Боротьба Радянського уряду за вихід Росії з імперіалістичної війни». Нагадавши учням про зраду Троцького під час мирних переговорів у Бресті, Е. О. Дмитрієва розповіла про наступ німецьких військ, показуючи на карті найбільші міста, що їх захопив ворог. Вона прочитала уривки з декрету В. І. Леніна «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», з книги В. Бонч-Бруєвича «В. І. Ленін у Петрограді і Москві». Це допомогло учням краще усвідомити, в якому тяжкому становищі опинилась наша країна в той час, відчуті те велике патріотичне піднесення, з яким робітники, селяни-бідняки, солдати, матроси відгукнулись на заклик нашого вождя. Під час розповіді про боротьбу проти ворогів миру на VII з'їзді партії підкреслюється, що з'їзд схвалив укладення Брестського миру і висловив довір'я лєнінській зовнішній політиці. До складу ЦК були обрані В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, О. Д. Стасова, Ф. Е. Дзержинський, М. Ф. Владимирський, Ф. А. Сергєєв (Артем) та ін.

Виклад нового матеріалу закінчується висвітленням історичного значення Брестського договору. Вчитель наголошує на тому, що боротьба за мир проходить червоною ниткою через усю зовнішню політику Радянської держави. В кінці уроку учні складають хронологічну таблицю «Основні події боротьби Радянського уряду за вихід Росії з імперіалістичної війни». Закріплення матеріалу теми шляхом складан-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 401.

⁶ «Сорок лет Великой Октябрьской социалистической революции, Сборник статей». М., 1957, стор. 221—247.

ня хронологічної таблиці проводилось Е. О. Дмитрієвою, І. В. Тищенком та іншими вчителями і дало добрі наслідки. Одержавши завдання з початку уроку, учні були уважними, робили записи в своїх зошитах. Виконані роботи показують, що учні тему засвоїли.

При спільному вивченні теми *«Всесвітньоісторичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції»* у курсах історії СРСР і новітньої історії на останньому уроці розглядається питання *«В. І. Ленін про мирне співіснування і змагання капіталістичної і соціалістичної систем»*

Новий матеріал викладається методом лекції за таким планом

1. *Історична закономірність співіснування капіталізму і соціалізму*
2. *Найважливіші умови мирного співіснування двох систем;*
3. *Життєва сила ідеї мирного співіснування держав з різними суспільно-політичними системами.*

Висновок про неминучість співіснування двох різних соціально-економічних систем був зроблений В. І. Леніним. Комуністична партія Радянський уряд, керуючись марксизмом-ленінізмом, розвинули далі основи політики мирного співіснування держав різних соціально-економічних систем. В останні роки значного поширення набули взаємні відвідування державних діячів, парламентських делегацій різних країн. Радянська держава, вся соціалістична система пропонують капіталістичним країнам мирне змагання в різних галузях життя: *«Ми,— заявив М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС,— хочемо змагатися з капіталістичними країнами на мирному поприщі, змагатися в розвитку продуктивних сил, в розвитку економічного потенціалу країни, в підвищенні матеріального і культурного добробуту народу»*⁷. Проте слід підкреслити на уроці, що мирне співіснування держав не означає відмови від класової боротьби. Співіснування держав з різним суспільним ладом є форма класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом. В умовах мирного співіснування створюються сприятливі можливості для розгортання класової боротьби в капіталістичних країнах, національно-визвольного руху народів колоніальних і залежних країн. В свою чергу успіхи революційної класової і національно-визвольної боротьби сприяють зміцненню мирного співіснування. Мирне співіснування не означає примирення соціалістичної і буржуазної ідеологій, а сприяє зміцненню позицій соціалізму, авторитету і впливу компартій як послідовних захисників інтересів народів⁸.

Під час вивчення теми *«Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна (1918—1920 рр.)»* учителі продовжують розкривати основні принципи миролюбної радянської зовнішньої політики. Застосування різноманітних прийомів та методів навчально-виховної роботи на цих уроках сприяло ефективному засвоєнню матеріалу з питань зовнішньої політики Радянської республіки. В деяких школах Львова (наприклад, у 62-ій середній школі) учні під керівництвом учителя складали таблицю *«Боротьба Радянської держави за мирний шлях розв'язання спірних питань»*, яка мала графі: 1) Дата, 2) Дії Радянського уряду по мирному розв'язанню спірних питань, 3) Ставлення міжнародного пролетаріату, передових людей країн світу до мирної ініціативи Радянської держави.

Вивчаючи боротьбу Радянської республіки за мир у період громадянської війни, учителі спираються на знання учнів з цієї тематики, одержані на попередніх уроках. Так, вони згадують про те, що ліві есери, які у свій час виступали проти укладення Брестського договору, вима-

⁷ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 139.

⁸ «Матеріали Нарادی представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 р.», К., 1960, стор. 28.

али на V Всеросійському з'їзді Рад розірвати цей договір, змінити зовнішню і внутрішню політику Радянської влади, і як В. І. Ленін на конкретних фактах довів, що Радянський уряд цілком правильно зробив, уклавши Брестський мир, а всі ті, хто проти цього договору, діють в інтересах відновлення влади поміщиків і капіталістів.

На уроці на тему «Посилення антирадянської інтервенції» вчитель, відповідаючи про боротьбу Радянського уряду за мир, підкреслює, що самого початку інтервенції Радянський уряд неодноразово пропонував мир її учасникам. Лише з серпня 1918 р. до січня 1919 р. країна Рад їм разів зверталась з миролюбними пропозиціями до урядів США, Англії, Франції. Але радянські пропозиції залишались без відповіді, ворожій дії проти нашої країни продовжувались. Проте радянська мирна політика дістала гарячу підтримку народів усіх країн світу. Прояви цієї підтримки показуються в основному на матеріалі підручника (стор. 135), частково — на фактах з інших джерел. Так, учителі 52-ї, 62-ї шкіл м. Львова, щоб показати, як правлячі кола імперіалістичних держав жорстко переслідують борців за мир, використовують повідомлення англійської газети «Дейлі кронікл». Газета розповідає, що за участь у русі за мир 625 чоловік було засуджено військовим судом двічі, 510 — тричі, 18 — послідовно одержали 5 обвинувальних вироків, 22 засуджених померли в тюрмі⁹.

Урок на тему «Боротьба Радянської держави за мир під час другого походу Антанти» будуємо за таким планом: 1. Мирний договір з Естонією та його значення; 2. Рішення VII Всеросійського з'їзду Рад у питаннях війни і миру, їх значення; 3. В. І. Ленін про основи миру з Америкою; 4. Рух солідарності з боротьбою радянського народу за мир в країнах Антанти; 5. Відмовлення Антанти від економічної блокади Радянської Росії.

Вчитель звертає увагу учнів на те, що агресивна політика Антанти була ворожа інтересам народів Прибалтики. Рух трудящих за мир настільки зріс, що уряди Естонії, Фінляндії, Латвії і Литви у вересні 1919 р. змушені були погодитись на мирні переговори з Радянським урядом. На початку лютого 1920 р. між Радянською Росією і Естонією було укладено мирний договір. «Цей мир,— говорив В. І. Ленін,— вікно в Європу. Ним відкривається для нас можливість почати товарообмін з країнами Заходу»¹⁰. Пророчі слова В. І. Леніна справдились — до середини жовтня 1920 р. мирні договори з Радянською Росією уклали Литва, Латвія і Фінляндія. VII Всеросійський з'їзд Рад, який відбувся під час другого походу Антанти, запропонував країнам Антанти розпочати негайно переговори про мир.

Восени 1919 р. під впливом успіхів Червоної Армії у війні з білогвардійськими військами і невтомної боротьби Радянського уряду за мир у буржуазних країнах посилювався рух трудящих проти інтервенції і блокади Радянської Росії, проти допомоги білим арміям. Учитель М. Я. Андрощук (Одеська школа) розповів учням, що на кінець 1919 р. тільки в страйках протесту проти інтервенції взяло участь в Англії 2,5 млн. чоловік, а в Америці 4,4 млн. чоловік¹¹. Внаслідок активної боротьби Радянської республіки за мир, гарячої підтримки її трудящими всіх країн світу США, Англія, Франція та інші імперіалістичні держави змушені були у січні 1919 р. зняти економічну блокаду з нашої країни.

⁹ Газ. «Правда» від 15 жовтня 1918 р.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 312.

¹¹ Журн. «Вопросы истории», 1953, № 1, стор. 75; «Мировые экономические кризисы», т. I, М., 1937, стор. 353.

Розповідаючи про те, що Радянський уряд зробив усе можливе, ш запобігти війні з панською Польщею, учителі зазначають, що з ча утворення Радянський уряд проводить по відношенню до польського всіх інших народів політику дружби. Учителька Е. О. Дмитрієва зачит ла на уроці уривок із звернення Всеросійського Центрального Викона чого Комітету від 2 лютого 1920 р. до польського народу, в якому гов риться: «Свобода Польщі є необхідною умовою вільного розвитку Ро ...Незалежність Польщі відповідає інтересам не тільки вашим, а й н шим»¹². Вчителі розкривають реакційну роль Ліги націй на служ міжнародного імперіалізму в період, що розглядається: «Якби Ліг націй мала своїм завданням сприяти справі миру, вона повинна була перешкодити Польщі розпочати війну і зажадати від Японії очищенн Східного Сибіру. Але цього не було і немає. Всі члени Ліги націй, особливо Франція, Англія і Америка, зв'язані круговою порукою в спра ві провокації війни Польщі проти України і Росії. Наймогутніші члени Ліги націй допомагали і допомагають Польщі, чим можуть»¹³. Справед лива боротьба радянського народу повсякчасно зустрічала підтримку: боку трудящих капіталістичних країн. На знак протесту проти допомо ги імперіалістів білополякам 100 тис. гірників Англії оголосили 8 серпня 1920 р. страйк¹⁴. У серпні 1920 р. відбувся 30-тисячний страйк ро бітників сталеливарної промисловості, 300-тисячний страйк рудокопів США¹⁵.

Миротлюбну зовнішню політику Радянської держави у період, що розглядається, характеризує її ставлення до створення Версальської системи. На уроці «Паризька мирна конференція» (курс повітньої історії) учителі показують, що версальська система була змовою найреакційніших сил світу проти Радянської держави, миру, демократії, соціалізму. Розкриваючи умови Версальського миру, вони підкреслюють, що, за визначенням В. І. Леніна, цей мир у 100 раз більш принизливий, грабіжницький, хижацький, ніж Брестський¹⁶. В. І. Ленін зазначав, що Антанта розглядає Версальський договір як зброю проти більшовиків¹⁷. Вивчення питань зовнішньої політики Радянської республіки в 1917-1920 рр. на уроках історії в 10 класі є важливим етапом на шляху під ведення учнів до чіткого розуміння найістотнішої проблеми сучасності – проблеми боротьби за мир, проти загрози війни.

Я. С. ЗАРИЦЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ІСТОРИЧНИХ ПОНЯТЬ І РОЗУМІННЯ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

В старших класах Київської школи-інтернату № 16 на уроках історії значна увага приділяється формуванню в учнів історичних понять і розумінню ними найважливіших закономірностей історичного процесу. На кожному уроці учні збагачуються необхідними у житті знаннями. Але виявляються й певні труднощі в засвоєнні навчального матеріалу. Іноді учні старших класів не можуть з'ясувати суті суперечностей ка-

¹² «Внешняя политика СССР, Сборник документов», т. I, М., 1944, стор. 363.

¹³ Там же, стор. 478.

¹⁴ Газ. «Голос красноармейца» від 15 серпня 1920 р.

¹⁵ Газ. «Червоний козак» від 25 серпня 1920 р.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 185.

¹⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 268.

піталістичного суспільства, не мають чітких уявлень про закономірність суспільно-економічних явищ, не можуть дати визначення класів, держави і т. п. Нечіткість усвідомлення суті окремих історичних понять і закономірностей суспільно-економічних явищ спостерігається і в частини учнів, що вступають до нашої школи-інтернату. Це пояснюється тим, що деякі вчителі історії часто замість глибокого розкриття теми уроку лише переказують зміст підручника; учні не привчаються записувати у зошитах найважливіші визначення й положення, що конкретизують і поглиблюють викладений у підручнику матеріал. Тим-то буває, що учень, закінчивши середню школу, знає чимало фактів з загальної та вітчизняної історії, але не може усвідомити обумовленості сучасних йому подій.

Отже, під час вивчення майже кожної теми з вітчизняної чи загальної історії важливо на конкретних історичних фактах підводити учнів до розуміння, що основною причиною всіх суспільних-економічних явищ є зміна способу виробництва матеріальних благ. Фрідріх Енгельс писав, що «матеріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а слідом за виробництвом обмін його продуктів становить основу всякого суспільного ладу; що в кожному суспільстві, яке виступає в історії, розподіл продуктів, а разом з ним і поділ суспільства на класи або стани, визначається тим, що і як виробляється, і як ці продукти виробництва обмінюються. Таким чином, кінцевих причин усіх суспільних перемін і політичних переворотів треба шукати не в головах людей, а в змінах способу виробництва і обміну...»¹⁸

Вивчаючи тему «Рабовласницький лад на території нашої країни», учитель має розповісти учням про причини розкладу первісно-общинного ладу, з'ясувати передумови виникнення рабовласницького ладу, розкрити перед учнями таку важливу рушійну силу розвитку суспільства, як зміну способу виробництва матеріальних благ; показати, що зміна способу виробництва зумовила перехід від збирання їжі до полювання та рибальства, а пізніше й до скотарства та землеробства. Почався розподіл праці, ремесло відокремилось від сільського господарства. Внаслідок цього зросла продуктивність праці, появились продуктивні лишки і можливість їх привласнювати. Виникла приватна власність і майнова нерівність, а разом з ними появились антагоністичні класи, між якими розгорнулася класова боротьба. Знаряддя панування одного класу над іншим стала держава. Так первісно-общинний лад змінився рабовласницьким. Далі вчитель показує на карті перші рабовласницькі держави на території СРСР і дає коротку характеристику виробничих відносин людей у рабовласницькому суспільстві.

Велике значення для підведення учнів до розуміння закономірностей історії має показ подій в їх виникненні і розвитку, в їх причинно-наслідковому зв'язку і обумовленості. В. І. Ленін писав, що «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁹.

Розкриття об'єктивного характеру законів розвитку суспільства, ролі народних мас як справжнього творця історії і класової боротьби як рушійної сили розвитку класового суспільства можна яскраво показати на прикладі теми «Революційний рух 70 — початку 80-х років XIX ст. в Росії». Після викладу нового матеріалу учитель проводить коротку бесіду, в процесі якої виявляє, як учні засвоїли найважливіші питання:

¹⁸ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 226.

¹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 200.

Учитель: Які причини викликали революційний рух 70-х років?

Учень: Селяни не могли примиритись з поміщицькою «волею», а робітники з капіталістичним гнітом і безправ'ям.

Учитель: Хто проводив революційну роботу в масах до появи марксистських груп?

Учень: До появи марксистських груп революційну роботу в масах проводили народники.

Учитель: В чому суть помилкових поглядів народників?

Учень: Народники вважали, що Росія розвиватиметься своїм самобутнім шляхом і прийде до соціалізму, обминувши капіталістичну стадію. Народники не розуміли історичної ролі пролетаріату і вважали головною революційною силою селянство, селянську общину розглядали як зародок і основу соціалізму.

Учитель: Хто доповнить?

Учень: Народники не розуміли законів економічного і політичного розвитку суспільства, ролі народних мас і класової боротьби в історії.

Учитель: Вірно. Народники не розуміли, що розвиток суспільства визначається зміною способів виробництва матеріальних благ, ігнорували матеріальні інтереси суспільних класів та історичний досвід інших країн. Вони помилково твердили, що історія творить критично мислячі особи-герої, за якими сліпо йде народ. Як В. І. Ленін характеризував народництво 70-х років?

Учень: В. І. Ленін називав народництво 70-х років російським селянським соціалізмом, вказував, що суть народництва — це представництво інтересів виробників точки зору дрібного виробника, дрібного буржуа.

Учитель: Визвольний рух у Росії здобув перемогу тільки внаслідок революційної боротьби робітничого класу, очолюваного революційною марксистською партією.

Широко застосовуючи метод бесіди, добиваємося чіткого розуміння учнями закономірності появи народництва та його помилок.

Великі можливості для формування складних історичних понять відкриваються під час вивчення в курсі нової історії теми «Імперіалізм як найвища й остання стадія капіталізму». На конкретних фактах з історії капіталістичного розвитку Англії, Франції, Німеччини і США вчитель підводить учнів до усвідомлення основних ознак імперіалізму. Учні знайомляться з загостренням капіталістичних суперечностей і посиленням реакції, з тенденцією монополій гальмувати технічний прогрес з загиванням і розкладом капіталізму на імперіалістичні стадії розвитку. Особливу увагу учнів учитель звертає на відкриття В. І. Леніна закону нерівномірності економічного й політичного розвитку капіталізму. Активно залучаючи учнів до роботи, учитель знаходить фактичні підтвердження ленінським висновкам.

Учитель: Які з країн, раніше відсталих, на початок XX ст. вийшли уперед і які почали відставати у своєму розвитку?

Учень Р.: На початок XX ст. США зайняли перше, а Німеччина — друге місце в рівнем промислового розвитку. В той же час Англія опинилася на третьому місці, Франція — на четвертому.

Учитель: Правильно. Відомо, що за період з 1870 по 1913 рік світове промислове виробництво зросло майже в 4 рази, в тому числі в США — в 9 разів, в Німеччині — в 6, у Франції — в 3, а в Англії в 2,3 рази. Які ж причини такого нерівномірного розвитку капіталізму в цих країнах?

Учень К.: США і Німеччина розвивалися швидше, бо це країни молодого капіталізму, який використав готові наслідки технічного прогресу, здобуті країнами «старого капіталізму».

Учитель: До чого приводить нерівномірність розвитку капіталізму в епоху імперіалізму?

Учениця Л.: Ця нерівномірність веде до збройної боротьби капіталістів різних країн за переділ уже поділеного світу. Саме тому вибухнули перша й друга світові війни.

Учитель: Правильно. Крім того, нерівномірність економічного розвитку капіталізму обумовлює нерівномірність політичного розвитку країн. Умови для перемоги соціалістичної революції в різних країнах визрівають неодноразово, і перемога соціалізму стає найбільш можливою в країні, яка є найслабшою ланкою в системі імперіалізму.

Отже, учні приходять до висновку про закономірність перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Якщо під час вивчення історії Жовтневої революції учитель має можливість показати закономірності соціалістичної революції на прикладі однієї країни — нашої Вітчизни, — то на уроках з теми «Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи» (курс новітньої історії) він, використовуючи матеріали нарад представників комуністичних і робітничих партій, що відбулись у Москві 14—16 листопада 1957 р. та в листопаді 1960 р., наводить загальні закономірності соціалістичної революції і соціалістичного будівництва: «керівництво трудящими масами з боку робітничого класу, ядром якого є марксистсько-ленінська партія, в проведенні пролетарської революції в тій чи іншій формі і встановленні диктатури пролетаріату в тій чи іншій формі, союз робітничого класу з основною масою селянства та іншими верствами трудящих; ліквідація капіталістичної власності і встановлення суспільної власності на основні засоби виробництва; поступове соціалістичне перетворення сільського господарства; планомірний розвиток народного господарства, спрямований на побудову соціалізму і комунізму, на підвищення життєвого рівня трудящих; здійснення соціалістичної революції в галузі ідеології і культури і створення численної інтелігенції, відданої робітничому класові, трудовому народові, справі соціалізму, ліквідація національного гніту і встановлення рівноправності та братерської дружби між народами; захист завоювань соціалізму від замахів зовнішніх і внутрішніх ворогів; солідарність робітничого класу даної країни з робітничим класом інших країн — пролетарський інтернаціоналізм»²⁰. Учитель підкреслює, що ці закономірності були виведені на основі вивчення досвіду СРСР та інших соціалістичних країн.

Доцільно розібрати з учнями кожен наведену вище закономірність, конкретизуючи її відповідним, доступним учням матеріалом. Так, розглядаючи положення про те, що планомірний розвиток народного господарства соціалістичної держави спрямований на побудову соціалізму і комунізму, на підвищення життєвого рівня трудящих, учитель протиставляє основний економічний закон соціалізму основному економічному заповіді капіталізму, використовуючи яскраве висловлення М. С. Хрушова, що «У США капіталістичні класи привласнюють більше половини національного доходу, в той час як вони становлять лише близько однієї десятої всього населення країни. В СРСР для задоволення особистих матеріальних і культурних потреб трудящі одержують близько трьох чвертей національного доходу. Решта національного доходу, яка також належить трудящим, направляється для розширення соціалістичного виробництва і на інші громадські потреби»²¹. Учні переконуються, що швидкий розвиток народного господарства соціалістичної держави відбувається в інтересах широких народних мас, тоді як в капіталістичній країні більшість національного доходу привласнюють експлуататори, капіталісти.

Складним для учнів є питання про поступовий перехід нашої країни від соціалізму до комунізму. Щоб учні краще засвоїли його, на першому уроці з теми «Вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму» до домашнього завдання вчитель включає такі питання: 1) Особливості переходу від соціалізму до комунізму. 2) Об'єктивна за-

²⁰ «Декларація Народи представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 р., Маніфест миру», К., 1957, стор. 13.

²¹ М. С. Хрушова, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 48.

кономірність переростання соціалізму в комунізм. 3) Досягнення радянського народу в здійсненні семирічного плану. 4) Створення матеріально-технічної бази комунізму та її характерні риси. 5) Творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення про дві фази комунізму на ХХІ з'їзді КПРС.

Успішне формування в учнів історичних понять і підведення їх до розуміння закономірностей історичного процесу проходить лише за умов використання різноманітних методичних прийомів та максимальної активізації учнів. Звичайно, на уроці не всі учні відразу опановують складними абстрактними економічними поняттями, усвідомлюють закономірності розвитку історичних явищ. Якщо у масовій школі учитель має можливість подати допомогу таким учням лише під час закріплення, повторення навчального матеріалу та на позаурочних консультаціях, то в школі-інтернаті, де діти перебувають під постійним наглядом учителя-вихователя, така допомога подається і під час виконання учнями домашніх завдань, у години самопідготовки. Уважно спостерігаючи за роботою учня над підручником, учитель школи-інтернату швидко виявляє недоліки в знаннях учня і вчасно приходить йому на допомогу. Учитель-вихователь перевіряє виконання учнем домашнього завдання, виявляє глибину його знань. Так, для перевірки засвоєння теми «Міжнародні відносини в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.» ставляться такі запитання: Які були наслідки колоніальних загарбань? До чого приводить боротьба за переділ світу? Назвіть найголовніші суперечності в міжнародних відносинах на початку ХХ ст., їх причини і наслідки. Якщо учень відповідає не чітко і не повно, вихователь робить зауваження і пропонує доопрацювати домашнє завдання.

Формування в учнів історичних понять, підведення їх до розуміння закономірностей відбувається не лише на уроках, а й у процесі позакласної роботи — на засіданнях історичних гуртків, під час колективних відвідувань кінофільмів з наступним їх обговоренням і т. д. Під керівництвом вихователя класу — викладача історії — учні старших класів нашої школи-інтернату роблять невеликі доповіді, проводять політінформації серед учнів молодших класів. Отже, класні і позакласні заняття в школі-інтернаті становлять один суцільний навчально-виховний процес.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

В 1943—1950 рр.

Після переможного завершення Великої Вітчизняної війни Комуністична партія Радянського Союзу розгорнула кипучу діяльність по мобілізації радянського народу на відбудову і дальший розвиток народного господарства. В ході виконання першої післявоєнної п'ятирічки були відбудовані тисячі заводів, шахт та електростанцій, створені нові потужні підприємства. За 1946—1950 рр. було введено в дію 6200 великих промислових підприємств¹. Героїчна праця робітничого класу, керованого Комуністичною партією, забезпечила дострокове виконання плану четвертої п'ятирічки в галузі промисловості. Першорядне народногосподарське значення мала відбудова в найкоротший строк промисловості Української РСР, яка є найважливішою вугільно-металургійною базою країни, великим районом машинобудування, хімічної і харчової промисловості.

Створення серйозних досліджень про трудовий подвиг радянського народу, який швидко відбудував зруйноване ворогом господарство, про діяльність Комуністичної партії в післявоєнні роки — відповідальне завдання, поставлене перед працівниками історичної науки у постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах»². Радянські історики, які займаються вивченням проблем післявоєнного будівництва, зокрема історією відбудови промисловості, мають все необхідне для виконання цього завдання. Озброєні найпередовішою теорією — вченням марксизму-ленінізму, маючи у своєму розпорядженні рішення з'їздів і пленумів Комуністичної партії Радянського Союзу, історики можуть плідно працювати над вивченням важливих питань розвитку народного господарства СРСР. До послуг дослідників історії відбудови народного господарства України такі цінні джерела, як «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, 1918—1956 гг.» (К., 1958 р.), збірник документів «Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам» (т. 2, М., 1957 р. і т. 3, М., 1958 р.), збірники матеріалів XVI з'їзду КП України (1949 р.) і XVII з'їзду КП України (1952 р.), постанови пленумів ЦК КП України і рішення Верховної Ради УРСР, виступи М. С. Хрушова з питань післявоєнного господарського будівництва на Україні³ та ін. У місцевих архівах УРСР є цінні документальні матеріали, більшість яких ще не введена в науковий обіг⁴. Значний інтерес для дослідників становлять фонди архівів колишніх союзних наркоматів і міністерств, що зберігаються у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР,

¹ Журн. «Коммунист», 1959, № 8, стор. 61.

² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. IV, К., 1954, стор. 602.

³ Н. С. Хрущев, Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства Советской Украины, Доклад председателя СНК УССР на VI сессии Верховного Совета УССР 1 марта 1944 года, М., 1944; й о г о ж, Підсумки першого року відбудовчих робіт на Україні і наші чергові завдання, Доповідь голови РНК УРСР і секретаря ЦК КП(б)У на урочистому засіданні партійно-радянського активу м. Києва 13 жовтня 1945 року, К., 1945; й о г о ж, Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., Промова на VIII сесії Верховної Ради УРСР 28 серпня 1946 р., К., 1946; й о г о ж, Мобілізувати всі сили на виконання й перевиконання плану видобутку і відвантаження вугілля, Виступ на зборах партійно-господарського активу вугільників Сталінської і Ворошиловградської областей, К., 1947; й о г о ж, Звітна доповідь Центрального Комітету XVI з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949 та ін.

⁴ Про це переконливо свідчить невелика анотація «Матеріали к истории восстановления хозяйства Харьковщины», яку склали архівісти Харкова (журн. «Исторический архив», 1950, № 2).

а також матеріали Центрального архіву ВЦРПС. Останнім часом було опубліковано архівні документи, що висвітлюють героїчну боротьбу трудящих України під керівництвом партійних організацій за відбудову зруйнованого під час війни народного господарства. Добрий почин в цьому зробили архівісти і науковці Запоріжжя, які включили у збірник документів «Запорізька область в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» понад 90 документів про відродження промисловості, сільського господарства і культури області в 1943—1945 рр. Всі документи друкуються вперше і становлять значний науковий інтерес. Багатий фактичний матеріал є в періодичній пресі за 1943—1950 рр., особливо у фабрично-заводських газетах.

Глибокій розробці історії українського робітничого класу в післявоєнний період сприяє також широко розгорнута робота по створенню історії заводів і фабрик України. Значний матеріал з історії відбудови промисловості УРСР в 1943—1950 рр. містять праці економістів, з яких варто назвати «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» (М., 1954 р.), монографії Г. Д. Бакулева «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» (М., 1955 р.) і Г. І. Шигаліна «Народное хозяйство СССР в период Великой Отечественной войны» (М., 1960 р.) та ін.

Радянські історики досягли певних успіхів у розробці економічних і політичних проблем відбудови промисловості Української РСР в 1943—1950 рр. За останні п'ять років опубліковано близько 30 статей і брошур з цих питань. Майже половина з них вийшла в світ у 1959—1960 рр., що свідчить про зростаючий інтерес до даної проблеми. Однією з корінних проблем, розробці якої присвячено більшість досліджень, є організаторсько-господарська діяльність Комуністичної партії в період відбудови народного господарства і масово-політична робота партійних організацій України серед трудящих на підприємствах, що відбудовувались. При цьому велика увага приділяється дослідженню заходів ЦК КПРС і Радянського уряду по організації, проведенню, ходу і підсумкам відбудовчих робіт в українській промисловості, діяльності обласних і заводських партійних організацій.

Великий інтерес дослідники проявляють до вивчення історії відбудови вугільно-металургійної бази України, героїчної праці шахтарів і металургів⁵. У статті О. Ф. Хавіна досліджується перший етап відбудови важкої індустрії Донбасу — в 1943—1945 рр. Автор широко використав документальні матеріали Наркомату вугільної промисловості СРСР і Наркомату чорної металургії СРСР, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР. С. К. Скоробогатов, аналізуючи господарсько-організаторську і масово-політичну роботу партійних організацій підприємств чорної металургії Донбасу і Придніпров'я в 1943—1950 рр., спирається тільки на документи місцевих архівів. Значний інтерес становлять наведені С. К. Скоробогатовим дані про допомогу ЦК КПРС і ЦК КП України партійним організаціям «Запоріжсталі» та інших заводів, про забезпечення металургійної промисловості робітниками, про розвиток масового соціалістичного змагання металургів у 1946—1950 рр. Історія відродження заводу «Запоріжсталь» досліджена в добре документованій праці Ц. Д. Шила. Проте в ній не висвітлено роль профспілкової і комсомольської організації «Запоріжсталь» у відбудові заводу. І. Я. Омеляненко у своїй книжці розповідає про роботу Сталінської обласної партійної організації по мобілізації трудящих на боротьбу за відбудову господарства області в 1943—1945 рр. Недоліком праці є те, що в окремих випадках автор посилається на архівні матеріали, які вже опубліковані (наприклад, стор. 50).

⁵ Л. О. Беспалова, Комуністична партія України в боротьбі за відбудову і розвиток металургійної промисловості в четвертій п'ятирічці, «Наукові записки Сталінського педагогічного інституту», вип. 3, 1956; А. Ф. Хавин, Восстановление промышленности Донбасса в период Великой Отечественной войны, журн. «Вопросы истории», 1956, № 5; В. А. Єжов, Восстановление Донецкого угольного бассейна в годы Великой Отечественной войны (1943—1945 гг.), «Вестник Ленинградского университета», 1956, № 14; Е. Ф. Васильева, Борьба партийной организации Украины за восстановление и развитие тяжелой промышленности республики (1946—1953 гг.), «Научные записки Харьковского института механизации сельского хозяйства», вип. 7, 1957; Ц. Д. Шило, Борьба Коммунистической партии за відбудову заводу «Запоріжсталь» (1943—1947 рр.), «Наукові записки Запорізького педагогічного інституту», т. 5, 1957; С. К. Скоробогатов, Партийная организация металлургических предприятий Украины в борьбе за досрочное выполнение четвертой пятилетки, «Сборник трудов Днепродзержинского вечернего металлургического института», т. 3, 1958; його ж, Коммунисты в авангарде восстановления предприятий черной металлургии Украины в годы Великой Отечественной войны (сентябрь 1943—1945 гг.), «Труды кафедры истории КПСС Харьковского университета им. А. М. Горького», т. 7, 1959; И. Я. Якушечкин, Сталинская областная организация Коммунистической партии Украины в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы Великой Отечественной войны, «Научные записки кафедры истории КПСС Ждановского металлургического института», т. 1, 1959; И. Я. Омеляненко, Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне, Сталинно, 1959.

У ряді статей про відбудову вугільної і металургійної промисловості УРСР немає наукового дослідження проблем. Так, Л. О. Беспалова не тільки не вводить у науковий обіг нових матеріалів (у статті лише одне посилання на архів), а навіть не робить спроби поставити теоретичні питання або зробити серйозні узагальнення. Відсутність серйозних теоретичних висновків характерна і для статті Є. Ф. Васильєвої. У статті І. Я. Якушечкіна не висвітлено таких корінних питань, як партійно-масова робота Сталінської обласної парторганізації, підготовка і виховання кадрів, діяльність шахтних профспілкових і комсомольських організацій у період відбудови вугільної промисловості Донбасу. В багатьох статтях має місце прикрашення дійсності, рідко можна зустріти навіть згадку про труднощі, які довелося переборювати відбудовникам промислових підприємств під час війни і в перші післявоєнні роки, не показується, як партія організовувала трудящих на подолання цих труднощів. Питання відбудови вугільної і металургійної промисловості України знайшли відображення і в працях з історії окремих підприємств⁶. Це переважно літературно-історичні нариси.

Окремі проблеми, пов'язані з відбудовою машинобудівної промисловості України, досліджуються у змістовних статтях Л. Т. Прокоф'євої⁷. На жаль, автор не використовує матеріали центральних архівів, зокрема документів фонду Наркомату важкого машинобудування (ЦДАЖР і СБ СРСР), що позбавило статтю узагальнюючих даних. Трудовий героїзм машинобудівників України (1943—1950 рр.) висвітлюється в книжках з історії Старокраматорського машинобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе, Харківського тракторного заводу, Херсонського комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського, Горлівського машинобудівного заводу ім. С. М. Кірова⁸. Деякі дані про відбудову і розвиток машинобудівних підприємств Харкова наведені в книжці Г. М. Окладного⁹. В ряді праць досліджується історія відбудови і розвитку в 1943—1950 рр. суднобудівної і енергетичної промисловості України¹⁰. Водночас почали появлятися праці про відбудову, соціалістичну реконструкцію і дальший розвиток промисловості західних областей Української РСР¹¹.

Отже, маємо тематичну нерівномірність у вивченні відбудови промисловості Української РСР. В більшості цих праць розглядається питання відродження промисловості окремих районів (переважно Донбасу), або галузей виробництва, а хронологічно багато з них обмежені першим періодом відбудови — 1943—1945 рр.

⁶ «Макеевский металлургический завод им. С. М. Кирова». Сталино, 1949; «История родного завода, Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им. В. И. Ленина», Днепропетровск, 1957; «Славный путь», Жданск, 1959; В. Бу р о в а, С. Ш о р, Хозяева подземных кладовых, Из истории шахты им. Ильича в Донбассе, М., 1960; «Наша «Кочегарка», Сталино, 1958; «Молодость старого завода», Днепропетровск, 1960.

⁷ Л. Т. Прокоф'єва, К истории восстановления машиностроительной промышленности Донбасса в 1943—1945 годах, «Труды Донецкого индустриального института», т. 30, вып. 1, 1958; ІІ ж, Партійна робота на машиностроительных предприятиях Донбасса в годы четвертой пятилетки, «Труды Донецкого индустриального института», т. 47, 1959.

⁸ Н. Древетняк, Гвардия машиностроителей, М., 1947; «Харківський тракторний завод імені Орджонікідзе, 1931—1951», Харків, 1952; Г. А. Голубєв, Г. Д. Ратнер, З історії комбайнового заводу імені Г. І. Петровського, Херсон, 1952; «Донецкий арсенал», Сталино, 1960.

⁹ Г. М. Окладний, Очерки по истории развития Советского Харькова», Харьков, 1956.

¹⁰ Ю. И. Усыченко, Славные годы, Краткий очерк истории Одесского судоремонтного завода № 1, Одесса, 1952; В. Б. Бабенко, Відбудова промисловості і сільського господарства півдня України в післявоєнний період (1944—1945 роки), За матеріалами Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, «Праці Одеського сільськогосподарського інституту», т. 11, 1957; И. Е. Крук, Борьба Одесской партийной организации за восстановление и развитие народного хозяйства в годы четвертой пятилетки (1946—1950 гг.), «Научные записки Одесского кредитно-экономического института», т. 12, 1960; Г. Я. Гальченко, Борьба партийных организаций Донбасса за восстановление электроэнергетики в 1943—1945 гг., «Труды Донецкого индустриального института», т. 47, 1959.

¹¹ И. П. Лысенко, Борьба КПСС за коренные изменения в промышленности и железнодорожном транспорте Советской Буковины. 1940—1950 гг., М., 1957; В. В. Хайнас, Комуністична партія Закарпатської України в боротьбі за відбудову і соціалістичні перетворення народного господарства (жовтень 1944—червень 1945 рр.), «Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету», № 1, 1957; М. Ф. Синчалов, Розвиток нафтової промисловості в Західних областях УРСР в післявоєнний період (1946—1950 рр.), «Наукові записки Львівського сільськогосподарського інституту», т. 9, 1959.

Відбудова промисловості Української РСР у післявоєнний період проходила активну участь і братерською допомогою всього радянського народу, насамперед, трудящих Російської Федерації. Природно, що вивчення форм методів і конкретних результатів всенародної допомоги у відбудові української промисловості, розробка зв'язку з цим теоретичних питань інтернаціонального виховання трудящих займають важливе місце в літературі з історії України в післявоєнний період. Слід назвати праці Є. А. Киян, Г. Т. Кікалова, М. М. Лукиної та ін.¹² Праці цих авторів містять багато цікавих фактів, проте деякі з них повторюють одна одну (статті М. А. Гудзенка, М. М. Лукиної). Це можна пояснити зокрема використанням одних і тих же джерел. Зовсім не використовується місцева періодична преса (не кажучи вже про архіви) тих областей і республік, звідки йшло на Україну устаткування, будівельні матеріали та ін.

Могутнім засобом найшвидшої відбудови і розвитку промисловості в 1943—1950 рр., яскравим проявом трудового і політичного піднесення робітничого класу України стало соціалістичне змагання, рух новаторів виробництва. Але це питання досі мало вивчене¹³. Почалося, хоча теж ще недостатньо, дослідження соціально-економічних процесів, що відбувалися у робітничому класі України в післявоєнний період, проблем підготовки кваліфікованих робітничих кадрів для промисловості. Насамперед слід назвати статті П. А. Сидоренка¹⁴, в яких даються цінні дані з цих питань. На жаль, не всі питання автор проаналізував з однаковою теоретичною глибиною. При дослідженні проблем матеріального рівня життя робітників слід було більше уваги приділити методології його вивчення. Недооцінка цього обумовила нечіткість окремих висновків. Наприклад, не можна погодитися з П. А. Сидоренком, коли він для визначення рівня життя радянських робітників бере лише один показник реальної заробітної плати, не ураховуючи затрат суспільного фонду на безкоштовну медичну допомогу, культурно-освітню роботу тощо.

Діяльність робітничого класу багатогранна: вона відбивається не тільки в сфері матеріального виробництва, а й у політичному і культурному житті суспільства. Вивчення цих питань діяльності робітничого класу України у післявоєнний період також привертає увагу дослідників. У статтях А. Н. Стадника і Є. А. Киян розглядається діяльність профспілкових організацій України 1943—1950 рр.¹⁵ У статті А. Н. Стадника детально аналізуються заходи по відбудові й налагодженню нормальної роботи профспілкових організацій України, допомога їм з боку ВЦРПС, профспілок братніх республік. Автор наводить цінні відомості про зростання профспілкових організацій, перші кроки профспілок на визволеній від ворога території. Менш вдалою є стаття Є. А. Киян. В ній подаються в основному загальновідомі дані про діяльність ВЦРПС, що ілюструються прикладами з окремих заводів України. Відсут-

¹² Е. А. Киян, Роль дружбы русского и украинского народов в восстановлении разрушенного хозяйства Советской Украины, «Труды Харьковского инженерно-экономического института», т. V, 1954; Г. Т. Кікалов, Допомога великого російського народу українському народові у відбудові народного господарства в післявоєнний період, К., 1954; М. М. Лукина, Братерська допомога народів СРСР українському народові у відбудові економіки Радянської України (1943—1945 рр.), «Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту», т. 17, 1957; Н. А. Гудзенко, Братська допомога російського і других народів СССР в відновленні промисловості і транспорту Советской Украины в военные (1943—1945 годы), «Труды кафедры общественных наук Днепропетровского института железнодорожного транспорта», вып. 1, 1957; М. О. Будзько, КПРС — організатор всенародної допомоги трудящим західних областей УРСР у відбудові і дальшому розвитку народного господарства (1944—1950 рр.), «Збірник наукових праць викладачів і аспірантів кафедри історії КПРС Київського державного університету», № 1, 1960.

¹³ И. Е. Щербина, Партийные организации Сталинской дороги — во главе социалистического соревнования и трудового подъема масс в годы Отечественной войны, «Труды Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта», вып. 1, 1957; В. А. Єжов, Социалистическое соревнование шахтеров Донбасса в 1943—1945 гг., «Научные доклады Высшей школы, Исторические науки», № 4, 1958.

¹⁴ П. А. Сидоренко, Деятельность партийных организаций Донбасса по подготовке квалифицированных рабочих кадров угольной промышленности через систему государственных трудовых резервов в годы четвертой пятилетки, «Труды Донецкого индустриального института», т. 30, вып. 1, 1958; Його ж, КПСС в борьбе за повышение жизненного уровня и улучшение бытовых условий рабочего класса угольной промышленности Донбасса в годы четвертой пятилетки, «Труды Донецкого индустриального института», т. 47, 1959.

¹⁵ О. М. Стадник, Діяльність профспілкових організацій на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України (1943—1945 рр.), «Український історичний журнал», 1959, № 6; К. А. Киян, Профспілки України в боротьбі за відбудову і розвиток важкої промисловості (1946—1950 рр.), «Український історичний журнал», 1960, № 3.

ній аналіз основних форм і напрямів профспілкової роботи, ролі профспілок України у відбудові промисловості, в розвитку масового соціалістичного змагання робітничого класу за дострокове виконання четвертої п'ятирічки.

Активній участі комсомолу України у відбудові промисловості присвячено статті Н. Ф. Хорошайлова і Є. І. Цимбала¹⁶.

Отже, останнім часом помітно підвищується науковий інтерес до розробки історії післявоєнної відбудови промисловості Української РСР. Основним недоліком у вивченні цього важливого питання є відсутність монографічних або проблемних праць. Відповідні розділи «Історії Української РСР» (т. 2, К., 1958) і книжки М. І. Супруненка «Україна в Великій Отечественной войне Советского Союза» (К., 1956) мають загальний оглядовий характер. Дальше глибоке вивчення самовідданої боротьби робітничого класу за відбудову і розвиток промисловості Української РСР у 1943—1950 рр., організуючу і спрямовуючу діяльність партійних організацій України в той період і створення на цій основі змістовних праць — почесне завдання радянських істориків.

В. А. ЄЖОВ

ПІДВИЩИТИ ВИМОГЛИВІСТЬ ДО КРАЄЗНАВЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У комуністичному вихованні трудящих важливу роль відіграє вивчення і висвітлення пройденого радянським народом славного шляху боротьби й перемог, господарських досягнень Радянської країни, її досвіду, природи та природних багатств. Виступаючи 2 жовтня 1942 р. на зборах партійного активу Москви, М. І. Калінін говорив, що виховання патріотизму необхідно починати з поглибленого пізнання своєї Батьківщини. Велике значення у цьому має краєзнавча література, випуск якої на Україні рік у рік зростає. Так, якщо в 1959 р. всіма видавництвами було випущено в світ близько 20 назв книжок з краєзнавчих питань, то в 1960 р. — 80. Збагатився зміст і форми викладу краєзнавчого матеріалу. Це здебільшого публіцистичні нариси про окремі області, міста і села, дослідження з історії фабрик і заводів, путівники-довідники для туристів тощо, що видаються порівняно великими тиражами і стають надбанням широкого кола читачів.

Чимало видано книжок і брошур з серії історії міст, фабрик, заводів та «Вивчай рідний край» Сталінським, Кримським книжковими та Львівським книжково-журнальним видавництвами. Це заслуговує всілякого схвалення. Завдання масового випуску історико-краєзнавчої літератури в основному розв'язане. Проте треба ще багато зробити для поліпшення її змісту і підвищення ідейно-теоретичного рівня видань. Про це свідчить аналіз історико-краєзнавчої літератури, випущеної у 1960 р. видавництвами України.

Книжка чи брошура краєзнавчого характеру насамперед повинна давати основні відомості про історію, господарські та культурні досягнення, природу та природні багатства області, району чи міста. Причому основна увага повинна зосереджуватись на висвітленні історії радянського періоду і досягнень трудящих у виконанні історичних рішень Комуністичної партії та Радянського уряду.

Однак у деяких виданнях краєзнавчої літератури ця необхідна умова не дотримана, що значно знижує їх виховну цінність. Так, у загалом непоганій брошурі О. М. Бахаєва «Сталіно сегодня и завтра» (Сталінське книжкове видавництво, 1960, 54 с.) дуже збіднено показана історія революційного руху в Донбасі, зокрема боротьба за встановлення Радянської влади, і водночас надто багато уваги приділено діяльності іноземного капіталіста Юза. Автор навіть не згадує, що Сталіно — центр найбільшого на Україні економічного адміністративного району, і обмежує розповідь про промисловість міста тільки згадкою про шахтні терикони та заводські труби. У брошурі, крім історичних осіб, не називаються люди, якими пишається місто зараз. Звернена в минуле і не орієнтує на вивчення сучасного та майбутнього рідного краю, соціалістичних перетворень та комуністичного будівництва і книжка Ю. О. Клочкова «Славянск» (Сталінське книжкове видавництво, 1960, 165 с.). Так, з 165 сторінок книжки післявоєнного періоду присвячено лише 40, причому періоду боротьби трудящих Слов'янська за побудову комунізму, за дострокове виконання семірічки — тільки шість сторінок. У брошурі Ю. Хохрякова «Южный берег Крыма» (Кримське

¹⁶ Н. Ф. Хорошайлов, Комсомол Сталинской области в борьбе за восстановление угольной и металлургической промышленности (1943—1945 гг.), «Труды Донского индустриального института», т. 47, 1959; Е. И. Цимбала, Комсомол Украины в борьбе за воспитание у молодежи угольной и металлургической промышленности сознательного отношения к труду (1946—1950 гг.), «Научные записки Одесского кредитно-экономического института», т. 12, 1960.

гніжкове видавництво, 1960, 176 с.) основна увага зосереджена на описі його природи та природних багатств і майже відсутня розповідь про Крим промисловий і сільськогосподарський.

Краєзнавча книжка повинна бути науково достовірною і водночас популярною. А це вимагає від авторів і видавництв ретельної перевірки вірогідності історичних фактів і правильної, марксистсько-ленінської їх оцінки. Однак у багатьох книжках і брошурах зустрічається перекуреність історичних фактів і невірне тлумачення окремих подій. Серйозні недоліки у висвітленні й оцінці історичних подій мають місце у книжках Ю. О. Ключова «Славянськ» та О. Ключника «Белгород-Дністровський» (Одеське книжкове видавництво, 1960, 146 с.). Так, причини занепаду Аккермана в XIX ст. (так звався тоді Білгород-Дністровський.—Я. С.) автор книги «Белгород-Дністровський» вбачає тільки в «бездарності та лінощах царських правителів» (стор. 50), а не в суспільному устрої тодішньої Росії. В книжці Ю. О. Ключова «Славянськ» нечітко визначається політика царських властей щодо Слов'янського курорту. У книжці говориться, що в 1876 р. на умовах, які гарантували розвиток слов'янського курорту, він по царському указу перейшов у власність міста (стор. 155). Що це були за умови і чим були викликані, про це автор не говорить нічого, і тому таке «піклування» царських властей про курорт просто не зрозуміле. В книжці плутано говориться і про місце битви дружини князя Ігоря з половцями в 1185 р. У вступі автор твердить, що «між цими озерами (на околиці Слов'янськ».—Я. С.) загинули «полки Ігоревы за землю Русскую в 1185 году» (стор. 3), а далі вказує, що визначити місце історичної битви належить нашим ученим-археологам (стор. 16).

Недоліки краєзнавчої літератури свідчать, що часто і автор і видавництво повільно підбирають об'єкти для створення краєзнавчої книжки і при їх висвітленні зосереджують свою увагу на другорядних питаннях. Варто нагадати у зв'язку з цим слова М. С. Хрушова про те, що деякі керівники «взялися за відбудову з руїн палаців і замків феодалів, багато з яких не мають серйозної історичної цінності»¹⁷. Ця вказівка є серйозним застереженням і тим, хто займається створенням краєзнавчої літератури.

Історико-краєзнавчим дослідженням інколи не вистачає політичної гостроти, глибоких теоретичних узагальнень. Так, М. Воробійов — автор книжки «Город, рожденный Днепром» ім. В. І. Леніна» (Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1960, 79 с.), яка в цілому заслуговує позитивної оцінки,—розповідаючи про важкі умови життя та працю трудящих, твердить, що «робітник, боячись бути викинутий на вулицю, повинен був мовчки (курсив наш.—Я. С.) працювати на господарчиків та міських багатіїв» (стор. 6), а дозволяти трудящих зводилося до «відвідування церков і молитовних будинків, весіль, які супроводжувались диким розгулом, пияцтвом, кривавими бійками і вбивствами» (стор. 5). Це твердження приймає революційні традиції робітничого класу і не відповідає історичній правді, бо широко відомі славні події революційної боротьби трудящих Катеринославщини, у тому числі й Олександрівська (Запоріжжя). А в книзі про це майже нічого не говориться.

У книжці О. Ковальова «Червоноград» (Львівське книжково-журнальне видавництво, 1960, 83 с.) наводяться без відповідних коментарів слова прогресивного польського письменника Станіслава Сташца: «Я бачу мільйони створінь, одні з яких напівголі ходять, інші одягнуті в шкіри чи в грубі свити, всі висохлі, виснажені, зарослі і закурені. Вони тяжко дихають, очі їх глибоко запали. Похмурі, затуркані, тупі, вони мало відчувають і мало мислять — у цьому їх найбільше щастя. В них ледве можна знайти розумну душу. Зовні на перший погляд вони більше подібні до тварин, ніж до людини» (стор. 12—13). О. Ковальов навіть не згадує про селянські виступи проти поміщицького гноблення і сваволі у той час і тому соціальне становище західноукраїнського селянства у XVIII ст. висвітлює невірно.

Глибокі теоретичні узагальнення, політична гострота особливо необхідні, коли йдеться про соціально-економічні перетворення чи процеси, які відбувалися в роки Радянської влади. Так, О. Ковальов робить спробу висвітлити питання переходу західноукраїнських селян до колективного ведення господарства, проте при цьому не розкриває об'єктивних причин колективізації.

Слід окремо сказати про загальну культуру деяких видань, які мають багато мовних і стилістичних недоліків, а також погано оформлених художньо. Надто розтягнута і містить велику кількість мовних огріхів книга М. В. Лопатіна «У колыбели Донбасса» (Луганське обласне видавництво, 1960, 279 с.). У розділі «Знатные люди, родившиеся, воспитывавшиеся или работавшие в Лисичанске» поряд з дійсно видатними людьми, такими, як К. Є. Ворошилов, Д. В. Скобельцин та ін., фігурують гетьман війська Запорізького Іван Скоропадський, хорватський полковник Депперадович Райко, який у 1753 р. очолив переселення військовослужбовців у Лисичанськ та інші другорядні особи. Добрий намір — створити популярну книжку з історії одного з найстаріших міст України Лисичанська — не вдався.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна» від 22 січня 1960 р.

У збірці нарисів про Одесу та її славних трудівників під назвою «Город вечной юности» (Одеське книжкове видавництво, 1960, 172 с.), задум якої сам по собі заслуговує схвалення, є багато стилістичних огріхів, що значно знижує її цінність. Особливо характерним у цьому є нарис «Моя вторая Родина». В ньому, наприклад, дається характеристика міста: «Одеса є історичним містом. Кажуть, там відомий в Європі оперний театр і хороші морські пляжі» (стор. 71), або — «В місті є багато культурних цінностей. Великий Пушкін тут жив. Броненосець «Потемкин» здійснив повстання. Сміливі одесити захистили героїчне місто своєю кров'ю» (стор. 72). До цього слід додати, що із збірки зовсім випала розповідь про славні революційні традиції Одеси, і тому така характеристика аж ніяк не може задовольнити читача.

Прикладом нечіткого викладу думок і низького рівня редагування може служити те місце в книжці М. Воробйова «Город, рожденный Днепром» ім. В. І. Леніна», де автор намагається розповісти читачам про дореволюційні культурні заклади Запоріжжя: «В місті було технічне і комерційне училище. Так званий «драматичний театр» розміщався у дерев'яному лабізі. Для зборищ чорносотенців був спеціальний будинок. Працював примітивний кінематограф» (стор. 5). Обурливий, зневажливий напіс «Вхід до парку собакам і солдатам заборонено» автор кваліфікує лише як «досить своєрідний» (стор. 5), а тим часом цей напіс яскраво свідчить про приниження гідності людини за часів царизму.

В збірці Л. Данилова «Наши Херсон» (Херсонське книжково-газетне видавництво, 1960, 79 с.) повідомляється, що в Херсоні уже в кінці XVIII ст. був заснований «парк культури і відпочинку» (стор. 72). Така безпідставна модернізація термінології може викликати лише подив у читачів.

Вкрай недбало відредагована книжка О. Ключника «Белгород-Днестровский». Автор і видавництво твердять, нібито ще в XIX ст. існували літописці, плутають дати, прізвища й назви. Так, на стор. 23 говориться, що «Білгород остаточно став російським містом після війни 1801—1812 рр.», а на стор. 46 читаємо: «Приєднання Бессарабії (а Білгород тоді входив до складу Бессарабії.—Я. С.) до Росії в результаті війни 1806—1812 рр...». Крім того, у книжці є багато граматичних помилок.

Художнє оформлення краєзнавчої літератури в більшості бліде, безбарвне й одноманітне. Стало вже поганою традицією на обкладинці путівника-довідника зображувати туриста з рюкзаком, а історико-краєзнавчого нарису — стародавню фортецю.

Отже, справа створення історико-краєзнавчої літератури вимагає серйозного поліпшення. До цієї роботи необхідно залучити найширші верстви громадськості: наукових працівників, письменників, учителів і всіх, хто займається краєзнавчими дослідженнями. Виданням краєзнавчої літератури займаються в основному обласні видавництва. Безперечно, що там є необхідні сили, які можуть подати кваліфіковану допомогу авторам у підготовці книжок. На нашу думку, при редакційних радах видавництва необхідно створити комісії або секції, які розглядали б тематику, проспекти, рукописи краєзнавчої літератури тощо. З кожним днем збільшується кількість людей, які проявляють інтерес до місцевої історії, зростає потік краєзнавчої літератури. Тому слід підтримати пропозицію академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича, щоб одно з видавництв (а це може бути видавництво АН УРСР) зайнялося створенням бібліографії краєзнавства України. Народу потрібні високоякісні, популярно написані, невеликі за обсягом книжки та брошури краєзнавчого характеру. На Україні є всі умови, щоб задовольнити цю потребу. І це буде певним вкладом у благородну справу комуністичного виховання трудящих.

Я. М. СЕРІШЕВ

ВИДАННЯ ДО 250-РІЧЧЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

У 1959 р. наукова громадськість СРСР відзначила 250-річчя славної Полтавської битви 1709 р., яка принесла перемогу російсько-українським військам над шведськими загарбниками, вирішила долю Північної війни на користь Росії і ліквідувала загрозу агресії з боку Швеції.

Предметом даного огляду є радянська історична література до 250-річчя Полтавської битви. Глибоке і всебічне вивчення архівних матеріалів дало змогу радянській історіографії широко висвітлити історію СРСР кінця XVII — початку XVIII ст., викрити агресивні задуми шведських загарбників та їх короля-авантюриста Карла XII щодо Росії, України, Білорусії, Литви, Польщі та інших країн, викрити справжні наміри зрадника Мазепи — відірвати Україну від Росії і віддати її польсько-шведським феодалам, нарешті змалювати народну війну проти іноземних загарбників та їх спільників, а також всебічно і докладно висвітлити Полтавську битву та її наслідки.

Російські й українські вчені спільно працюють над історією Північної війни 1700—1721 рр. Напередодні ювілею 250-річчя Полтавської битви було опубліковане

фундаментальне дослідження Є. В. Тарле¹⁸. Ця праця становить важливий вклад у радянську історичну науку. Є. В. Тарле створив широке полотно Північної війни, вторгнення шведів у межі Росії, битви під Лісною у 1708 р. і Полтавою — у 1709 р., торкнувся розгортання народної війни в Білорусії і на Україні проти загарбників та наслідків розгрому шведської армії Карла XII. В. Є. Шutoй дослідив участь народних мас Росії, України, Білорусії, Польщі, Литви та інших країн у боротьбі проти шведської агресії¹⁹. У книгах Є. В. Тарле і В. Є. Шutoго на величезному архівному і опублікованому матеріалі показано силу Російської держави, патріотизм її народів, незламність союзу України з Росією, вирішальне значення для народів Польщі, Литви, Латвії та Естонії дружби з великим російським народом, який подав їм допомогу в боротьбі за визволення з-під шведського панування.

Інститут історії Академії наук СРСР та Інститут історії Академії наук Української РСР до 250-річчя Полтавської битви підготували збірник статей «Полтава»²⁰. Цей збірник складається з історіографічного вступу, трьох основних розділів («Полтавська перемога та її історичне значення»; «Російська армія і реформи початку XVIII ст.»; «Матеріали і пам'ятники Полтавської перемоги»). Вступ, написаний Л. Г. Безкровним, Б. Б. Кафенгаузом, Ю. Р. Клокманом, містить огляд основної літератури і опублікованих джерел з історії Північної війни з початку XVIII ст. і до 1959 р. Перший розділ збірника присвячено воєнно-дипломатичній історії Полтавської битви та її значенню для зміцнення міжнародного становища Російської держави у першій чверті XVIII ст. У великій розвідці Л. Г. Безкровного «Стратегія і тактика російської армії в полтавський період Північної війни» показано перевагу російського воєнного мистецтва над європейським і зокрема над авантюристичною стратегією шведського короля Карла XII. Автор на підставі архівних і опублікованих матеріалів робить ряд нових висновків про особливості стратегії і тактики російської армії. Тому це дослідження — важливий вклад у воєнну історію Росії XVII—XVIII ст.

У боротьбі проти агресивної армії Карла XII Петро I і військове командування надавали великого значення союзові з Польщею, її стратегічному положенню і військовим силам. Г. Ю. Гербільський у статті «Російсько-польський союз і Жовківський стратегічний план» вказує, що Росія на початку XVIII ст. допомагала Польщі грошовими субсидіями і військовими силами. Петро I неодноразово приїжджав до Львова, який після падіння Варшави і Кракова став центром підготовки польських сил для боротьби з шведами. Його квартира в 1706—1707 рр. деякий час знаходилась у Жовкві. Відомий в історії Жовківський стратегічний план Петра I стосувався захисту кордонів Росії від можливого вторгнення шведів. Система оборонних заходів передбачала створення укріплених ліній в районах Пскова — Смоленська, Білорусії і Західної України, а також посилення оборони Москви і всієї України. Важливу роль артилерії у Полтавській битві показано на матеріалах архіву Артилерійського історичного музею (Ленінград). Є. Є. Колосов у статті «Артилерія в Полтавській битві» спиняється на питаннях про оснащення військ Петра I артилерією і боєприпасами, а також про стратегічне і тактичне використання їх. Під Полтавою в ході битви було використано 102 гармати різних калібрів. Нові моменти вносить і розвідка Є. П. Под'япольської «Військові ради 1708—1709 рр.» (на що тему спеціальних досліджень не було). В російській армії вони відіграли серйозну роль у розвитку воєнного мистецтва і розв'язанні військових завдань під час Північної війни. На підставі розрізнених і фрагментарних відомостей автору вдалося з'ясувати поставлене питання.

А. П. Глаголева в статті «Російсько-турецькі відносини напередодні Полтавської битви» показує на архівному матеріалі успіх російської дипломатії у справі забезпечення мирних відносин з Туреччиною і Кримом, провал намагань Карла XII і Мазепи втягти останніх у воєнний конфлікт з Росією. У статті Б. Б. Кафенгауза «Полтавська перемога і російсько-французькі відносини» йдеться про зростання міжнародного авторитету Російської держави, її впливу на європейську дипломатію після Полтавської битви. Франція в 1709 р. шукала шляхів для зближення з Росією, яка у двобій перемогла першокласну армію Карла XII. Т. К. Крилова у статті «Зовнішня політика Росії після Полтави, 1709—1710 рр.» на підставі нових архівних матеріалів встановила, що Петру I (всупереч бажанню Англії, Голландії та інших країн) вдалося не лише відновити Північний союз, а й ізолювати Швецію актом про північний нейтралітет від 31 березня 1710 р. (його підписали Англія, Австрія і Голландія).

¹⁸ Є. В. Тарле, Северная война и шведское нашествие на Россию, М., 1958, 480 с.

¹⁹ В. Е. Шutoй, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, М., 1958, 448 с.

²⁰ «Полтава, К 250-летию Полтавского сражения, Сборник статей» М., 1959, 459 с.

Другий розділ збірника містить статті, що висвітлюють воєнну економіку Росії на початку XVIII ст. Окремі праці стосуються становища на Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. і ролі українського козацтва у Північній війні. На базі глибоких досліджень радянських істориків С. Г. Струмилін у статті «До питання про економіку петровської епохи» спростовує версію буржуазних істориків про штучність і скороминучий характер розвитку мануфактурної промисловості в Росії в кінці XVII — першій чверті XVIII ст. та її мимий крах після смерті Петра І. Н. І. Павленко в розвідці «Продукція уральської металургії на початку XVIII ст.» показує велике значення продукції металургійних заводів Уралу для виробництва зброї і зокрема артилерії. На підставі великого архівного матеріалу П. М. Лук'янов у повідомленні «Виробництво пороху в Росії в першій чверті XVIII ст.» розробляє питання про постачання пороху російській армії. Він вказує на значний розвиток порохової промисловості на Україні, викриває спроби зрадника Мазепи не допустити вивозу пороху до Москви на початку Північної війни. Заслугує на увагу дослідження А. І. Юх-та «Російська промисловість і постачання армії обмундируванням і амуніцією». Всі ці статті доводять, що економіка Росії на початку XVIII ст. була здатною забезпечити перемогу над Швецією.

Питання про комплектування військових сил у Росії і про класові суперечності в армії на початку XVIII ст. ще не вивчено достатньою мірою. На підставі архівних документів В. Н. Автократов у статті «Военний приказ. До історії комплектування і формування військ в Росії на початку XVIII ст.» показав, що ця установа у перший період Північної війни була важливим органом, який здійснював формування нових військових частин. Уряд Петра І докладав багато зусиль, щоб створити офіцерський корпус з російського дворянства, замінивши найманих офіцерів-іноземців. Про організацію і внутрішній стан російської армії в 1700—1709 рр., про її боєздатність, а також класовий характер воєнної реформи Петра І та її наслідки говориться у статті Н. Б. Голікової «З історії класових суперечностей в російській армії».

В збірнику велика увага приділена історії України, висвітлюються феодално-кріпосницькі відносини, класова боротьба і роль козацького війська напередодні і в період Північної війни. Це дуже важливі питання, бо на полях України була розгромлена шведська армія Карла XII, і український народ вніс свій великий вклад у цю справу. У розвідці В. А. Романовського «Феодално-кріпосницькі відносини і класова боротьба на Лівобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.» наведено маловідомі цифрові дані про зростання феодалного землеволодіння у всіх полках, а також відомості про маєтки гетьмана Мазепи. У статті В. А. Дядиченка «Українське козацьке військо в кінці XVII — на початку XVIII ст.» вперше в радянській історіографії на підставі архівних матеріалів глибоко аналізується військова організація на Україні. Українське козацьке військо, яке складалося в процесі формування української державності і визвольної боротьби українського народу, було складовою частиною російських збройних сил і показало високі бойові якості у війнах з Швецією та Туреччиною в кінці XVII — на початку XVIII ст.

Третій розділ збірника складається з розвідок про джерела, історіографію і пам'ятники Полтавської битви. При характеристиці невиданого п'ятого тома «Історії царювання Петра Великого» Н. Г. Устрялова Ю. Р. Клокован звернув увагу на вміщені там маловідомі свідчення англійця Степені і саксонського генерала Маттіаса-Йоганна Шуленбурга про Карла XII та його армію, а також на донесення австрійського резидента в Москві імператору Йосифу І за 1707—1709 рр. Цікаве за змістом і дослідження Т. А. Бикової «Перші друковані джерела про Полтавську перемогу». Автор вказує на недостатнє вивчення газети «Ведомости» як джерела взагалі, характеризує вміщені в ній матеріали про Полтавську битву, згадує про відгуки закордонної преси на перемогу російської армії над шведами. Цікавою є публікація А. В. Флоровського про невідому відозву Петра І до шведського народу та його уряду з пропозицією припинити кровопролитну війну. Цю відозву було знайдено в архіві м. Відня (Австрія).

Серед недостатньо розроблених важливих джерел історії Північної війни слід назвати карти, схеми і плани. У збірнику вміщено дослідження Л. А. Гольденберга «Картографічні джерела XVIII ст. про воєнні дії в 1708—1709 рр.», де подано огляд воєнних карт, планів і схем, що відносяться до заключного етапу першого періоду Північної війни (липень 1708 — 30 червня 1709 р.).

Привертає до себе увагу історіографічне дослідження А. І. Козаченка «Події 1708—1709 рр. на Україні у висвітленні дворянсько-буржуазної історіографії». Автор ставить за мету прослідкувати, як складалась націоналістична легенда про Мазепу і мазепищів в українській дворянській та буржуазній історіографії і викриває реакційну суть цієї легенди. Автор піддав критичному розглядові літописи, праці дворянської і буржуазної історіографії і водночас показав цілком вірне розуміння подій 1708—1709 рр. революціонером-демократом Т. Г. Шевченком. Особливу увагу він звернув на викриття фальсифікацій українськими буржуазними націоналістами сторичного минулого України. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції

контрреволюційна українська націоналістична еміграція (І. Борщак, Д. Дорошенко, Б. Крупницький та ін.) піднімає на щит зрадника Мазепу і мазепинців, всіляко паплюжить народних героїв Семена Палія, Василя Кочубея та ін.

Серйозну увагу в збірнику приділено розгляді історичних речових пам'яток Полтавської битви (прапорів, зброї, медалей, одержі тощо), які зберігаються в музеях країни, а також пам'ятних місць та історико-архітектурних споруд на честь цих подій. Джерелам такого виду присвячені статті А. Н. Заїки та А. Т. Єрісова «Пам'ятники Полтавської битви (м. Полтава)», Н. В. Гордієва, М. Є. Портнова «Пам'ятники Полтавської битви у зібраннях Оружейної палати та Історичного музею»; Л. Н. Кружалева «Пам'ятники Полтавської битви в Ленінградському Артилерійському історичному музеї»; «Пам'ятники Полтавської перемоги в Ермітажі» (Ленінград); А. Н. Луппол «Нумізматичні пам'ятники Полтавської битви в зібранні Державного історичного музею». Збірник статей «Полтава» є безперечно важливим досягненням радянської історичної науки.

Історики Радянської України підготували і випустили у світ кілька наукових праць, присвячених 250-річчю Полтавської битви. Інститут історії Академії наук УРСР видав збірник статей²¹, в якому висвітлюється становище, воєнні події початку XVIII ст. на Україні і Полтавська битва, а також ряд питань джерелознавства та історіографії. В розвідках О. П. Маркевича «Полтавська битва 27 червня 1709 р.» і Л. В. Олійника «Героїчна оборона Полтави» подаються відомості про спільну боротьбу російського і українського народу з шведськими загарбниками в 1708—1709 рр. на території України. Досі не було праць про роль і значення Києва у перший період Північної війни (1700—1709 рр.), тому заслуговує на увагу вміщене у ювілейному збірнику стаття Н. С. Сидоренко «Київ у роки боротьби проти шведської навали (1700—1709 роки)». Автор на підставі опублікованих матеріалів показує стратегічне значення Києва під час першого періоду Північної війни. В. Є. Шутий у статті «Політика російського уряду на Україні в період зимової кампанії 1708—1709 років» на основі документальних матеріалів показав, що російський уряд і воєнне командування докладало всіх зусиль, щоб захистити Україну від ворожої навали, допомагало організувати збройну партизанську війну українського народу проти шведів. Стаття В. О. Голобуцького «Запорізьке козацтво на початку XVIII ст.» присвячена висвітленню ставлення Запорізької Січі до подій 1708—1709 рр. на Україні. Автор доводить, що зруйнування Старої Січі не лише диктувалося суворими вимогами війни, як вважають деякі радянські історики, а було наслідком посилення феодално-кріпосницького та національного гніту в країні.

У збірнику вміщені змістовні розвідки з питань української історіографії Полтавської битви. У праці В. А. Дядиченка «До критики буржуазно-націоналістичних перекирвань історії України періоду Північної війни» викрито фальсифікації націоналістами історії України кінця XVII—початку XVIII ст. Українські буржуазні націоналісти (М. Грушевський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, І. Тиктор, І. Борщак, М. Андрусик та ін.) приділяли чимало уваги тенденційному перекирванню подій саме цього періоду. Ворожу українському народові діяльність гетьмана Мазепи вони виправдовували, а емігранти продовжують це робити і тепер, використовуючи жупел «мазепинства» у своїй антирадянській пропаганді. Автор статті на багатому фактичному матеріалі довів цілковиту безпідставність тверджень націоналістів. В. Г. Сарбей у статті «Полтавська битва 1709 р. у висвітленні радянських істориків» дав стислу характеристику праць радянських істориків Б. Кафенгауза, Б. Тельпуховського, В. Лебедева, В. Панова, А. Козаченка, К. Базилевича, М. Маркевича, Є. Тарле, В. Дядиченка, В. Шутого та ін. про події в Росії і на Україні на початку XVIII ст. В повідомленні І. Ф. Шатилюка «Історичні місця і пам'ятники Полтавської битви» на підставі документальних матеріалів, опублікованих праць, довідників, путівників тощо у популярній формі описано місця, зв'язані з подіями на Україні в 1708—1709 рр., речові пам'ятки, історико-архітектурні споруди. Загалом збірник статей «250 років Полтавської битви» — важливий вклад в історичну науку.

Державний музей історії Полтавської битви та Полтавське обласне відділення товариства для поширення політичних та наукових знань випустили у світ збірник про перемогу під Полтавою²². Більшість нарисів написана на підставі відомих матеріалів (виданих документів, досліджень тощо) і має науково-популярний характер. Нарис А. М. Заїки, Є. І. Литвиненко «250 років Полтавської битви» становить опис перемоги під Полтавою. У цікавому нарисі М. Ф. Каганова, В. І. Маріянич «Дополтавський період Північної війни» описано перші 8 років війни між Росією і Швецією (1700—1707). Нарис В. І. Химерика, П. Ф. Перцевого «Воєнні операції у Прибалтиці в 1710—1720 рр. і кінець Північної війни» присвячений другому періоду Північної війни. О. П. Єрісов, Б. Л. Черевко у нарисі «До питання про створення російської регулярної армії» зробили спробу конспективно ви-

²¹ «250 років Полтавської битви. 1709—1959, Збірник статей», К., 1959, 167 с.

²² «250 років перемоги під Полтавою, Нариси», Харків, 1960, 117 с.

класти військову реформу, яка сприяла створенню регулярної армії Росії. Г. О. Богуславський у дослідженні «Про долю полтавських трофеїв» познайомив читачів з маловідомими даними про славу перемогу під Полтавою. Крім розглянутих колективних праць, заслуговує на увагу монографія О. Маркевича²³, у якій стисло, але яскраво і образно висвітлено причини Північної війни і перший період її.

До 250-річчя Полтавської битви вийшло у світ кілька журнальних статей. У статті В. А. Дядиченка, О. К. Касименка «Славна сторінка спокоєвної дружби російського і українського народів» підведено підсумки досліджень істориків Радянської України, їх боротьби проти фальсифікації історичного минулого України буржуазними націоналістами. Джерельний матеріал розглядається в повідомленні Л. А. Гольденберга «Неопублікований «План знаменитої Полтавської битви».

Оглядові виданих у Швеції джерел і літератури за останні 50 років (з 1909 р.) присвячена стаття А. С. Кана «Шведські історики про Полтавську битву»²⁴. Автор критично розглянув джерела і буржуазну літературу, що стосується винятково шведського походу в Росію (1708—1709 рр.), особливо матеріали так званого Каролінського союзу, який існує з 1910 р. Ці матеріали найбільш яскраво відображають силкування шведських реакційних кіл та істориків т. з. «Нової школи» (Хьорне, Стілле та ін.) виправдати авантюристичну політику Карла XII. Автор відзначає, що й серед шведських буржуазних істориків зростає число справжніх учених, які прагнуть об'єктивно висвітлювати історію Північної війни (А. Аттман, В. Карлгрен та ін.).

Тоді як радянська і світова прогресивна громадськість відзначали славне 250-річчя Полтавської битви, українські буржуазні націоналісти, що осіли у США, Канаді, Західній Німеччині, Франції, Англії, Австралії, Аргентині, виступили з пропагандою так званого «ювілейного 1959 року Мазепи». Американські імперіалісти не пошкодували 3,5 млн. доларів, щоб надати помпезності «рокові Мазепи», а емігрантське націоналістичне охвістя з шкери пулося, щоб догодити своїм хазяям. У Нью-Йорку в 1958 р. був навіть створений так званий «ювілейний комітет Мазепи» («ЮКОМА»), яким керували запеклі націоналісти В. Січинський, Д. Горняткевич, В. Доманицький та інші. Метушня буржуазно-націоналістичних недобитків, які опинилися на смітнику історії, супроводилася злісною антирадянською пропагандою, наклепами на Радянську Україну, українську історіографію, облудною писаниною в псевдонаукових книгах, низькопробних статтях, що друкувалися в продажних журналах і газетах.

Всупереч історичній правді зрадник Оглоблін в книжці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» на всі лади вихваляє діяльність зрадника Мазепи. Завоювання народних мас Правобережжя у тривалій визвольній боротьбі і повстаннях 1702—1704 рр. під проводом Семена Палія Оглоблін приписав шведсько-польському запродавцеві Мазепі. Оглоблін марно намагався показати Мазепу державним діячем, його кумир був лише хитрим інтриганом, який піклувався лише про своє збагачення. Наскрізь прогнила фальсифікація історичного минулого послідовником Грушевського Оглоблін підносить як «останній голос науки».

Прислужниця німецького фашизму буржуазна націоналістка Полонська-Василенко намагається не відстати від свого націоналістичного спільника у возвеличенні зрадника Мазепи. Вона намагається довести, що Мазепа у своїх діях і намірах не керувався особистими вигодами, а інтересами України, що, мовляв, і привело його до союзу з шведами. Насправді це чистісінька вигадка націоналістки: історичні джерела говорять протилежне. Відповіддю на нашість чужоземних загарбників на Україні був спалах народної війни, яка знесилила шведську армію, а Полтавська битва довершила справу повним розгромом ворогів. Зрадницькі плани Мазепи відірвати Україну від Росії зазнали цілковитої невдачі. Полонська-Василенко у статті «Палії і Мазепа» замовчує енергійну боротьбу народних мас на чолі з Палієм за воз'єднання з Росією, а також факти про намагання Мазепи всіляко перешкоджати воз'єднанню правобережних земель. Про це свідчить величезна кількість листів Палія і Мазепи, які зберігаються у фондах ЦДАДА СРСР і вже опрацьовані радянськими істориками в ряді досліджень. Полонська-Василенко фальсифікує взаємини Палія і Мазепи, намагається показати Мазепу в ролі «об'єднувача» українських земель, приписує народному герою Семену Палію, значення його діяльності в історії України.

Хто тільки не старався заробити на витівці з «роком Мазепи»! Якійсь Бобровський у статті «Гетьман І. Мазепа і мазепинці» не пошкодував елю для вихваляння «діянь» Мазепи, а також брехні й наклепу на славне історичне минуле українського народу. Вихваляючи «благодіяння» Мазепи, його «здібності» і військові походи, він злісно опльовує діяльність великого реформатора Росії Петра І. Зовсім безпідставне твердження автора, нібито цар Петро І наказав Мазепі віддати Правобережну Україну Польщі. Про справжню політику Петра І відносно Правобережної

²³ А. Маркевич, Великий подвиг, к 250-летию Полтавской битвы, К., 1959, 158 с.

²⁴ Журн. «История СССР», 1959, № 4.

України досить переконливо свідчить ряд публікацій документів²⁵. Петро І ніколи не мав наміру віддавати правобережні українські землі шляхетській Польщі. До такого кроку його примусила в 1711 р. воєнна невдача у війні з Туреччиною.

Якийсь Біда, вихваляючи ідола націоналізму, пише, що Мазепа «серед нас (тобто емігрантів.— Г. С.) є символом стремління до української державності». Водночас він змушений визнати, що Мазепа «діяв на власну руку, не знаходячи жодної помочі та попертя українського народу». Він силкується показати зв'язок підлої діяльності Мазепи з політикою Богдана Хмельницького, який нібито хотів «опертися» на Швецію в 50-х роках XVII ст. Біда пише, що «саме ця комбінація стає вихідною точкою політики гетьмана Мазепи». Це робиться ним для того, щоб виправдати запроданську політику Мазепи та його послідовників XX ст.

Сучасний «мазепинець» із емігрантського націоналістичного охвістя Килимник твердить, що «Мазепа не скасував кріпосницьких порядків... але всіляко намагався полегшити кріпацькі тягарі, упорядкувати й унормувати повинності селян». Нічого не скажеш: Мазепа перший з українських гетьманів у 1701 р. офіційно запровадив дводенну панщину для українського селянства, про яке він так «підкулювався». Відомо також, що Мазепа був найбільшим феодалом на Україні, який у своїх володіннях нещадно експлуатував понад 100 тис. залежних від нього селян. Цього в статті не знайдеш, бо її автор не заінтересований писати правду. Той же Килимник написав пасквільний нарис «Від Конотопу до Полтави», де вихваляє гетьмана-зрадника Виговського. Але навіть цей найманець імперіалістичної пропаганди прямо і недвозначно вказав, що зрадник Виговський був справжнім попередником та «ідейним» наставником Мазепи. Сама назва нарису влучно характеризує зв'язок цих двох зрад, які вели лише до ганебної поразки.

Згадана, як і інші праці емігрантської націоналістичної літератури, позбавлена будь-якої наукової цінності. Джерельної бази вона не має і по суті є тенденційною компіляцією з досліджень буржуазних істориків України, схоластичним кружлянням навколо історичних фактів.

Стислий огляд видань до 250-річчя Полтавської битви показує, що радянська історична наука, керуючись теорією марксизму-ленізму, об'єктивно, глибоко науково ставить і розв'язує проблеми історії народів СРСР. Радянська історіографія успішно веде непримиренну боротьбу проти всіляких проявів буржуазного націоналізму і фальсифікацій історичного минулого нашої країни.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

²⁵ «Письма и бумаги императора Петра Великого», тт. I—X, СПб — М. — Л., 1887—1956; В. Кордт, Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII ст., «Український археографічний збірник», т. 3, К., 1930.

РЕЦЕНЗІЇ

УТВОРЕННЯ СРСР — ТРІУМФ ІДЕЇ ЛЕНІНІЗМУ

Л. О. Суярко, Світове значення утворення Союзу РСР
(1922—1924 рр.), Вид-во Київського державного університету,
1960, 206 с.

Утворення в грудні 1922 р. на I Все-союзному з'їзді Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік було завершенням складного історичного процесу об'єднання численних національностей, визволення Жовтневою революцією, в єдиній багатонаціональній соціалістичній державі. Ця знаменна подія — славна сторінка в історії народів нашої Батьківщини — подія великого міжнародного значення. Про об'єднавчий рух, що охопив усі радянські республіки, створення СРСР, видатну роль Комуністичної партії і В. І. Леніна у здійсненні цього визначного акту соціалістичної революції в нашій країні написано чимало цінних наукових досліджень. Однак усі вони лише побіжно торкалися такого важливого питання, як всесвітньо-історичне значення об'єднання радянських народів у єдиний державний союз. Тому наукова громадськість з великим інтересом зустріла вихід у світ монографії Л. О. Суярка про світове значення утворення Союзу РСР.

Виходячи з того, що вивчення досвіду Комуністичної партії і Радянської влади у створенні Радянського Союзу має велике практичне значення для багатьох народів світу, які визволились і визволяються з-під імперіалістичного гніту, автор досліджує у книзі такі важливі питання: міжнародна обстановка, в якій відбувалось завершення об'єднання радянських народів; вплив, який воно мало на зміну міжнародної обстановки в інтересах прогресивного людства, в інтересах Радянської держави; даліше зміцнення Радянської держави як результат об'єднаних зусиль народів у будівництві мирного життя; реальні наслідки від об'єднання в подальшому розквіті національностей країни; реакція капіталістичних країн на утворення СРСР, зокрема спроби ізолювати соціалістичну державу, спроби, які закінчились ганебним провалом; активність зовнішньої політики СРСР в один з найскладніших періодів у відносинах соціалістичної держави з капіталістичним сві-

том; боротьба Радянського уряду за мир і послідовне дотримання принципу самовизначення націй як у внутрішній, так і зовнішній політиці; революціонізує вливі прикладу радянських народів на трудящі маси капіталістичних колоніальних і залежних країн; зростання міжнародного авторитету Радянського Союзу.

Автор відтворює у книзі незабутні сповнені тривог і революційної мужності події 20-х років, коли силою зброї, економічною блокадою, міжнародною ізоляцією контрреволюція намагалася придушити першу в світі країну робітників і селян. Капіталісти в один голос пророкували неминучу поразку Жовтневої революції. Вони хотіли бачити нашу країну розрізною, натравлювали один народ на інший. Та марні були сподівання американських, англійських, французьких та бельгійських імперіалістів. Комуністична партія, Радянський уряд, очолювані В. І. Леніним, мали чітку програму з національного питання, яка була дороговказом для народів колишньої царської Росії у будівництві нового життя. У спільній боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів зріла ідея об'єднання в єдиній державі вільних народів-братів. Спочатку молоді республіки відчували органічну необхідність об'єднати свої воєнні зусилля для відсічі ворогові, потім виникла потреба в об'єднанні економічних зусиль для того, щоб відбудувати розорену війною промисловість та інші галузі народного господарства. Необхідно було також організовано, єдиним згуртованим фронтом відстоювати інтереси країни Рад на міжнародній арені.

В книзі показано етапи утворення СРСР, підкреслюється ленінський принцип об'єднання незалежних республік на добровільних рівноправних началах. Зокрема, глибоко розкривається докорінна різниця між радянською і буржуазною федераціями. Буржуазна федерація будується шляхом насильства, розбійницьких національних воєн. Автор показує, що в буржуазних федераціях будівництвом дер-

жавного апарату керує імперіалістична буржуазія, яка лицемірно проголошує, але не забезпечує права і свободи для трудящих. На відміну від буржуазної федерації, пише автор, радянський федеральний лад, встановлений на основі вільного союзу народів, забезпечує за національностями широкі демократичні права і свободи народам, забезпечує їх матеріальними благами.

Характеризуючи етапи утворення Союзу РСР, автор широко використовує архівні документи. В книзі детально показано, як імперіалісти намагалися перешкодити добровільному об'єднанню народів нашої країни в єдиній державі. Але ні шантаж, ні погрози, ні ультиматум Керзона, ні вбивство радянського дипломата в Лозанні не змогли підкорити Радянській Союз диктату англійських, американських та інших імперіалістів. На захист Радянської країни виступив робітничий клас капіталістичних країн. Поступово скреснув «лід замовчування». Один за одним стали визнавати Радянську країну капіталістичні уряди. Це було перемогою всіх трудящих, перемогою їх інтернаціональної єдності.

Спеціальний розділ праці присвячено першим практичним результатам об'єднання радянських народів, виходу великої Радянської держави на світову арену, завоювання нею авторитету серед трудящих усього світу. Завдяки добровільному об'єднанню народів велика країна Рад швидко відбудувала своє народне господарство. Успішне будівництво соціалізму, здійснюване радянськими народами, перетворило Союз РСР у світоч для народів усього світу.

На сторінках книги знайшли яскраве висвітлення принципи миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу, політики, яку, за висловом В. І. Леніна, підтримують трудящі усіх країн світу. Мир, проголошений Радянською владою в перший же день перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, став неоцінним здобутком радянських народів. До голосу народів соціалістичної держави з повагою стали прислухатися і найбільш тверезі діячі капіталістичного світу, бо народні маси оцінювали свої уряди в залежності від того, як вони ставляться до країни Рад.

Висвітлюючи утворення СРСР, буржуазна історіографія фальсифікує історичні факти, перекидає справжні мотиви та цілі зовнішньої та внутрішньої політики Радянської держави. Поставлені перед неперечним фактом грандіозних успіхів Радянської держави, буржуазні ідеологи намагаються довести «неправомірність» радянських народів боротися за соціалізм у братерському державному союзі, довести «недемократичний характер» і «надзвичайний централізм» Союзу республік, всіляко пропагували відрив окремих республік від Союзу. Притому вся ця писанина вида-

ється під прапором уболівання за «визволення радянських народів». Один з українських буржуазних націоналістів, пройди-світ В. Садовський, у своїй писанині «Національна політика совітів на Україні» зводить наклеп на радянські народи, в чорних фарбах зображує історичні досягнення багатонаціональної сім'ї радянських народів у будівництві соціалістичного суспільства. Національну політику Радянської держави і Комуністичної партії цей, з дозволу сказати, «захисник українського народу» прагне видати як продовження старої політики «єдиної неділимий Росії».

В монографії наводяться численні документи, неспростовні факти, які не залишають камня на камені від різних буржуазних «теорійок визволення народів», показують, що створення СРСР зміцнило економічну могутність, обороноздатність соціалістичної держави, зблизило народи Радянської країни, зв'язало їх братерськими узами дружби і співробітництва, відкрило широкі перспективи й можливості національного відродження всіх народів, розвитку їх матеріальних і духовних сил. Утворення і зміцнення Радянського Союзу, пише автор, створило вірний оплот пролетарської революції проти замахів міжнародного імперіалізму. Дотримуючись рівності й поваги суверенних прав народів у своїй внутрішній політиці, Радянський уряд поклав ці принципи в основу зовнішньої політики, яка знаходить всенародну підтримку, відповідає прагненням широким верстам трудящих.

Обгрунтовавши думку про те, що СРСР є фортеця миру і комунізму, автор узагальнив у книзі міжнародне значення утворення СРСР, показав обставини, в яких Радянський уряд веде боротьбу за мир і співробітництво народів, за створення міцних зовнішньополітичних умов будівництва соціалізму в нашій країні. В книзі на багатому документальному матеріалі показано, як в результаті створення СРСР на міжнародній арені з'явилась держава, з якою не можна не рахуватись і без якої не можна серйозно вирішувати складні міжнародні питання.

На конкретних фактах і прикладах автор показав велику керівну роль Комуністичної партії Радянського Союзу в створенні і зміцненні могутньої держави — СРСР, у вихованні міцної дружби і братерства її народів. У протилежність капіталістичному світові, підкреслює автор, Комуністична партія усунула взаємне недовір'я, яке існувало між народами царської Росії, з'єднала всі народи узами братерської дружби. Ця дружба — приклад для всіх народів світу. Вона цементує, згуртовує передове людство в боротьбі за мир, за заборону атомної і водневої зброї, за остаточну ліквідацію ганебної системи колоніалізму, за мирне співіснування.

Багатий досвід співробітництва соціалістичних націй в Радянському Союзі

має велике практичне значення для посилення братерського співробітництва Радянської держави з народами демократичних країн, для зміцнення відносин між усіма країнами соціалістичного табору та для дружніх зв'язків між народами всіх країн. У дальшому прогресивному розвитку людства величезний революціонізуючий вплив має те, що Радянський Союз, усі соціалістичні країни, як вказував М. С. Хрущов, подають взаємну допомогу одна одній з тим, щоб економіка одних країн підтягувалася до рівня більш розвинених. Разом з тим соціалістичні країни послідовно проводять принцип подання допомоги слабо розвиненим в економічному відношенні державам. Трудящі соціалістичних країн широко хочуть, щоб народи, які борються за свою свободу і незалежність, створювали свою самостійну економіку і твердо стояли на власних ногах, не залежали в економічному розвитку і піднесенні матеріального благополуччя від багатих капіталістичних держав.

Ідучи шляхом СРСР, одинадцять країн Європи і Азії створили єдиний могутній непереможний табір, будують соціалізм. Демократичну, соціалістичну революцію здійснив героїчний кубинський народ. Більше сорока країн Азії і Африки визволились від колоніального гніту. З кожним днем дедалі ширшим стає фронт боротьби трудящих проти імперіалізму і колоніалізму за свободу і національну незалежність, за демократію і соціалізм. І для всіх, хто бореться, Союз Радянських Соціалістич-

них Республік є зразком братерської дружби народів. Він, мов яскравий маяк, освітлює шлях іншим народам до кращого майбутнього. Трудящі нашої багатонаціональної країни законно пишаються цим. У дружній великій сім'ї народи першої в світі соціалістичної держави будують під всепермагаючим прапором ленінізму світле майбутнє всього людства — комунізм.

У цілому змістовна і актуальна книга має ряд окремих недоліків. Слід відзначити, що в третьому і четвертому розділах, де йдеться про перші практичні результати об'єднання радянських народів і зростання міжнародного авторитету СРСР, є ряд повторень, автор акцентує увагу на другорядних питаннях і, зрозуміло, важливі питання тонуть у загальному матеріалі. У п'ятому розділі автор зовсім мало приділяє уваги висвітленню послідовної боротьби СРСР за розв'язання важливих міжнародних проблем, говорить про це глухо. Одним з недоліків книги є те, що автор слабо показав історичне і практичне значення братерського співробітництва радянських республік на сучасному етапі. Є ряд неясних тверджень і положень, які вимагають старанного літературного редагування. Окремі недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги, яка може служити корисним посібником для наших пропагандистів, лекторів та агітаторів.

В. Т. ПОЗНЯК,

А. І. ФІЛІПЧУК

ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

«З історії західноукраїнських земель», вип. 1, К., 1957, 170 с.;
вип. 2, К., 1957, 247 с.; вип. 3, К., 1958, 141 с.; вип. 4, К., 1960,
152 с.; вип. 5, К., 1960, 185 с.

Поглиблене висвітлення з позицій марксизму-ленінізму економічної, політичної і культурної історії західноукраїнських земель, що порівняно недавно стали на шлях соціалістичного будівництва, має важливе наукове і політичне значення. Видання Львівським Інститутом суспільних наук АН УРСР збірників «З історії західноукраїнських земель» треба тільки вітати. Вже вийшло п'ять таких збірників. Центральною темою їх є дослідження історії класової боротьби на західноукраїнських землях. Деякі статті 1 та 2 випусків збірників були розглянуті в огляді І. І. Компанієць¹.

Аналізові соціально-економічних відносин і класової боротьби при феодализмі

присвячені статті В. В. Грабовецького, Ф. І. Стебля, М. П. Герасименка, С. Т. Білецького, В. М. Мельника, І. П. Крип'якевича, Я. Д. Ісаєвича і Г. А. Яценко. У статтях В. В. Грабовецького (вип. 1, 2, 4, 5) висвітлюються різні форми антифеодальної боротьби на українському Підкарпатті в XVII—XVIII ст. Автор досліджень різко таврує антинаукові концепції польських буржуазних істориків за їх тенденційне тлумачення руху опришків, який був яскравим проявом класової антифеодальної боротьби, розглядає рух опришків на Підкарпатті у тісному взаємозв'язку з боротьбою всього українського народу. Значне місце приділяється характеристиці діяльності окремих опришків (дотепер була відома тільки особа О. Довбуша). Але статті значно виграли б, якби в них детальніше аналізувалося економічне становище селянства. В статті В. М. Мельника «З історії спіль-

¹ І. І. Компанієць, В боротьбі за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною, «Український історичний журнал», 1960, № 1.

ної боротьби українських і угорських селян в кінці XVII і на початку XVIII ст.» (вип. 2) наводяться цікаві факти одночасних виступів українських і угорських селян проти експлуататорів. Але, на жаль, в його публікації відсутні дані про спільні дії селян двох сусідніх народів. Тому головний висновок автора звучить як тезис, що чекає свого обґрунтування. Найцікавішою працею з аграрно-селянського питання є стаття М. П. Герасименка «Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст.» (вип. 2). Автор вперше дав марксистську класифікацію окремих угруповань землевласницької шляхти, показавши її економічну і політичну роль у суспільному житті Галичини. Класова боротьба галицького селянства в 1846 р. висвітлюється в статті Ф. І. Стеблія «Селянський рух у Східній Галичині в 1846 році» (вип. 5). Автор наводить нові, досі невідомі факти селянських рухів з названого періоду, боротьбу українського селянства показує в зв'язку з рухом польських селян, що завжди ігнорувалося польськими і українськими буржуазними істориками.

Майже всі праці про феодальне місто присвячені м. Львову XVII—XVIII ст. Це стаття І. П. Крип'якевича «Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові (1590—1630 рр.)» (вип. 1). Автор порушує дискусійне в радянській історичній науці питання і розв'язує його в плані важливості нецехового ремесла для виникнення перших мануфактур. У чотирьох статтях С. Т. Білецького розглядаються деякі питання розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у м. Львові в середині XVII ст. До праць про середньовічний Львів примикає дослідження Г. А. Яценко «Розклад цехів у Львові в 1740—1770 рр.» (вип. 2). Ця в цілому добра праця має той недолік, що аргументація окремих положень нерідко заперечує те, що хотілось би довести. Маються на увазі наведені автором факти про збільшення кількості цехів і продукції цехового ремесла, що ніяк не може підтверджувати розклад цехового виробництва. Цікавою є стаття Я. Д. Ісаєвича «До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVII ст.» (вип. 4). В ній наведено ряд цінних фактичних даних, крім того, автор ставить важливе теоретичне питання про формування єдиного українського ринку. Шоправда, що думку висловлено дещо тезисно, але вона заслуговує на серйозну увагу.

Економічному розвитку краю в період капіталізму присвячено три статті Г. І. Ковальчака (вип. 2, 4, 5). В них детально розглядається розвиток промислового виробництва у Галичині з 1848 р. до початку XX ст. У всіх працях Г. І. Ковальчака наводяться дуже цікаві матеріали з історії народного господарства Галичини. Ці матеріали, без сумніву, ввійдуть в загальну історію розвитку народного господарст-

ва України. Розглядаючи етапи капіталістичного розвитку фабрично-заводсько-промисловості в Галичині, автор виділяє головні з них: з 1848 по 1870 р., 70—80 ті рр. XIX ст. та кінець XIX—початок XX ст. Вказуючи на деякі особливості розвитку промисловості на кожному з цих етапів автор доводить загальну промислову відсталість капіталістичної економіки Галичини. Проте пояснення причин промислового недорозвитку краю дослідник зводить до конкуренції з австрійською промисловістю. Безумовно, конкуренція австрійської і чеської промисловості мала негативне значення для розвитку промислового виробництва у Галичині. Але це не можна вважати головною перешкодою у розвитку фабрично-заводської промисловості (вип. 2, стор. 114—115). Не слід також думати, нібито шляхта не розуміла справжніх потреб розвитку Галичини (вип. 3, стор. 22). Реакційна феодальна аристократія знала, що з розвитком промисловості зростає пролетаріат, який є могильником будь-якої форми експлуатації. Вся економічна політика галицької земельної шляхти спрямовувалась на збереження напівкріпосницьких виробничих відносин, які були головним гальмом розвитку фабричної промисловості в Галичині.

Економічні відносини в підкарпатському селі на грані XIX—XX ст. розглядаються в статті Л. О. Олесевича «Економічне становище гірського сільського населення Підкарпаття в кінці XIX і на початку XX ст.» (вип. 2). Автор наводить ряд статистичних і етнографічних матеріалів, які свідчать про важке економічне становище гірського населення в період переходу до імперіалізму. Вже в 70-х роках XIX ст. на Підкарпатті 80% сільського населення одержували близько п'яти злотих доходу від землі, тобто у своїй масі переважали пролетарські господарства. Поряд з зубожінням широких селянських мас зростало багатство куркулів. Поляризація селянства спричинилась до загострення класової боротьби на селі, в авангарді якої йшли пролетарські нерести.

Аналізові революційної боротьби на західноукраїнських землях в період імперіалізму присвячені дослідження М. М. Кравця, Є. А. Якевича, Ю. Ю. Сливки, К. Г. Каковського, І. С. Павлюка, О. Ю. Карпенка, В. К. Макаєва, М. К. Івасюти і М. В. Трояна. Серед них виділяються статті М. М. Кравця, який висвітлює революційний рух робітничого класу Галичини і Волині. Його вісім статей (вип. 1, 2, 3, 4, 5) характеризують робітничий рух Галичини з 60-х років XIX ст. до 1914 р. і Волині в 1921—1939 рр. Розглядаючи зародження і розвиток робітничого руху в Галичині, автор не обмежується реєстрацією фактів, а намагається більш глибоко проаналізувати його причини та наслідки. Автор часто спинається на розгляді програмних документів полі-

тичних партій з метою правильніше визначити класову природу і політичну спрямованість суспільного руху. Зокрема, оцінюючи радикальну партію 90-х років XIX ст., М. М. Кравець аналізує її програму з 1890 р. Це привело автора до правильного висновку про те, що «радикали були дрібнобуржуазними демократами», програмні вимоги яких «об'єктивно відбивали не тільки інтереси селянства, а й потреби всього галицького суспільства» (вип. 2, стор. 132). Ця правильна думка, чи не вперше висловлена в статті, ще не одержала тут всебічного обґрунтування, проте це говорить про новий підхід в оцінці економічної програми радикалів, яка була значним явищем в історії розвитку прогресивної економічної думки на Україні. В інших працях М. М. Кравця висвітлено розвиток робітничого руху і зародження української соціал-демократії в Галичині. В них говориться про програмні документи робітничих організацій м. Львова 70-х—80-х років XIX ст., характеризується «Програма польських і українських соціалістів східної Галичини» з 1880 р., в складанні якої брав активну участь революціонер-демократ І. Франко. Автор висловлює ряд цікавих думок про недовершеність буржуазно-демократичних перетворень в країні кінця XIX ст. (вип. 4, стор. 42), з питань датування етапів робітничого руху (вип. 4, стор. 115) і розвитку української соціал-демократії Галичини. В його працях є чимало цінного матеріалу з історії революційного руху робітників в 1921—1939 рр. на Волині.

Революційній боротьбі трудящих Галичини під час російської революції 1905—1907 рр. присвячено статті К. Г. Каковського (вип. 2) та І. С. Павлюка (вип. 1). Обидві праці, написані на основі першоджерел, дають певне уявлення про виступи галицьких робітників і селян на початку XX ст. Але з деякими положеннями цих статей не можна погодитися. Так К. Г. Каковский твердить, що в липні 1904 р. в Бориславі страйки охопили 8 тис. робітників (вип. 2, стор. 157), а тимчасом сам визначив кількість робітників-нафтовиків у Галичині на початку XX ст. лише у 7 тис. Подібні неточності зустрічаються і в праці І. С. Павлюка. За наведеними автором даними, на початку XX ст. галицькі поміщики володіли 3 млн. га землі, що становило 37% площі краю. Насправді поміщики мали у своїх руках 2229 460 га, або 40,3% площі Галичини².

У збірниках вміщено кілька статей О. Ю. Карпенка (вип. 1, 2, 3, 4) і Ю. Ю. Сливки (вип. 1, 2, 4) про революційний рух у Галичині і на Закарпатті між двома світовими війнами. В статтях Ю. Ю. Карпенка розглядаються питання про характер революційного руху в Галичині у 1918 р. Погляд автора в цьому

питанні не були підтримані радянськими істориками³. Цікавим є дослідження О. Ю. Карпенка про виникнення і організаційне оформлення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), яка стала ядром для КПЗУ та очолювала тривалий час боротьбу робітників і селян проти польсько-шляхетського режиму на землях Західної України. Висвітлення автором роботи антифашистського конгресу працівників культури, який відбувався в 1936 р. у Львові, а також боротьби трудящих проти ЗУНР, має не лише наукове, а й політичне значення. Про боротьбу українського Закарпаття за соціалізм і воз'єднання з усім радянським народом розповідається у статтях Ю. Ю. Сливки і М. В. Трояна. Найбільш цікавий і цінний матеріал зібрано в статтях Ю. Ю. Сливки, який вдало підібрав матеріал про боротьбу закарпатських українців проти соціального і національного гноблення в 20—30-х роках XX століття. Цікавою є також праця М. В. Трояна про революційно-визвольну боротьбу трудящих Закарпаття у 1918—1919 рр. (вип. 3). Статті Я. Р. Дашкевича (вип. 4, 5), в яких йдеться про видання підпільної комуністичної преси в 1922—1938 рр., ніби завершують висвітлення історії західноукраїнських земель до 1939 р. Незважаючи на свій переважно критико-бібліографічний характер, вони стануть у великій пригоді для майбутніх дослідників.

Окрему групу становлять статті, присвячені будівництву соціалізму на західноукраїнських землях. Про перші кроки соціалістичного перетворення західноукраїнської промисловості розповідають у своїх статтях Г. І. Ковальчак і Д. Д. Низовий. Праця Г. І. Ковальчака «Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР в 1939—1941 роках» (вип. 4) насичена даними про розвиток промисловості на західноукраїнських землях в 1939—1941 рр. Проте вона набагато виграла б, якби автор спинився на деяких теоретичних питаннях, зокрема на значенні соціалістичної перебудови промисловості для створення соціалістичного базису на землях Західної України. Водночас треба було з'ясувати форми класової боротьби в період, коли проводилися перші кроки соціалістичного будівництва в західних районах УРСР. У статті Д. Д. Низового «Соціалістична перебудова нафтової промисловості радянського Прикарпаття в 1939—1941 роках» (вип. 5) показано заходи Комуністичної партії і радянського уряду по розвитку Бориславського нафтового басейну в 1939—1941 рр., зростання місцевих кадрів нафтовиків уже в перші роки Радянської влади. На жаль автор не називає імена конкретних людей, які підня-

² «Wiadomości statystyczne», т. XX, 30, III, Львів, 1905, стор. 24.

³ Б. Дудикевич, В. Маланчук, За об'єктивне висвітлення історичного процесу в Західній Україні, газ. «Вільна Україна» від 9 березня 1958 р.

лися до керівництва соціалістичною промисловістю.

Цікаві матеріали є у статті М. К. Івасюти про перші успіхи колективізації в західних областях УРСР (вип. 4). Після встановлення Радянської влади у поміщиків було конфісковано 2518 тис. га землі. Селяни почали організовувати колгоспи, яких уже на 1 червня 1941 р. налічувалося 2589, і які об'єднували 13% усіх сільських господарств. Німецько-фашистська навала перервала соціалістичне будівництво на західно-українських землях. Про становище західноукраїнського селянства під п'ятою німецького фашизму розповідається у другій статті М. К. Івасюти «Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 — жовтень 1944 року)» (вип. 5). Автор показує тяжке економічне становище і повне політичне безправ'я, що панували на західноукраїнських землях під час фашистської окупації. Проте причини виникнення голоду на західноукраїнських землях під час окупації їх фашистськими ордями з'ясовані у статті недостатньо.

Успіхи соціалістичної індустріалізації на західноукраїнських землях до 1955 р. розглядає В. П. Огоновський (вип. 3). Він наводить багато цікавих фактів про швидкі темпи будівництва соціалізму на Західній Україні. Порівняння даних промислового розвитку за 1940 і 1955 рр. переконливо свідчить про ті великі зміни, які сталися в розвитку продуктивних сил Західної України за роки Радянської влади. В ході соціалістичного будівництва було раз

і назавжди покинчено з економічною відсталістю Західної України. Ці події висвітлювались в цілому ряді опублікованих за останні роки праць, бібліографію яких зібрав Ф. І. Стеблій (вип. 4). Крім того, у першому збірнику опубліковано рецензії на дослідження з історії західноукраїнських земель.

Ми спинилися лише на окремих публікаціях для того, щоб дати уявлення про всі збірники в цілому. На основі такого огляду можна зробити деякі загальні висновки. Насамперед треба відзначити, що всі опубліковані праці написані на широкому архівному матеріалі. В збірниках читач має можливість познайомитися з масою нових фактів, проте теоретичні узагальнення не завжди подаються на основі всебічного аналізу цих фактів. Деякі статті розглядають дуже часткові питання. Варто було б зробити збірники тематичними і розглядати в них важливі теоретичні проблеми, а також публікувати дискусійні статті з важливих проблем історії західноукраїнських земель. Такими проблемами могли б бути питання про умови розвитку капіталізму і формування пролетаріату, про форми класової боротьби у період імперіалізму, про особливості соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях. Крім того, в таких виданнях треба друкувати також матеріали з історії суспільної думки і культури Західної України. Все це зробити видання з історії західноукраїнських земель більш теоретично зрілими і політично гострими.

Я. С. МЕЛЬНИЧУК,

С. М. ЗЛУПКО

КНИГА ПРО РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ НА УКРАЇНІ

Ф. Ястребов, Революционные демократы на Украине.

Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст., Изд-во

Академии Наук Украинской ССР, К., 1960, 306 с.

У монографії Ф. Ястребова про революційних демократів на Україні висвітлюються питання, що мають істотне значення як для українських вчених (філософів, літературознавців, істориків), так і для дослідників певного кола проблем загальноєвропейського масштабу.

Книга починається досить великим вступом, у якому автор характеризує соціально-економічні умови історичної епохи, що розглядається, викладає лєнінську оцінку революційних демократів, а потім дає огляд літератури та джерел по темі. Сім розділів, що складають основний зміст книги, діляться на дві частини. У перших розділах, присвячених Т. Г. Шевченку, показано, що його світогляд мав революційно-демократичний характер, складався під благотворним впливом російських революційних демократів і, в свою чергу, певною

мірою впливав на їх ідеологію. Розділи і третього по сьомий включно присвячені історії Харківсько-Київського таємного товариства. Автор значно повніше, ніж його попередники, використав документальні джерела про це товариство, що дозволило йому ввести в науковий обіг новий фактичний матеріал, зокрема такий, що стосується програми і складу товариства. Безсумнівно цінність становлять відомості про передплатників «Современника», які проживали на Україні, про виявлення творів Герцена у членів таємного товариства, про національний і соціальний склад слухачів недільних шкіл та ін. В заключенні підбиваються підсумки і робляться загальні висновки.

Праця Ф. Ястребова, безперечно, стане для спеціалістів цінним посібником. Тому необхідно, не спиняючись більше на її по-

зитивних якостях, виявити її слабкі місця, більш докладно розібрати деякі з тих спірних або невірних положень, які мають у ній місце. Це, як нам здається, принесе певну користь і автору нового дослідження і його читачам.

Розглянуті в книзі питання далеко не вичерпують поставленої теми. Навряд тема про революційних демократів на Україні на початку 60-х років може висвітлюватися без аналізу діяльності українських землевольчих організацій, без розгляду таких фігур, як А. Красовський і Є. Мосаківський, без урахування діяльності демократичного крила польських революційних організацій на Україні. Не можна назвати вдалим ті сторінки книги, які присвячені характеристичі наявних джерел та літератури з цього питання. Згадано далеко не все, що має пряме відношення до теми, і водночас розглянуто чимало зайвого. Що ж до оцінок і висновків, то вони часто або надто неконкретні, або недостатньо переконливі. Ось кілька прикладів. Перелічуючи джерела про Шевченка як революційного демократа автор визнав за необхідне вказати на час виходу в світ на Україні трьох видавць вибраних творів поета і кількість томів у них, але не назвав тих текстів, які безпосередньо використані ним, і не проаналізував їх, хоч би коротко, в суто джерелознавчому плані. Характеристика одного з основних джерел—«Дневника» Т. Г. Шевченка—дана скоромовкою. Говорячи про мемуари сучасників і епістолярну спадщину учасників подій, автор не виділяє з загальної маси джерел найважливіші для даної теми і не аналізує їх. Слід відзначити, що Ф. Ястребов перебільшує недостачу джерел для вичерпного висвітлення теми і не завжди обгрунтовано посиляється на цю обставину при вирішенні ряду конкретних питань.

Історіографічний огляд залишає враження неповноти. Характеризуючи літературу про Т. Г. Шевченка, автор перелічив окремі біографічні праці (Є. П. Кирилюк, І. І. Пільчук, Л. Ф. Хінкулов, М. Шагінян) і деякі більш вузькі за тематикою монографії. Але слід відзначити, що з поля зору автора зовсім випав ряд цінних праць, що безпосередньо торкаються теми¹. Якщо говорити про літературу, яка так або інакше зв'язана з історією Харківсько-Київського товариства, то тут автор чомусь визнав можливим не помітити ряду уже відомих праць².

¹ М. П. Рудько, Тарас Шевченко і Київський університет, К., 1959; Л. Ф. Хінкулов, Т. Г. Шевченко в годы революционной ситуации, журн. «Советская Украина», 1956, № 3; А. В. Недзвідський, Шевченко і революційно-демократична молодь 60-х років XIX ст., журн. «Дніпро», 1948, № 8; М. Новиков, Шевченко і петрашевці, Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій, К., 1954.

² Р. А. Таубин, Революционная про-

У двох перших розділах, присвячених Т. Г. Шевченку, автор прагне висвітлити тему на широкому історичному фоні, залучаючи для розгляду українських сюжетів багато явищ і подій загальноросійського масштабу. Таке прагнення цілком обгрунтоване і заслуговує всілякого схвалення. Але, на жаль, звернення до загальноросійської тематики не в усіх випадках вдалі. Причина цього полягає в тому, що автор виходить з давно спростованої радянської історичною наукою думки, нібито тактична лінія російського революційного центра (М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, «Современник») докорінно відрізнялась від тактичної лінії закордонного революційного центра (О. І. Герцен, М. П. Огарьов, «Колокол»). Те «гаряче сперечання» між дослідниками, про яке розповідається в книзі (стор. 54—55), перестало бути сперечанням після опублікування відомих документів з «Пражской коллекции» («Литературное наследство», т. 61—63).

Безсумнівною удачею автора монографії є те, що Т. Г. Шевченко постає перед читачем послідовним і непохитним у своїх переконаннях революціонером, ідейним вождем українських революційних демократів. Значно менше уваги і місця приділяється у книзі зв'язкам Шевченка з практичними діями революційно-демократичного руху. Безумовно, ця галузь найменше забезпечена джерелами. Але автор не скористався навіть усім наявним матеріалом, не проаналізував його. Не використано, зокрема, мемуари Г. Малецького про те, що Т. Г. Шевченко разом з М. І. Михайловичем відвідував революційний гурток, з якого вийшли деякі діячі «Земли и воли»³. Неповністю використані матеріали, в яких висвітлюються зв'язки Шевченка з Кирило-Мефодієвським товариством та петрашевцями, зовсім не взяті до уваги свідчення про зв'язки поета з особами, близькими до Харківсько-Київського таємного товариства, з майбутніми українськими землевольцями, з поль-

паганда в воскресных школах в 1860—1862 гг., журн. «Вопросы истории», 1956, № 8, його ж, Революционный демократ С. С. Рымаренко, журн. «История СССР», 1959, № 1; Г. И. Ионов, Воскресные школы в годы первой революционной ситуации (1859—1861), «Исторические записки», т. 57; Я. И. Линков, Воскресные школы и русское революционное движение 1860-х гг., журн. «Исторический архив», 1956, № 6; М. П. Свицкова, Демократическое движение студенчества в годы революционной ситуации (1859—1861 годы), «Из истории революционного движения в России в XIX—начале XX вв.». Сборник статей, М., 1958.

³ Василь Лукич, До життєпису Шевченка. Літературний збірник «Ватра», Стрий, 1887, стор. 206—207.

ськими революційними діячами на Україні⁴.

Розділи, присвячені Харківсько-Київському таємному товариству, значною мірою побудовані на маловідомих архівних джерелах і мають дослідний характер. На відміну від двох перших розділів вони по суті позбавлені не тільки загальноросійського, а й загальноукраїнського історичного фону. Тому, всупереч бажанню автора, Харківсько-Київське товариство перетворюється в нього в дуже невеликий, замкнутий гурток, який не мав єдиної для всіх членів власної програми і не робив істотного впливу на дальший революційний рух. Тимчасом значна кількість фактів спростовує таку оцінку. І автору слід було показати, що серед активу Харківсько-Київського товариства були десятки членів так званих «літературних» товариств у Харкові і Києві, кілька сотень викладачів і слухачів недільних шкіл ряду міст України, не кажучи вже про учасників гуртків, що створювались навколо діячів таємного товариства в різних місцях. Історичне місце Харківсько-Київського таємного товариства було б визначено більш точно, якби Ф. Ястребов показав усю різноманітність його зв'язків з революційними організаціями на Україні, в Петербурзі, Москві, Поволжі та Приураллі та підкреслив, що товариство мало всеросійське значення і було одним з найближчих попередників «Земли и воли». Автор чомусь впевнений, що це можна зробити тільки тоді, коли будуть виявлені нові джерела (стор. 295). Мабуть, на цій підставі він вважає за можливе ігнорувати висновки, які вже зроблені А. З. Барабоєм, Р. А. Таубіним, Л. Ф. Хінкуловим та іншими дослідниками.

Про російсько-українські революційні зв'язки в книзі говориться немало, але часто в декларативній формі, без згадування ряду, безсумнівно, відомих автору фактів. Так, він використав далеко не всі матеріали про ті зв'язки українських студентів з студентами Петербурга, Москви, Казані, які відображені в листуванні Я. Бекмана, М. Муравського, В. Португалова та в інших джерелах. Недостатньо використана дуже показова в цьому відношенні фігура С. С. Римаренка, через якого Харківсько-Київське таємне товариство не тільки «намагалось», як говориться у книзі (стор. 274), а й встановило міцні зв'язки з столичними революціонерами. Зовсім не згадується у книзі про переговори київського студента Т. Рильського з «Землей и волей», організовані її Центральним комітетом для встановлення

більш певного зв'язку «з малоросійським рухом»⁵.

Співробітництво українських і польських революціонерів висвітлюється у книзі дуже слабо і не завжди вірно. Визнаючи, що в період, який розглядається, «Київ був центром польського національно-визвольного руху... на Правобережжі» і що «Польські студенти кількісно переважають у Київському університеті» (стор. 244), автор проте фактично відмовився від розгляду діяльності польських революційних організацій та їх зв'язків з українськими. А тимчасом польські й українські революційні демократи не тільки теоретично відстоювали ідею братерського співробітництва, а й не один раз успішно здійснювали цю ідею.

На основі зараз відомих джерел можливо, що слід було б дещо уточнити в характеристиці, яка дається в книзі професору П. В. Павлову. Автор заявляє, що «припущення про революційність Павлова... позбавлені підстав і не підтверджуються документами», що «всілякі спроби зробити з нього революціонера зазнають невдачі», що він «кінень-кінцем стоїть на ліберальних позиціях» (стор. 266—268). У висловлюваннях П. В. Павлова, що збереглися, справді немає прямих закликів до революційних дій, але в них є визнання їх правомірності як крайнього засобу політичного протесту⁶. Певна боязнь насильства і збройної боротьби, яка проявлялась у П. В. Павлова, не виключає його революційності, а свідчить лише про наявність хитань у бік лібералізму, характерних для багатьох діячів революційного руху 50—60-х років. Доказом того, що П. В. Павлов не цілком належав до лібералів, є той ідейний вплив, який він мав у Харківсько-Київському таємному товаристві, той авторитет, яким він користувався у послідовно революційного демократа, члена ЦК «Земли и воли» С. С. Римаренка та його найближчих друзів.

Хотілося б ще зробити кілька зауважень, адресованих не тільки автору, а й редактору книги та видавничим працівникам, які випускали її. Текст праці в ряді випадків погано відредагований (стор. 4, 24, 32, 52, 72, 79, 118, 120, 144, 303 та ін.)⁷. Нарешті, у книзі допущені досить суттєві неточності при цитуванні джерел (так, цитуючи «Ідеали» Огарьова, автор слово

⁵ Л. Ф. Пантелеев, Воспоминания, стор. 242.

⁶ Див., наприклад, Центральний державний історичний архів у Москві, ф. 109, І експ. 1860, спр. 26, ч. 1, арк. 50; там же, ч. 3, арк. 7—8, ч. 6, арк. 8.

⁷ За браком місця наведемо лише один приклад. Говорячи про те місце шоденника М. О. Добролюбова, де вказані ініціали семи його найближчих соратників по революційній боротьбі, Ф. О. Ястребов не знайшов нічого кращого, як назвати це місце «пресловутою сторінкою» (стор. 120).

⁴ Детально про це див. у статтях Л. Ф. Хінкулова і А. В. Недзвецького, які вже згадувались вище, а також Г. І. Махрова («Страницы революционного прошлого, Из неопубликованных документов об Андрее Красовском», журн. «Советская Украина», 1959, № 9).

«раздоров» заміною словом «розрядов», а слово «цели» — словом «села» (стор. 46, 48); є перекинуття прізвищ (наприклад, Едвард Желіговський названий Желяковським).

Отже праця Ф. Ястребова серйозне дослідження, в якому висвітлюються важливі аспекти історії революційно-демократичного руху на Україні. Наукова цінність

праці безсумнівна, однак вона значно знижується, з одного боку, окремими хибними твердженнями автора, з другого, — цілком очевидною неповнотою. Книга Ф. Ястребова безумовно підбила підсумки досягнутого, зробила певний крок уперед, але тема «Революційні демократи на Україні» — далеко ще не вичерпана.

В. А. ДЬЯКОВ

СЛАВНИЙ ШЛЯХ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

За останні роки радянськими вченими проведена значна робота по вивченню історії науки і з'ясуванню ролі в її розвитку вітчизняних учених. Проте багато ще належить зробити. Одним з важливих завдань є вивчення історії вищих навчальних закладів. Тим-то відрадним явищем є вихід у світ «Історії Київського університету»¹, підготовленої авторським колективом. Рецензована праця складається з двох частин. У першій розповідається про Київський університет від часу його заснування до Великої Жовтневої соціалістичної революції (1834—1917 рр.); друга охоплює період після Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917—1959 рр.).

Автори вказують, що заснований у глуху пору миколаївської реакції як форпост царизму в боротьбі проти визвольного руху, Київський університет згодом став великим науково-навчальним і культурним центром України, вогнищем визвольного руху. Під благотворним впливом передової російської матеріалістичної філософії, у тісному зв'язку з науковими школами Москви, Петербурга, Казані та інших університетських міст країни в стінах Київського університету були засновані і успішно розвивалися наукові школи алгебраїстів, експериментальної фізики, органічної хімії, геології, ботаніки та ін., створені наукові товариства істориків, дослідників природи, фізико-математичне, фізико-хімічне та ін., що активно популяризували наукові знання. В університеті працювали талановиті історики і філологи М. І. Костомаров, М. О. Максимович і В. М. Перетц, фізик М. П. Авераніус, ботанік С. Г. Навашин, хімік С. М. Реформатський, математики В. П. Єрмаков і Д. О. Граве, геолог К. М. Феоділаков, медики М. В. Скліфасовський, В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський та багато інших. Передові вчені Київського університету вже в доореволюційну пору внесли значний вклад у розвиток вітчизняної і світової науки.

В царській Росії Київський університет не без підстав користувався славою чер-

воного університету. В книзі висвітлюється участь передового демократичного студентства у суспільно-політичному житті країни, в революційно-визвольній боротьбі народу. Автори правдиво показали участь студентів у таємних революційних товариствах першої половини XIX ст., в польському національно-визвольному русі початку 60-х років та повстанні 1863 р., в народницькому русі 70-х років, у соціал-демократичному русі 80—90-х років, у підготовці і проведенні трьох російських революцій, у боротьбі за перемогу Радянської влади.

Особливий інтерес викликає друга частина книги, де показано, як за роки Радянської влади Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, подолавши труднощі, викликані громадянською війною та діями різних ворожих угруповань, перетворився на справжню кузню висококваліфікованих радянських спеціалістів, на великий центр соціалістичної науки і культури. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок новій епосі в історії вітчизняної вищої школи, в тому числі й Київського університету. Двері університету широко відкрилися для робітничо-селянської молоді. Почався процес перетворення його в справжнє вогнище науки і культури.

На конкретному матеріалі автори показують великий і складний шлях розвитку університету. Відкриті й приховані вороги виступали проти нової радянської вищої школи на Україні і намагалися відірвати її від будівництва вищої школи в братній Російській республіці. Особливу активність виявляли українські буржуазні націоналісти, які під виглядом орієнтації на західну культуру намагалися знищити завоювання Жовтня і відновити владу поміщиків та капіталістів. Під керівництвом Центрального Комітету КП України були розгромлені різні ворожі угруповання, і в 1933 р., після тринадцятирічного періоду різних реорганізацій, Київський університет був відроджений і зайняв належне місце серед вузів країни.

У суворі роки Великої Вітчизняної війни університет продовжував працювати в

¹ «Історія Київського університету», К., 1959, 629 с.

м. Кзил-Орді (Казахська РСР) у складі Об'єднаного українського університету (разом з Харківським). Сотні студентів і викладачів пішли на фронт захищати соціалістичну Вітчизну. Чимало з них полягло смертю хоробрих. Це доцент кафедри історії партії секретар парткому університету І. Д. Ващенко, завідувач кафедри історії КіпрС Н. І. Хохлов, доцент кафедри нової історії І. Д. Мельников, завідувач кафедри нової історії професор О. Я. Кіктев та ін. За героїзм, проявлений у боях з ворогом, багато викладачів і студентів нагороджені орденами і медалями, а студентка історичного факультету Людмила Павлюченко удостоєна звання Героя Радянського Союзу. В січні 1944 р. університет відновив свою роботу в Києві. Керований партійною організацією колектив студентів і викладачів доклав багато зусиль, щоб підняти університет з руїн і розпочати нормальну роботу. Комуністична партія і Радянський уряд багато зробили для відновлення зруйнованої фашистськими загарбниками навчально-наукової бази університету.

Значне місце відведено висвітленню діяльності університету в післявоєнний період (1946—1959 рр.). Відповідно до потреб народного господарства і культури в університеті готуються кадри з нових спеціальностей, удосконалюються методи навчання, створюються нові лабораторії для проведення навчальної і наукової роботи. Виникли й розвинулись такі наукові напрями, як ядерна фізика, радіофізика, обчислювальна математика, фізика напівпровідників, електроніка фізики, хімія високопелімерів та ін. На 80 кафедрах та факультетах працює понад 800 професорів, доцентів, викладачів та наукових співробітників. Серед них 20 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, 63 доктори наук. За роки Радянської влади великий вклад у розвиток науки внесли вчені О. В. Палладін, М. М. Боголюбов, Л. А. Булаховський, М. О. Лаврентьев, А. І. Кіпріанов, О. І. Білецький, Б. Я. Букреев, С. К. Всесвятський, Д. П. Проценко, Ф. А. Руденко, С. К. Чавдаров та ін.

За роки існування університет підготував більше 50 тис. спеціалістів, з них понад 28 тис. — в роки Радянської влади. Чимало вихованців університету стали визначними вченими, громадськими діячами, письменниками і діячами мистецтва. Гордістю університету є його вихованці — видатні вчені О. М. Бах, Е. В. Тарле, О. Ю. Шмідт, М. Д. Стражеско, М. М. Боголюбов, О. П. Маркевич, В. І. Лучицький, громадські діячі В. П. Затонський та А. Я. Вишинський, прославлені письменники України М. Т. Рильський, О. Є. Корнійчук, видатні українські композитори Л. М. Ревуцький, Б. М. Лятошинський та ін. Нині на одинадцяти факультетах навчається понад 10 тис. студентів.

У тісному співробітництві з іншими науковими центрами країни, а також з про-

мисловими підприємствами, колгоспами і радгоспами вчені університету успішно працюють над розв'язанням найважливіших народногосподарських і наукових проблем. Вони внесли великий вклад у створення нового напрямку нелінійної механіки, одержали істотні результати в теорії пружності, фізики напівпровідників, металофізики, радіофізики та ін. Науковці протягом останніх років підготували багато підручників і навчальних посібників та монографій з різних галузей знань. Університет широким фронтом готує наукові кадри, подає велику допомогу науковцям інших вузів країни. Лише за останні 15 років на вчених радах університету захистили понад 1500 докторських і кандидатських дисертацій з 60 спеціальностей. Значне місце в книзі відведено історії розвитку окремих наук.

У заключному розділі «Університет на новому етапі розвитку» йдеться про перебудову роботи університету в світлі рішень XXI з'їзду КПРС, про перспективи його дальшого розвитку.

Книга написана переважно на архівному матеріалі і має характер наукового дослідження, до того ж добре ілюстрована, читається з інтересом. Проте в праці є ряд недоліків. Слід відзначити, що автори порівняно мало відводять місця питанням навчальної роботи і громадсько-політичної роботи, а найбільшу кількість сторінок (400 стор. із 625) присвячують висвітленню розвитку в університеті окремих наук. Безперечно, історія розвитку наук є дуже важливою проблемою і повинна знайти широке висвітлення. Та університет — це насамперед кузня кадрів, і тому питання навчально-виховної роботи повинні бути зайняті в книжці провідне місце. А про історію розвитку наук в університеті в широкому плані краще було б розповісти в окремій книжці.

Деякі розділи, в яких висвітлюється навчальний процес, написані не чітко. Так, у розділі «Київський університет у XIX і на початку XX ст.» говориться не лише про навчання, а й про наукову роботу (стор. 34—35, 49—51) та студентський рух (стор. 43—47), хоч про це йдеться в наступних розділах. У розділі «Київський університет в роки Радянської влади» недостатньо показано ідейно-виховну і культурно-масову роботу, а також діяльність громадських організацій. Не глибоко розкрито перебудову роботи університету в світлі рішень партії та уряду про зв'язок школи з життям. Це питання автори подають чомусь не в підрозділі «Університет у післявоєнний період (1946—1959)», в якому вказується на значення рішень XXI з'їзду КПРС та закону про зміцнення зв'язку школи з життям, а в кінці праці. До речі, хронологічні рамки, вказані в заголовку другої частини книги (1917—1950 рр.), не відповідають змісту, бо вклад доводиться до 1959 р., а не до 1950 р. Не відповідає змістові і назва підрозді-

лу — «Університет у 1920—1933 рр.». Університет як навчальний заклад у ті роки не існував, а на його базі були організовані інші навчальні заклади, про діяльність яких і йдеться в цьому підрозділі. Варто було б в кінці книжки подати імен-

ний покажчик, перелік видань університету, бібліографію.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензована книжка в цілому є цінною працею з історії науки і культури на Україні.

П. А. НЕКРАСОВ,
П. Г. ЧУХРІЙ

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

УКРАЇНА У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Проблеми відбудовного періоду на Україні висвітлюються в багатьох монографіях¹, брошурах і статтях. Написано також ряд дисертацій, в яких узагальнюються досвід боротьби українського народу за відбудову промисловості, транспорту і сільського господарства, висвітлюється радянське і культурне будівництво. Проте досі не було узагальнюючої праці про Українську РСР у відбудовний період 1921—1925 рр. Першою спробою в цьому є праця П. І. Бакуменка². В ній широко використані історико-партійна і довідково-статистична література, численні документи і матеріали партійних та державних архівів, центральна й місцева преса.

У першому розділі, ілюструючи численними фактами і даними, автор в основному правильно висвітлив політичне і господарське становище на Україні після закінчення громадянської війни, показав зміцнення рядів КП(б)У при переході до непу. Тоді народне господарство нашої країни було розрушене. Особливо великого спустошення зазнала економіка України, територія якої протягом усього періоду імперіалістичної війни була ближнім тилом російських армій, що діяли на Південно-Західному і Румунському фронтах, а в роки іноземної інтервенції та громадянської війни — ареною жорстоких боїв з іноземними інтервентами та внутрішньою контрреволюцією. На фактичному матеріалі в праці переконливо показується занепад народного господарства України і ті труднощі, що їх необхідно було подолати українському народу на шляху відродження економіки.

¹ О. О. Кучер, Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни, Харків, 1959, 163 с.; Н. В. Черненко, Боротьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг., К., 1959, 217 с.; К. Шиян, Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.), К., 1959, 301 с.; А. Ф. Чмыга, Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.), М., 1959, 223 с. та ін.

² П. І. Бакуменко, Українська РСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.), Вид-во Київського університету, К., 1960, 106 с.

Висвітливши взаємовідносини між робітниками і селянами на початку 1921 р. і причини, що привели до їх послаблення (продрозверстка, державна монополія на хлібну торгівлю та ін.), автор вказує, що контрреволюційні елементи всіляко намагались спровокувати селян на повстання проти Радянської влади. Особливо багато зусиль докладали різні контрреволюційні організації українських націоналістів. Проте авторові потрібно було більш чітко вказати, що так звана Українська Комуністична партія створилась з колишніх українських незалежних соціал-демократів, які за рік до цього вели збройну боротьбу проти Радянської влади, що ця партія стала центром збирання націоналістичних елементів і проводила роботу по розколу сил пролетарської диктатури на Україні, за що й була розпущена Президією Виконкому Комінтерну (грудень 1924 р.). На стор. 8 автор пише, що в 1920—1921 рр. була створена в Німеччині «Організація українських націоналістів» (ОУН). Насправді, це сталося значно пізніше — у 1929 р. Не можна також погодитися з твердженням автора, нібито «поворот до нової економічної політики викликав посилення бандітизму» (стор. 8). Навпаки, Перша Всеукраїнська партійна нарада КП(б)У (2—4 травня 1921 р.) в резолюції «Про продподаток і комнезами» записала, що закон про продподаток вніс значне заспокоєння в село і ослабив у ньому розвиток бандітизму. В праці наводиться багатий архівний матеріал про розгром куркульсько-петлюрівського бандітизму на Україні, висвітлюється допомога російського народу українському. Авторові потрібно було б крім названих прізвищ людей (стор. 12), які безпосередньо керували розгромом бандітизму на місцях, назвати М. Крашів'янського, Е. Якіра, М. Криворучко та ін.

Значне місце приділено зміцненню єдності рядів КП(б)У при переході до непу, зокрема боротьбі проти опортуністичних угруповань під час профспілкової дискусії. Правильно підкресливши, що КП(б)У була надійною опорою ЦК ВКП(б) у боротьбі проти опозиційних угруповань, що опозиціонери в КП(б)У зазнали повної поразки, автор, на жаль, не показав, у чому полягала складність боротьби з опозицією в КП(б)У, не розкрив суті платфор-

ми «робітничої опозиції». Неправильним є твердження автора, що питання про роль і завдання профспілок у період мирного будівництва обговорювалося в усіх партійних організаціях і партійних органах — від сільських і заводських осередків до ЦК КП(б)У (стор. 15). Насправді деякі повітові партійні організації, не кажучи вже про волосні й сільські, питання про профспілки не обговорювали, а лише посилали своїх делегатів на губернські партійні конференції. Це підтверджується архівними документами. Авторіві необхідно було зазначити, що активну участь у розгромі опозиції в КП(б)У, крім названих осіб, брали К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, С. І. Гусев, Д. З. Лебідь та ін. Автор, не перевірявши дані про наслідки дискусії в усіх партійних організаціях, вказує, що опозиціонери зазнали повної поразки у Чернігівській, Полтавській, Одеській, Миколаївській та інших партійних організаціях (стор. 16), посилаючись при цьому на брошуру Г. К. Кравченка³. Насправді ж, на Миколаївській губернській партійній конференції представникам «робітничої опозиції» вдалося шляхом демагогії протягнути свою платформу і захопити керівництво губкоком партії. Опозиціонери саботували проведення в життя надзвичайно важливих рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, розвалили партійну роботу в Херсонському та Олешківському повітах. ЦК КП(б)У відкликав з Миколаєва опозиціонерів і направив туди групу для подання допомоги досвідченим працівникам на чолі з Д. З. Мануїльським.

Не можна також погодитися з твердженням автора, що в другій половині 1921 р. КП(б)У добилася значного поліпшення роботи сільських і волосних партійних та радянських організацій, комнезамів, повітових виконкомів, культурно-освітніх установ та ін. (стор. 21). Як відомо, VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.) в резолюції «Про партійне будівництво» записала: «Конференція вважає ослаблення партроботи на селі взагалі, і особливо в зв'язку з новою економічною помилкою парторганізацій. В даний момент партійна робота на селі дійшла до крайнього занепаду. Ведення і керівництво

роботою на селі скоротилося: кооперативи, комнезами, виконкоми і сільосередки полишені самі на себе. Політична і культурно-освітня робота припинилася»⁴.

Більш вдало написані наступні розділи. Автор правильно висвітлює процес зміцнення КП(б)У після VI партконференції, ввів у науковий обіг значну кількість невідомих читачеві архівних документів і матеріалів, детально проаналізував хід боротьби з антипартійними елементами у 1923—1925 рр., подав цікавий матеріал про ленінський призов на Україні, про підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів, про зростання рядів КП(б)У за рахунок робітників від верстату і селян від плуга і зростання на основі цього кількісного складу КП(б)У і мережі первинних партійних організацій та ін. Зміцнення КП(б)У було вирішальною умовою успішної відбудови народного господарства Радянської України.

У третьому розділі автор на багатому фактичному матеріалі вдало показав відбудову народного господарства, допомогу трудящим Україні з боку російського народу кваліфікованими кадрами, устаткуванням тощо.

У четвертому й п'ятому розділах автор узагальнює досвід радянського і культурного будівництва на Україні, висвітлює об'єднавчий рух українського народу за створення єдиної багатонаціональної союзнаї держави — СРСР. Читача, безумовно, зацікавлять сторінки, де йдеться про зміцнення місцевих органів влади, про класову боротьбу, яка точилася у відбудовний період у місті і на селі, про розвиток народної і вищої освіти на Україні, про заходи партії, спрямовані на піднесення культурного рівня трудящих. Праця П. І. Бакуменка написана в основному на архівних матеріалах і збагачує історичну літературу новими даними про відбудовний період. Дуже прикрим є те, що у цій змістовній і корисній праці є чимало погрішностей редакційного характеру. В цілому ж праця П. І. Бакуменка заслуговує позитивної оцінки і може бути широко використана науковцями, студентами, партійним і комсомольським активом у пропагандистській роботі, а також вчителями історії середніх шкіл.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

³ Г. К. Кравченко, Партійна організація України в боротьбі за зміцнення єдності партії при переході від війни до миру, К., 1954, стор. 92—93.

⁴ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956», К., 1958, стор. 136.

РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ЗАКАРПАТТІ В 1919 р.

У 1959 р. Закарпатське обласне видавництво видало збірник документів про боротьбу трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р.¹, підготовлений пра-

цівниками Державного архіву Закарпатської області. До збірника увійшли документи ряду фондів Держархіву Закарпатської області та його Мукачівського філі-

¹ «Під прапором Великого Жовтня, Боротьба трудящих Закарпаття за Радянську

владу в 1919 році, Збірник документів», Ужгород, 1959, 207 с.

алу, Закарпатського державного краєзнавчого музею, архіву Інституту історії партії при ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії, а також матеріали преси того часу. Певна частина цих документів уже була опублікована², але рецензований збірник є найбільш повним виданням документів, присвячених Радянській владі на Закарпатті в 1919 р. В збірнику подано 156 документів, які висвітлюють важливий період в історії трудящих Закарпаття з дня проголошення Радянської влади 21 березня 1919 р. до її поразки в Угорщині 1 серпня 1919 р.

Події того часу на Закарпатті, яке було складовою частиною Угорської Радянської Республіки, тісно пов'язані з економічним і політичним становищем усієї країни. Тому до збірника ввійшли й документи, що розкривають хід революційних подій в Угорщині. На початку збірника опубліковано історичне звернення Угорської соціалістичної партії і Революційної Урядової Ради до всіх трудящих про проголошення диктатури пролетаріату в країні, в тому числі і на Закарпатті. Питанням перемоги Угорської соціалістичної революції, її характеру рушійних сил і завдань присвячено ряд інших документів.

У збірнику наведені декрети Радянської влади Угорщини про націоналізацію промислових підприємств, про встановлення 8-ми годинного робочого дня, про підвищення заробітної плати і т. д.

На Закарпатті, як і скрізь в Угорщині, націоналізовувалися всі великі і середні промислові підприємства (на яких працювало понад 20 робітників), банки, ощадкаси, транспорт тощо. Націоналізовані підприємства передавалися під керівництво виробничих уповноважених, яких призначав Народний комісаріат соціалістичного виробництва і місцеві Ради.

За розпорядженням Угорського Радянського Уряду націоналізовувалися земельні володіння, що налічували більше 100 гольдів³. Це стосувалося і Закарпаття. Поміщицькі володіння перетворювалися у великі державні сільськогосподарські виробничі товариства. Для пригноблених національних меншостей колишньої буржуазної Угорщини встановлення Радянської влади мало надзвичайно велике значення. Ряд документів збірника висвітлює заходи Угорського Радянського уряду в галузі національної політики. Було проголошено рівноправність усіх народів країни. Угорщина стала Федеративною Радянською республікою, в яку вільно, на правах автономії, входило і Закарпаття («Руська країна»). Багато документів, вміщених у збірнику, розповідають про

заходи Радянської влади по створенню збройних сил Радянської країни, про створення Червоної гвардії, про вступ трудящих до лав Червоної Армії та Русинської Червоної дивізії.

16 квітня 1919 р. імперіалісти розпочали збройну інтервенцію проти молодой Угорської Радянської Республіки. На Закарпаття наступали війська боярської Румунії та буржуазної Чехословаччини. Ряд документів збірника розповідає про те, як молода Угорська Червона Армія стала на захист своєї рідної Радянської влади. Під тиском чехословацької та румунської окупаційних армій радянські війська змушені були залишити міста Мукачєво і Берегово та відійти вглиб Угорщини. Разом з ними відійшла велика кількість трудящих Закарпаття, які влились в Угорську Червону Армію і брали участь у боротьбі проти інтервентів. Про їх героїчну боротьбу розповідає ряд документів збірника. Незважаючи на порівняно короткий період існування Радянської влади в Угорщині і на Закарпатті, значення її дуже велике. В спільній боротьбі трудящих Закарпаття і Угорщини за Радянську владу зміцнювалась дружба між українськими і угорськими трудящими.

Вікова боротьба трудящих Закарпаття проти експлуататорів і зовнішньої контрреволюції закінчилась наприкінці жовтня 1944 р. визволенням Закарпаття від фашистської окупації героїчною Радянською Армією та возз'єднанням у червні 1945 р. з Радянською Україною в складі могутнього Радянського Союзу.

Рецензований збірник у цілому заслуговує позитивної оцінки, але він не позбавлений окремих недоліків. Слід було включити до нього хоча б кілька документів, які характеризували боротьбу трудящих Закарпаття за Радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною напередодні пролетарської революції.

Істотним недоліком збірника є те, що в ньому не показано діяльність окружних Рад та директоріумів Закарпаття («Руська країна»), на території якого були обрані не жупні, а окружні Ради: Марамороська окружна Рада з центром у Хусті, Березька окружна Рада з центром Мукачєво і Ужанська окружна Рада з центром Середнє. Треба було з'ясувати склад цих Рад та директоріумів, розкрити їх діяльність. До речі, упорядники збірника невірно перекладали угорське слово «járás» на «округ», що фактично є «район», а далі слово «körlet» або «körzet» — вони теж перекладають «округ». Це вже правильно. Читачеві незрозуміло, чому одну й ту ж територію в одному документі названо округом (док. № 51), а в іншому — районом (док. № 79). Упорядники збірника при перекладі угорських прізвищ в одному випадку (док. № 80, 95) спочатку пишуть прізвище, а потім ім'я, в іншому (док. № 81) — навпаки. Взагалі багато помилок пов'язано з неякісним перекладом угор-

² «Шляхом Жовтня, Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною, Збірник документів, т. 1 (1917—1923 рр.), Ужгород, 1957.

³ 1 гольд = 0,57 га.

ської мови (напр. док. 91, 152). Цілий ряд неточностей є у «Географічному покажчику». Так, у док. № 67 наводиться протокол виборів сільської Ради робітників, солдатів і селян с. Хмільника. В географічному покажчику (стор. 195) дається пояснення: Хмільник (Угочакомлош) с. Фелвідекського окр. це невірно. Село Хмільник (Угочакомлош), про яке йдеться у документі, це село Галмського району Угочської жупи (тепер знаходиться в Румунській Народній Республіці), а с. Хмільник (Берегомлош) Фелвідекського району, Бережської жупи, зараз належить до Іршавського району.

Ряд зауважень викликає і вступна стаття збірника. Не можна погодитися з твердженням авторів статті, що директориуми за характером виникнення і діяльності багато в чому нагадували Революційні комітети, що мали місце напередодні і під час Жовтневої соціалістичної ре-

волюції в Росії. Ревкоми в Росії та на Україні були військовими революційними органами, а директориуми — виконавчо-розпорядчими органами Рад робітників, солдатів і селян. Правда, на перших порах директориуми займалися і військовими питаннями, але в розпорядженні військового наркомату від 11 квітня 1919 р. директориумам було суворо заборонено втручатися у воєнні справи⁴.

В цілому збірник має важливе наукове і політичне значення. Він розповідає про героїчне минуле трудящих Закарпаття і Угорщини, про те, як у боротьбі за встановлення та зміцнення Радянської влади гартувалась, міцніла дружба і міжнародна солідарність українського і угорського народів.

М. В. ТРОЯН

⁴ Державний архів Закарпатської області, ф. 384, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1—2.

НОВА ПРАЦЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

Релігія один з найдавніших пережитків минулого. Всілякі вірування в нечисту силу, добрих і злих духів, у ворожбу, прикмети, чимало обрядів християнства та інших релігій, які донині мають певне поширення, у своїй основі виникли ще в часи первісно-общинного ладу. Загальні положення про походження релігії розроблені в працях Маркса, Енгельса, Леніна. Однак ряд важливих деталей конкретно-історичного дослідження цієї проблеми для радянських істориків, етнографів, філософів, мовознавців залишаються ще поки що малоз'ясованими. Тому чимало питань, пов'язаних з походженням релігії, і досі є дискусійними. Досить нагадати, що чимало суперечок точилося з приводу самих форм первісної релігії, зокрема, в питанні про співвідношення магії і релігії. Ряд дослідників виступає проти піднесення магичних обрядів і повір'їв до релігійних вірувань¹. Не кожний з радянських дослідників погоджується вважати однією з форм первісної релігії віру в душу — анімізм. А скільки наукових суперечок точиться щодо визначення того періоду в історії суспільства, коли у первісної людини виникли перші релігійні уявлення!

Ще більш складною виявляється проблема походження релігійних вірувань — внаслідок свідомого і несвідомого заплутування ряду важливих її питань буржуазними дослідниками, які стоять на ідеалістичних позиціях, і, отже, по суті, зми-

каються з відвертими захисниками релігії. Тому радянські вчені, не відкидаючи загальнофактичний матеріал буржуазної історіографії, ґрунтуючись на марксистсько-ленінській методології, піддають нищівній науковій критиці теоретичні концепції буржуазних істориків, етнографів, філософів. Саме так робить автор нової книги про походження релігії Б. О. Лобовик². Це значно підносить науково-теоретичний рівень праці та її ідейно-політичну спрямованість.

Автор докладно розбирає суть анімістичної теорії виникнення вірувань, сформульованої англійським буржуазним істориком Е. Тейлором, автором великої праці «Первісна культура». Корінна вада цієї теорії полягає в тому, що вона ігнорує соціально-економічні причини походження релігії, вважаючи, що віра в душу виникла у первісної людини просто внаслідок її індивідуального мислення. В книзі переконливо доводиться наукова неспроможність тейлорівської теорії, хоч і допускаються в запалі полеміки необережні висловлювання про якісь «тілесні душі» (стор. 36). Звичайно, автор мав на увазі відмежуватися від тейлорівського спиритуалістичного розуміння анімізму, але навіряд чи допомагає кращому з'ясуванню суті справи штучно створений термін «тілесна душа». Можна лише приєднатися до відомого радянського дослідника історії і теорії релігії І. А. Кривелева, який в одній з своїх статей влучно зазначив, що коли виходити з основ анімістичної теорії, то поняття тілесної душі буде виглядати

¹ П. А. Павелкин, Что такое религия, научно-популярные лекции и беседы, М., 1960, стор. 70—71; В. Ф. Зыбковец, Всегда ли существовала религия, М., 1959, стор. 73.

² Б. Лобовик, Про походження релігії, К., 1961, 154 с.

приблизно так само, як поняття гарячого льоду³.

Добре показана в рецензованій книзі буржуазно-ідеалістична обмеженість критики помилок Тейлора так званими преанімістами, серед них — сучасними американськими антропологами Р. Рілзом та Х. Хаєром. Позитивним у книзі є те, що критика буржуазних теорій органічно поєднана з викладом основного фактичного матеріалу теми дослідження. Висвітлюючи, зокрема, питання про тотемізм як одну з ранніх форм релігії, автор доводить повну наукову неспроможність теорії Леббока-Спенсера, які пов'язували тотемізм з так званим «непорозумінням з іменами», та ін.

На жаль, не до кінця послідовно критикує автор положення відомого англійського історика релігії Фрезера. Цілком правомірно залучаючи до своєї книги багатий фактичний матеріал з праць Фрезера, Б. О. Лобовик правильно звертає увагу на реакційність поглядів буржуазного дослідника, який вважав магію «джерелом великих благ», матір'ю «свободи і істини», бо вона, мовляв, привела до виникнення релігії, а ця сстання, в свою чергу — до науки (стор. 110). Зате навряд чи можна погодитись з автором у тому, нібито Фрезер мав рацію, тлумачачи поїдання жертвних дарів людьми первісно-общинного суспільства як своєрідну форму причащення (стор. 128). Адже таке тлумачення буржуазного вченого слід розглядати як своєрідну модернізацію одного з дійсних історичних явищ далекого минулого, зрештою спрямовану на апологетику сучасної релігійної обрядності.

Вдало узагальнено в книзі головну хибу буржуазно-ідеалістичних теорій походження релігії: для них насамперед характерним є антиісторичний підхід до аналізу ранніх форм релігійних вірувань. Усі вони «наділяють свідомість первісної людини рисами, властивими людям пізніших епох, причому самі ці риси вони роздують до таких масштабів, що первісна людина виступає або як «філософствуючий дику» або як «богослов» (стор. 38). Певне місце в книзі приділено обґрунтуванню в історії людства безрелігійного періоду. Широко оперуючи археологічними даними, автор вміло підводить читача до висновку, що, якби соціальні причини не зробили їх неминучими, релігійні вірування взагалі б могли не виникнути (стор. 31). Тим самим, науково спростовуються фальшиві твердження богословських «теоретиків» про одвічність релігійного начала в людні.

Центральне місце в книзі займає докладний науковий аналіз суті первісних ре-

лігійних вірувань. На основі багатого історико-етнографічного матеріалу, взятого з праць радянських, а також буржуазних дослідників, висвітлюються такі найдавніші форми релігії, як фетишизм, тотемізм, анімізм, первісні вірування в чаклунство і померлих предків. Автор цілком правильно підкреслює, що у вигляді окремих елементів усі вони разом співіснували в релігійних віруваннях первісної людини, відображаючи у фантастичному світлі різні сторони її буття. В зв'язку з цим автор критикує тих буржуазних учених (наприклад, Шарля де Бросса та інших), які вважали найдавнішою формою релігії фетишизм (стор. 45). Та й взагалі незалежно від того, в якій хронологічній послідовності розглядали буржуазні вчені різні релігійні вірування первісного суспільства, сама постановка питання про розвиток найдавніших форм релігії одна з однієї є методологічно хибною, побудованою на ідеалістичних засадах. Ця думка проходить через усю книгу.

Докладно висвітлена в рецензованій книзі система раннього релігійного культу з її своєрідною обрядністю (різноманітні чаклунські дії, заклинання, замовляння, жертвоприношення, ритуальні ігри, пісні та танці). Тут же автор робить спробу показати й зв'язок первісних релігійних уявлень та ритуалів з сучасними релігіями, відзначає, що заклинання з часом, в міру того, як у людській уяві надприродне віддаляється від дійсності, набувають характеру молитов, які стають дедалі більш важливим елементом релігійного культу (стор. 126). В розділі «Про що говорить історія походження релігії» автор спеціально сприяється на цьому питанні, показуючи, як релігійні вірування часів первісно-общинного ладу проявляються у сучасних релігіях, зокрема в християнстві, а також у всіляких забобонах, яким ще вірить певна частина радянських людей. Автор правильно відзначає, що всі найголовніші елементи християнського культу мають коріння в найдавніших релігіях. Шкода, що це дуже важливе положення в книзі майже не розкрито фактичним матеріалом. Та зрештою тема про успадкування християнством цілого ряду найдавніших вірувань і ритуалів ще чекає на свого дослідника.

Вихід у світ змістовної і корисної праці Б. О. Лобовика слід вітати як початок серйозної роботи українських істориків, філософів, етнографів над всебічним вивченням багатогранної проблеми походження релігії. Автору ж рецензованої праці хотілося б побажати при дальшій роботі над проблемою більш активно використовувати багату творчу спадщину відомих радянських істориків релігії і атеїзму А. В. Луначарського, О. М. Ярославського, І. І. Скворцова-Степанова та ін.

В. Г. САРБЕЙ

³ И. А. Кривелев, К критике анимистической теории, журн. «Вопросы философии», 1956, № 2, стор. 190.

ГЕРОІЧНІ СТОРІНКИ МИНУЛОГО

Останнім часом вийшло в світ чимало праць радянських істориків, присвячених дослідженню боротьби українського народу проти зовнішніх ворогів, зокрема проти турецько-татарської агресії в XVI—XVII ст. Проте ряд питань цієї дуже важливої проблеми потребують дальшої розробки і вивчення. До таких питань належить питання про Хотинську війну 1621 р., в якій вирішувалася доля багатьох європейських народів і передусім українського народу. Цьому питанню й присвячена праця Г. А. Василенка «Хотинська війна», що вийшла з друку в кінці 1960 р.¹ Книжка складається з короткого вступу і трьох розділів, в яких висвітлюється боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії в XVI — на початку XVII ст.

У першому розділі дається загальна характеристика соціально-економічного і політичного становища українських земель під магнатсько-шляхетським пануванням, розповідається про тяжке становище трудящих мас та їх боротьбу проти феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту. Тут же йдеться про Запорізьку Січ, про її місце у визвольній боротьбі українського народу. Автор підкреслює, що запорізьке козацтво було єдиною реальною силою, яка протистояла хижацьким ордам турецько-татарських феодалів. Протягом тривалого часу татари робили систематичні наскоки на Україну, несучи розорення і смерть. Автор правильно зазначає, що турецько-татарські агресори загрожували фізичним винищенням українського народу. Польський уряд по суті нічого не робив для того, щоб захистити Україну. Всі удари приймали народні маси, передовим загonom яких були козаки, що не тільки оборонялись, а й нападali на ворога. Союзниками запорізьких козаків у цій боротьбі були донські козаки. В книзі наводяться численні приклади того, як запорізькі козаки разом з донськими уже в XVI ст. влаштовували походи проти турецько-татарських агресорів, завдаючи їм відчутних ударів. Ці походи особливо стали частими на початку XVII ст.

Центральне місце в книзі займає висвітлення Хотинської війни, коли боротьба проти агресії султанської Туреччини досягла найвищого напруження. Автор показує, що

турецько-татарські загарбники протягом тривалого періоду готувались здійснити свою агресивні плани щодо ряду європейських країн. У 1620 р. турецька армія вторглася в Молдавію і в Північну Буковину. Смертельна загроза нависла над Україною. Вона посилювалася після розгрому польської армії під Цецорою. Влітку 1621 р. турецький султан Осман II кинув проти українського народу 300-тисячну армію. В книзі правильно підкреслюється, що тоді йшлося про існування багатьох народів. У такій обстановці, вказує автор, відбулося об'єднання сил польського і українського народів. Автор вірно показує роль гетьмана Я. Бородавки в організації козацтва для відсічі турецьким агресорам. На початку вересня 1621 р. противники зустрілися в районі м. Хотина, де й почалися бої, що тривали цілий місяць. Автор змістовно й цікаво розповідає про героїзм козаків, які прийняли на себе основний удар у кілька разів переважаючих сил ворога. Окремі місяці книги про бої під Хотиним читаються з захопленням. Завдяки мужності і героїзму козаків агресора було розгромлено. Турки змушені були запропонувати мир, який і був підписаний на початку жовтня 1621 р.

У заключенні автор правильно вказує на значення розгрому турецької армії в Хотинській війні, підкреслює вирішальну роль у цьому козаків. Розгром турецької армії не тільки спинив агресора. Поразка Туреччини під Хотиним ще більше загострила внутрішньо-політичне становище в імперії і привела до падіння влади Османа II. Посилена визвольна боротьба проти турецьких гнобителів поневолених народів Балкан і всього Середнього і Близького Сходу. А слава запорізьких козаків, як писали сучасники, пролунала на весь світ.

Книжка не позбавлена й окремих недоліків. Автор багато говорить про Д. Вишневецького, але не дає класової оцінки його діяльності. Більш твердо й категорично треба було сказати і про П. Сагайдачного, визначити його місце в подіях Хотинської війни і взагалі в житті козацтва. В цілому книжка Г. А. Василенка — корисна й потрібна праця. Вона знайомить радянських людей з подією, що мала велике значення в історії самовідданої героїчної боротьби українського народу за свою незалежність. Книжка написана літературною мовою, і її з інтересом прочитають найширші кола читачів.

Д. І. МИШКО

ПРОГРАМА З КУРСУ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Історико-філологічні факультети педагогічних інститутів мають своїм завданням готувати високо кваліфіковані кадри вчителів-істориків для середніх шкіл України. Важливе значення в цій справі, поряд з ін-

шими дисциплінами, має вивчення спеціального курсу «Археологія». Важливість курсу підсилюється тим, що Україна є одним з найбагатших на різноманітні археологічні пам'ятки районів не тільки СРСР, а й усьо-

¹ Г. А. Василенко, Хотинська війна, Вид-во, «Радянська школа», К., 1960, 98 с.

го світу. Знайдені тут археологічні пам'ятки належать до всіх історичних епох минулого, починаючи від раннього періоду стародавнього кам'яного віку (палеоліту), з яким зв'язане первісне заселення людиною Східної Європи, до епохи Київської Русі і пізнього середньовіччя Криму. Археологічні пам'ятки території Української РСР в значній своїй частині є основними першоджерелами для вивчення історії, культури та побуту стародавнього населення півдня Східної Європи і сусідніх районів у первісно-общинну, рабовласницьку та ранню феодальну епохи. Багато з них не зустрічаються більше ніде в Європі і мають загальноісторичне значення.

Разом з найголовнішими пам'ятками сусідніх територій братніх республік вони дозволяють побудувати повноцінний загальний курс з археології. Викладання у вузах України цього курсу дозволить майбутнім учителям-історикам не тільки теоретично оволодіти певною сумою знань з цієї наукової дисципліни, а й практично познайомитися з археологічними матеріалами, широко представленими у багатьох історичних та краєзнавчих музеях республіки.

До останнього часу викладання археології в педінститутах України провадилося за програмою університетського курсу «Основи археології», складеною проф. А. В. Арциховським. Ця програма, незважаючи на ряд позитивних рис, не відповідає завданням викладання курсу археології в педінститутах України, оскільки на вивчення археологічних пам'яток з території Республіки в ній виділено дуже незначну кількість часу. Практика викладання археології у вузах України настійно вимагає створення програми, в якій би більш повно висвітлювались археологічні пам'ятки Республіки в тісному зв'язку з пам'ятками сусідніх областей і районів братніх республік. З огляду на це всілякого схвалення заслуговує ініціатива Управління підготовки вчителів Міністерства освіти Української РСР по створенню програми з археології для педагогічних інститутів Республіки¹.

Як позитивне у програмі слід відзначити те, що вона до певної міри враховує специфіку викладання курсу з археології у вузах Української РСР, що знайшло свій вираз, зокрема, у збільшенні кількості визначених для висвітлення в курсі археологічних пам'яток з території Республіки. Належно відзначені в ній і найповніші досягнення в археологічному вивченні території України. Цілком правильною є спроба зменшити у програмі матеріал, який безпосередньо не стосується археології Української РСР. Заслужує схвалення також рекомендація складачів програми викладачам курсу археології звертати більше уваги на окремі

групи археологічних пам'яток, виходячи з конкретних умов і можливості використання місцевих матеріалів.

Проте програма має значну кількість істотних недоліків, які знижують її якість. Перш за все вона надзвичайно перевантажена для курсу, розрахованого всього на 50 лекційних годин. Дуже важко, а то й неможливо, висвітлити сім параграфів розділу «Археологія зарубіжних країн» за 10 лекційних годин. Особливо, якщо врахувати, що серед них є такі, як «Єгипет і Двуріччя», «Індія», «Китай», «Греція», «Рим», «Археологія західнослов'янських і південнослов'янських народів» та ін. Лише останній з параграфів має своїм завданням висвітлити археологію чотирьох країн — Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії.

У всіх розділах програми дуже багато місця приділено загальноісторичним питанням, які висвітлюються у відповідних історичних курсах, що викладаються у вузах. Це робить ще більш важкою її реалізацію у визначену для курсу кількість годин. Спинимось на деяких конкретних недоліках програми. В розділі I «Кам'яний вік» чомусь опущені важливі ранньопалеолітичні стоянки Старосілля і Чокурча в Криму та Вихватинці на Дністрі, групове розміщення стоянок, які є свідченням інтенсивного заселення родовими групами первісних людей окремих районів, важливі стоянки Авдеево на Сеймі та Радомишля на Тетереві. Не чітко формулюється роль прямої ходи, м'ясної їжі і звукової мови в процесі формування людини. Розглядаючи період мезоліту, слід було б хоч коротко охарактеризувати азильську, тарденуазьку і свідерську епохи (культури), важливі пам'ятки яких добре представлені на Україні і сусідніх областях РСФСР та Білорусії, а для неоліту дати більш повну характеристику двох його етапів — раннього і пізнього.

В розділі II «Бронзовий вік» необхідно внести ясність у назви і визначення цієї епохи та її окремих частин. Якщо визнавати «енсолоїт», що цілком було б правомірно, то його не слід включати в «бронзовий вік», а якщо вже включати, то не протиставляти один одному, як це має місце в програмі, а розглядати як два послідовні періоди цієї епохи. Всі пам'ятки трипільської культури доцільніше подавати разом, а ямну культуру зв'язати в часі з трипільською, вказавши, що їх пам'ятки були поширені в багатьох районах України і належали різним групам давніх племен — скотарським і землеробським.

З розділу III «Археологія залізного віку на території СРСР» зовсім випали важливі пам'ятки Буковини, Поділля та Закарпаття (фракійський гильштат, куштановицька культура та ін.). Слід хоча б згадати і про пам'ятки лужицької культури в західних областях України і сусідньої Польщі в зв'язку з проблемою походження слов'ян. Доцільніше було б висвітлити обидві існуючі гіпотези з такого важливого питання, як характер і територія так званої Скіфії, чіт-

¹ «Програма з археології для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів», К., 1960, Програму склав Л. М. Славін; редактор О. І. Тереножкін.

кіше сказати про етнічну приналежність (іранську і, напевно, слов'янську) населення окремих областей території Східної Європи в ранньому залізному віці.

В розділі IV «Археологія східних слов'ян і стародавньої Русі» слід більш детально висвітлити історію Києва, зокрема, питання про його виникнення (а не заснування). Слід було б хоч коротко висвітлити результати досліджень Колодяжнина, Ізяславля (Городище) та ін., а також Гродно в Білорусії та Скімауц у Молдавії.

Випадковий характер має значна частина рекомендованої літератури. Багато із названих праць уже застаріли, тоді як праці, видані республіканськими установами, безпосередньо присвячені археологічним пам'яткам території УРСР, враховані мало. Викликає заперечення включення до списку рекомендованої літератури вузів-

ського курсу значної кількості науково-популярних праць і художніх творів, часто досить дрібних і написаних для дітей шкільного віку. До того ж значна частина цієї літератури не має прямого відношення до курсу археології. Поряд з цим до неї не включено багато цікавих і важливих монографічних праць і збірників, опублікованих за роки Радянської влади в Москві, Ленінграді, Києві та інших містах і доступних для студентів і вчителів.

Названі недоліки свідчать про те, що програма потребує певного поліпшення. Можна сподіватися, що Управління підготовки вчителів продовжить свої зусилля в справі удосконалення програми курсу «Археологія» для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів Української РСР.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ПРО СЕЛЯН ТА МІЩАН ЛИТВИ В XVII—XVIII ст.

У Державному видавництві політичної та наукової літератури Литовської РСР вийшов з друку збірник документів судових справ селян і міщан Литви з управителями державних маєтків (королівщин) у добу Речі Посполитої. Перший том, впорядкований професором К. Яблонським, містить документи XVI—XVII ст.¹ Вони зацікавляють істориків України, оскільки при дослідженні історії українського народу необхідно враховувати досягнення істориків усіх народів, землі яких у XVI—XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої. Вміщені у збірнику документи за своїм характером не є чимсь новим для українських істориків. Це — скарги селян і міщан невеликих напів-аграрних містечок на орендарів і управителів маєтків, акти і рішення ревізорів і комісарів, що розглядали незгоди між адміністратцією маєтків і населенням, королівські мандати державцям про припинення зловживань і селянам — з наказом «не бунтуватись».

Упорядники прагнули подати читачеві всі відомі документи за темою збірника без будь-яких скорочень. При цьому вони використали матеріали Центрального державного історичного архіву Литовської РСР і відділів рукописів бібліотек Академії наук Литовської РСР та Вільнюського державного університету. Крім того, широко використані матеріали так званої Литовської метрики з Центрального державного архіву давніх актів СРСР. Слід зауважити, що багато додаткового матеріалу можна було б знайти в архівах і рукописних відділах бібліотек України (Львів, Київ) та Польщі.

¹ Lietuvos valstiečių ir miestėlių ginčiai su dvarų valdytojais. Dokumentų rinkinys. I dalis, XVI—XVII amžiai. Sudarė K. Jablonskis, Vilnius, 1959.

Майже всі документи збірника публікуються вперше². Відмовляючись від вміщення у збірнику вже опублікованих документів, упорядники виходили з того, що не доцільно передруковувати широко відомі документи, тоді як величезна кількість архівних матеріалів залишається неопублікованою. Проте після передмови подано список усіх документів до теми, які друкувалися вже раніше в збірниках і додатках до монографій. Нам здається, що таке розв'язання справи є найдоцільнішим і повинні стати загальним правилом при наукових публікаціях документів XVI—XVIII ст. в умовах наявності великої кількості недрюкованих архівних матеріалів. Передрук виправданний лише в хрестоматіях, а також окремих найважливіших документів. Усі документи опубліковано мовою оригіналу, тобто польською і білоруською актовою мовою (остання в одному місці передмови помилково названа російською). Перед текстом кожного документа петитом надруковано скорочений виклад його змісту литовською мовою. Це доцільніше, ніж повний переклад тексту документів. Адже спеціалісти-науковці, які досліджуватимуть даний період історії, і так повинні знати мову оригіналів. Що ж до використання до

² Якщо не брати до уваги публікації деяких документів у скороченому вигляді і перекладі на литовську мову у т. I «Документів і матеріалів з історії Литовської РСР» (Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, I tomas, Vilnius, 1955). До речі, це видання має не лише популяризаційне, а й серйозне наукове значення тому, що значна частина вміщених у ньому документів публікується вперше, а також завдяки наявності великого наукового апарату, обширних показників тощо.

кументів широкими колами громадськості, то скорочений переказ змісту для них є більш зручним, ніж дослівний переклад, який часто містить багато подробиць, що не мають великого значення і тільки утруднюють розуміння суті тексту для неспеціалістів і потребують детальних пояснень.

Деякі застереження викликає методика транскрипції графіки оригіналів. Якби йшлося про докладне відтворення тексту, яке могло б бути корисним також для філологів, то не можна було заміняти «ять» російським «е» і обминати деякі інші графічні особливості. Коли ж говорити про спрощену транскрипцію для масового читача, то її, без сумніву, слід було подавати за допомогою графічних засобів сучасного білоруського алфавіту³, не зберігаючи таких особливостей, як «ь» в кінці слова тощо.

³ Подібно до того, як згідно з розробленим О. А. Бевзо проектом старорусько-

висловлені зауваження не міняють загальної високої оцінки збірника документів. Було б дуже корисно, коли б українські історики-медієвісти і археографи скористалися досвідом литовських науковців при виданні аналогічних збірників документів з історії України тим більше, що відповідні фонди архівів України ще багатші і водночас ще менш відомі і доступні широким колам дослідників.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ські тексти в популярнонаукових і історичних (не в науковокритичних філологічних) виданнях мають передаватись за допомогою графічних відповідників сучасного українського алфавіту. Див. О. А. Бевзо, Про правила друку історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст., «Вісник АН УРСР», 1958, № 2; Я. Д. Ісаєвич, «Описи стародруків», журн. «Вітчизна», 1960, № 3.

ДОВІДНИК З ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

Інтерес польського народу до історії своєї країни зростає разом з розвитком і успіхами народної Польщі в соціалістичному будівництві. Щоб полегшити широким колам польського суспільства опанувати історичними знаннями, польські вчені підготували і видали в 1959 р. перший науково-популярний словник з історії Польщі¹. Матеріали до словника підготував авторський колектив у складі В. Полуцького, І. Гейшторової, З. Станкевича, А. Єгерського, А. Виробіша, С. Руссоцького та Я. Віммера. Активну участь у редагуванні та підготовці словника взяли Т. Лепковський (головний редактор), Ю. Гонсовський, Р. Годлевська, Ю. Ковецький та ін.

Словник дає стислу енциклопедичну інформацію про найбільш важливі соціально-економічні процеси, явища, події, установи, організації та про окремих діячів. Хронологічно він охоплює період від найдавніших часів до 1945 р. і пояснює близько 1600 різноманітних термінів. Полегшує користування словником і доповнює його подана в кінці характеристика території і заселення Польщі в різні часи, історію сіл і міст, торгівлі, промисловості, грошового обігу, політичного устрою, війська в період феодалізму і капіталізму. У цілому словник написаний на високому науковому рівні. Статті і пояснення окремих термінів характеризуються в основному чіткістю і точністю викладу. Словник охоплює певною мірою і тематику, зв'язану з історією інших народів, з якими у польського народу було і є чимало спільного. Особливо це стосується взаємовідносин Польщі й України. Між поль-

ським і українським народами ніколи не було незгод, а тим більш ворожнечі. Все, що було прикрого в минулих взаєминах України і Польщі, було результатом політики панівних класів. Це єдино правильний класовий критерій при оцінці нашого спільного минулого. Слід відзначити, що автори словника в цілому дотримувались саме цього критерію, але, на жаль, не завжди. Так, пояснення до слова «Галичина», на наш погляд, не відповідає історичній правді. «Галиція—землі Речі Посполитої, завойовані Австрією»,—говориться у словнику (стор. 53). Закінчується стаття зауваженням, що ініціатори боротьби за автономію Галичини (невідомо хто саме.—О. К.) після 1860 р. прагнули віддати «владу в цій області в руки шляхти, залишаючи її в межах австрійських завоювань». Причому ні словом не згадується про прагнення галицьких трудящих до возз'єднання з усією Україною, яку вони називали матір'ю. Говорячи про Брестську унію (стор. 210), автор зазначає, що «спроби проведення в життя Брестської унії привели до тривалої релігійної боротьби в Східній Речі Посполитій». Оскільки словник розрахований на широкі кола читачів, необхідно було б відзначити конкретну боротьбу українського і білоруського народів, яка, до речі, мала не тільки релігійний характер. Насамперед, це була класова боротьба народів, які терпіли економічний, національний і релігійний гніт.

На наш погляд, зовсім недостатньо сказати про Східну Україну як «степову частину кресів давньої Речі Посполитої», а також відзначити, що «в наш час вся Україна становить УРСР» (стор. 210). Про історичну приналежність Поділля до

¹ Mały słownik historii Polski, Warszawa, 1959, 286 с.

українських земель з викладу авторів словника можна лише догадуватись (стор. 140). Подібні неточності мають місце і в поясненнях термінів «Русь Галицько-Волинська» (стор. 175), «Волинь» (стор. 228) та ін. Нарешті, не завжди у словнику з достатньою повнотою визначається характер народних рухів, у тому числі й на Україні. Зокрема, «Коліївщина» визначається не як антифеодальний і національно-визвольний рух, а як «антишляхетський». Відомо, що «Коліївщина» була спрямована не лише проти польської шляхти, а й проти місцевих феодалів, української шляхти. Необхідно відзначити, що деякі із зазначених недоліків можуть дезорієнтувати недосить досвідченого читача. Ось чому в наступних виданнях їх слід усунути.

Є в словнику і деякі структурні огріхи. Так, характеристика торгівлі чомусь подається перед характеристикою промисловості, про грошовий обіг розповідається після характеристики політичної структури і перед описом промисловості. Автори правильно вважають малий словник історії Польщі початком роботи над аналогічними

виданнями науково-популярного характеру. В інтересах удосконалення словника необхідна об'єктивна оцінка позитивних і негативних його рис спеціалістами відповідних питань, як це й зробили вже, наприклад, польські товариші О. Коханський та Т. Монастерська². Малий словник, незважаючи на ряд недоліків, свідчить, що вчені народної Польщі з успіхом здійснюють свої плани по виданню науково-популярної допоміжної літератури.

На нашу думку, добрий приклад польських учених необхідно запозичити вченим Радянської України. Щоправда, вже вийшли з друку перші томи української радянської енциклопедії, надзвичайно важливого видання, але все ж відчувається гостра потреба у малому словнику історії України.

О. С. КОМПА

² Aleksander Kochański, Teresa Monasterska, *Maly słownik historii Polski*, «Z pola walki, Kwartalnik poświęcony dziejom ruchu robotniczego», 1960, № 3 (11).

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

УЧНІ-КРАЄЗНАВЦІ ВИВЧАЮТЬ ІСТОРІЮ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З великим інтересом читають учні літературу про Велику Вітчизняну війну радянського народу, про її героїв. Це спостерігається і в нашій середній школі № 27 м. Вільнюса Литовської РСР. Коли перед шкільним історико-краєзнавчим гуртком постало питання про тему роботи, то одногласно було вирішено спочатку вивчити історію міста, а потім і республіки в роки Великої Вітчизняної війни.

Ми почали з вивчення вільнюського революційного підпілля в роки війни. Мали багато зустрічей з колишніми членами підпільного міського партії, учасниками підпільної боротьби. Згодом у школі було створено «Куточок Вільнюського підпільного МК КП Литви», проведено на цю тему загальношкільний історичний вечір. Потім почали вивчати історію визволення нашого міста і всієї Литви військами 3-го Білоруського фронту. Робота виявилась дуже цікавою і незабаром захопила всіх. Про деякі підсумки цієї роботи я й хочу розповісти. Думається, що це становитиме певний інтерес і для українського читача.

За порадою наукових співробітників Державного історико-революційного музею Литовської РСР краєзнавці школи вирішили знайти могили воїнів, що полягли в боях за визволення Вільнюса. Ми розуміли, що рідним — батькам, жінкам, сестрам і дітям — буде надзвичайно цікаво дізнатись, в якому стані перебуває могила дорогої для них людини. Неодноразово учні бували на міському військовому кладовищі, де поховані останки понад трьох тисяч радянських воїнів і в центрі горіть «Вічний вогонь». Усі звернули увагу на окремо розташовані могили. У Вільнюсі це місце називають «стіною гвардійців» (могили знаходяться на схилі відсіки). На наш запит з Архіву Радянської Армії і Міністерства оборони СРСР повідомили, що там поховані воїни з мотобатальйону автоматників гвардійської танкової бригади і що двом офіцерам — комбату гвардії майору Л. К. Єрофєєвських і замполіту гвардії майору І. П. Яборову — посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а їх бойові товариші нагороджені (теж посмертно) орденами. Ми розшукали рідних загиблих воїнів. Виявилось, що серед загиблих гвардійців був санінструктор гвардії старший сержант Петро Коркішко. Ми написали листа його батькам Ларіону Микитовичу і Уляні Сергіївні (с. Зеленьки, Старченківський район, Київської області) і незабаром одержали схвильовану відповідь. Батьки загиблого сержанта писали, що їх син пішов до армії на початку війни і відтоді вони нічого про нього не знали. У травні 1960 р. Ларіон Микитович приїздив у Вільню. Як найдорожчого гостя зустріли його учні нашої школи, з великим хвилюванням Ларіон Микитович переступив поріг приміщення школи (під час окупації міста в цьому будинку була німецька комендатура), де його син стояв на смерть. Побував він і в інших місцях боїв, а також на могилі, де разом з бойовими товаришами похований Петро.

Зараз учні нашої школи (5—10 класів) листуються з 375 учасниками визволення Вільнюса і Литви і з сім'ями воїнів, які загинули. Багато наших друзів знаходиться на Україні, більше двадцяти з них — у Києві. Нам вдалося встановити дуже багато фактів, коли з різних причин рідні загиблих воїнів не одержали ніякого повідомлення, або одержали його без зазначення місця поховання загиблого.

Напередодні 43-ї річниці Радянської Армії ми одержали сто адресів рідних воїнів, які загинули. Учні 5-го класу надіслали листи їх рідним. Незабаром ми одержали листи-відповіді, серед яких багато було з України. «...Я безмежно радий,— пише Іван М'ясоїд із с. Всесвятське, Перещенинського району, Дніпропетровської області,— що є на світі могила, в якій похований мій батько. Коли батько йшов на фронт, мені було 10 років. Після війни ми з матір'ю зробили багато запитів, але про батька нічого не знали. Я вже закінчив інститут і працюю в рідних місцях головним інженером РТС. Ви повірте мені, що я, прочитавши вашого листа, ледве не впав на стіл. Зразу ж поїхав додому, щоб розповісти про це своїй матері... Я до вас обов'язково приїду

подивитись на могилу свого батька...» Подібних листів ми одержали багато. Найбільш цікаві з них вміщено у стінгазеті. Учні на конкретних прикладах переконуються у непорушності дружби народів нашої країни.

Якось під час екскурсії в історико-революційному музеї гуртківці звернули увагу на наказ Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна від 13 липня 1944 р. по військах 3-го Білоруського фронту, які визволили Вільнюс. Хтось зауважив: «Ось хто зміг би розповісти нам про визволення Вільнюса і Литви... Давайте спробуємо знайти цих генералів і офіцерів, під командуванням яких радянські воїни визволили Вільнюс». Незабаром в адрес учнів почали надходити численні листи-спогоди. Виявилося, що деякі військові частини, які визволяли Вільнюс і Литву, перед цим брали участь у розгромі фашистів у «Корсунь-Шевченківському котлі», у визволенні України. Гуртківцям пише колишній командуючий 5-ю танковою армією маршал бронетанкових військ П. О. Ротмістров і багато воєначальників його армії.

Цікаві спогоди ми одержали від колишнього командира танкової бригади Героя Радянського Союзу генерал-майора танкових військ запасу М. І. Радіонова, колишнього командира стрілецької дивізії генерал-майора запасу Н. М. Ласкіна, генерал-майора артилерії У. А. Гацька, полковника А. І. Бойкова і багатьох інших. Про врятування мосту через річку Вільняле в центрі міста розповів підполковник С. Ф. Павловський (Київ), який у липні 1944 р. командував саперною ротою. Цікавою є розповідь колишнього командира танкової бригади Героя Радянського Союзу генерал-майора запасу С. Д. Кремера (Одеса) про врятування національного пам'ятника литовського народу — вежі князя Гедімінаса у Вільнюсі.

Чим зараз займаються наші юні краєзнавці? За завданням музею гуртківці вирішили зібрати матеріали про подвиги Героїв Радянського Союзу, яким ці звання були присвоєні за бойові діла на литовській землі. Вони вже багато зробили у цій справі. Зараз ми збираємо матеріали про 12 Героїв Радянського Союзу з 159-ї стрілецької дивізії. Велику допомогу у зборі матеріалу подав нам колишній командир дивізії генерал-майор запасу Н. В. Калінін (м. Суми). Нещодавно ми звернулись до Героїв Радянського Союзу І. М. Сипало (Харків), Н. А. Макрідова (Одеса) і багатьох інших з проханням розповісти про визволення Литви.

Зібрані матеріали гуртківці передають до Державного історико-революційного музею Литовської РСР, позаштатними співробітниками якого вони є. Нещодавно ми здали матеріали про подвиг Героя Радянського Союзу гвардії майора С. Д. Герасимова, який у серпні 1944 р. повторив подвиг М. Гастелло. За пропозицією гуртківців влітку цього року на приміщенні станції Альвітас буде прикріплено меморіальну дошку в пам'ять героя. Матеріали гуртка експонуються в шкільному краєзнавчому музеї і широко використовуються на уроках історії СРСР і Литовської РСР. Вони сприяють вихованню підростаючого покоління в комуністичному дусі.

П. М. ФРОЛОВАС

Від редакції. Друкуючи листа керівника історико-краєзнавчого гуртка Вільнюської середньої школи № 27 Повіласа Фроловаса, редакція висловлює впевненість, що цінна ініціатива і досвід литовських школярів дістануть гаряче схвалення і підтримку школярів України. Під керівництвом своїх старших товаришів — учителів, учні шкіл УРСР можуть внести надзвичайно цінний вклад у справу вивчення історії героїчної боротьби трудящих свого міста, району, села проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

ЩОДЕННИК КОМАНДИРА ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ «К»

Чим далі відходять від нас події Великої Вітчизняної війни, тим більший інтерес викликають вони у радянських людей, насамперед у молоді. Особливо хвилюють події священної боротьби проти фашизму, якщо про них розповідають її учасники. Такі розповіді виховують у молодого покоління почуття гордості за нашу Вітчизну, за радянських людей, за Комуністичну партію, яка їх виховала. Саме тому співробітники партархіву Сталінського обкому КП України вирішили підготувати до друку щоденник Слов'янського партизанського загону.

Цей скромний літопис життя загону написаний у лісах Слов'янського району, Сталінської області, а потім при відступі був захований біля ст. Сал, Сталінградської залізниці, де близько 2 років пролежав у землі. У щоденнику розповідається про справжню мужність понад двохсот людей на чолі з відважним командиром Михайлом Івановичем Карнауховим. На рахунку Слов'янського партизанського загону біль-

ше тисячі ворожих солдатів і офіцерів, десятки висаджених у повітря бліндажів, багато захоплених боєприпасів тощо.

Організація партизанського загону розпочалась у середині липня 1941 р. За дорученням Сталінського обкому КП(б) України секретар Слов'янського міськкому партії Ф. В. Іванов разом з начальником міського відділу державної безпеки С. С. Панюшкіним приступили до добору людей, створення продовольчих баз, запасів зброї. До загону вступали кращі люди району — робітники підприємств, керівники районних і міських установ. Формування загону закінчилось 17 жовтня. В ньому налічувалось 210 бійців, з них — 108 комуністів, 38 комсомольців і 64 безпартійних; серед партизанів було 149 робітників, 54 службовці і 7 колгоспників. Командиром загону став директор Слов'янського керамічного заводу М. І. Карнаухов, комісаром — працівник Слов'янського міськкому КП(б) України М. С. Ходаков.

М. І. Карнаухов користувався великим авторитетом серед жителів Слов'янська, Амвросієвки, Краматорська, особливо серед тих, хто разом з ним боровся в роки громадянської війни, а потім будував нове життя. З 14 років Михайло Іванович працював у наймах. У 1918 р. молодий тоді фрезерувальник Краматорського машинобудівного заводу Михайло Карнаухов пішов у партизани, а через деякий час — став командиром партизанського загону. Його група не раз вступала в бій з переважними силами німецьких загарбників і петлюрівських бандитів. Пізніше, в 1919 р. М. І. Карнаухов командує бронепоездом № 94 «Грім». Після громадянської війни він працює на керівній роботі в органах міліції в Слов'янську, Юзівці (нині м. Стадіно), директором Амвросієвського цементного заводу, а потім директором керамічного заводу в Слов'янську.

У роки Вітчизняної війни, коли М. І. Карнаухов став командиром партизанського загону, йому було вже 48 років. Він брав діяльну участь у формуванні загону: підбирав на заводах людей, намічав місця і закладав бази продовольства та боєприпасів, приймав від бійців урочисту клятву партизана. Коли німецько-фашистські загарбники наблизилися до Слов'янська, партизанський загін вийшов у ліс. У шоденнику про це записано так: «21 жовтня 1941 р. в 22 год. 00 хв. групи Турчанінова, Чухно і група зв'язку Слов'янського червонопартизанського загону «К» залишили м. Слов'янськ, Сталінської області, і вирушили в напрямку на с. Щурове. Місто Слов'янськ осявалося полум'ям палаючих заводів, усю ніч гриміли вибухи. Групи везли майно, боєприпаси, продовольство на автомашинах і підводах... Пізно вночі, вірніше на світанку, в'їхали в с. Райгородок і зосередились на узліссі біля р. Донець для переправи в Щурове...». Так почалося партизанське життя загону.

24 жовтня загін зосередився в Лиманському лісі. На нараді командирів і політрів груп було прийнято рішення про дислокацію кожної групи (спочатку у загоні було 9 груп і один кавалерійський взвод). Штаб загону розмістився в Савонівській балці Теплинського лісу, де була розташована основна база боєприпасів і продовольства. Після кількох розвідок партизанський загін почав бойову діяльність. В ніч на 30 жовтня група під командуванням Д. П. Деренського зробила засаду на дорозі Ізюм — Слов'янськ і підірвала штабний легковий автомобіль, знищивши при цьому три фашистських солдати і одного офіцера. Захопивши зброю і цінні документи, бійці повернулися в табір.

У жовтні наступ німецько-фашистських військ було зупинено, і фронт стабілізувався по р. Північний Донець. Слов'янський загін, як і багато інших партизанських загонів Донбасу, проводив свої операції у тісній взаємодії з передовими частинами Червоної Армії. Справжнє бойове хрещення загін одержав 3 листопада. У шоденнику про цей день записано: «3 листопада 1941 р. розвідка донесла про зосередження на узліссі німецько-фашистських солдатів. Кілька хвилин — і загін займає оборону. Кожен боєць знає своє місце, шляхи відходу, зосередження. Фашисти думали захопити партизанський загін зненацька. Не вдається.

З'явилися перші лави фашистів, що йшли на весь зріст. Ліс оголосився писклявими вигуками «halt» і безладною тріскотною автоматів і кулеметів. Але партизани спокійно зустріли фашистів. Вогонь не відкривали, чекали. Деякі пошепки говорили один одному: «Не стріляй, хай підійдуть ближче». 400, 350, 300, 250, 200 метрів. Дружно пролунали залпи... Зав'язався запеклий бій. Близько п'яти годин тривав бій 58 партизанів з 300 гітлерівцями. Відважно билися бійці загону. Особливо відзначився старий партизан І. Т. Циба. Чотири вбитих і три поранених — такий бойовий рахунок старого партизана в цьому бою. Мужність і стійкість виявили також партизани І. М. Токарев, С. Л. Старостенко, С. Г. Гребенюк. Ворог відступив. Лише вбитими фашисти залишили 127 чоловік. Після цього бою фашисти оголосили, що партизанський загін розгромлений, а командир Карнаухов убитий. На доказ цього вони носили по Слов'янську кубанку, яка нібито належала Михайлу Івановичу. Але через деякий час з листівок населення дізналось, що загін під керівництвом Карнаухова продовжує діяти, а на голові в командира, як і раніше, — кубанка, що була разом з ним у боях ще в роки громадянської війни.

Після бою 3 листопада загін змінив дислокацію, перейшов на лівий берег Пів-

нічного Донця і проводив операції у взаємодії з частинами Червоної Армії. Партизанські групи М. В. Русінова, Д. П. Деренського, П. І. Чухна, А. А. Карманова супроводили в тил ворога розвідників, допомагали налагоджувати переправу, вели бої за населені пункти Маяки, Пришиб, Сидорове та ін. Визволяючи села, партизани відновлювали в них Радянську владу, провадили політико-масову роботу, допомагали колгоспникам вирішувати господарські справи. Жителі в свою чергу постачали народним месникам продовольство, повідомляли цінні дані, допомагали вилучувати зрадників і т. д.

Слов'янський партизанський загін був одним з найбільших у Донбасі. За період активних дій разом з військовими частинами він набув широкої популярності. Радянське Інформбюро не раз повідомляло про операції партизанського загону «К». Епізоди з життя загону знімалися фронтовою кінохронікою і демонструвались на екранах. Розвідниця загону Ніна Погорелова була учасницею другого антифашистського мітингу в Москві і розповіла на ньому про життя і бойову діяльність загону.

Командування високо цінило командира М. І. Карнаухова та його загін. У лютому 1942 р. представники загону двічі зустрічались з членом Воєнної Ради Південно-Західного фронту М. С. Хрущовим. Пізніше, у звіті ЦК КП(б)У XVI з'їздові, М. С. Хрущов дав позитивну оцінку діяльності партизанів Сталінської області і в числі кращих організаторів і командирів загонів Донбасу назвав М. І. Карнаухова.

В липні німецько-фашистські війська здійснили новий наступ, і наші частини відступили. З різних причин змушений був відступити і партизанський загін. До Сталінграда дійшла невелика частина бійців загону, решта влилась в армію, відсіялась через хвороби, поранення. Тут М. І. Карнаухов одержав від організованого тоді Українського штабу партизанського руху завдання переукомплектувати загін, відправитись у тил ворога і, зібравши сили, проводити бойові операції в районі Слов'янськ—Красний Лиман. Група була укомплектована, і 22 безмежно відданих Батьківщині бійці перейшли фронт в районі Серафимовичі, Сталінградської області.

З 13 вересня почалась нова сторінка в історії загону. Група повинна була пройти не одну сотню кілометрів в тилу ворога і досягти району попередніх дій. Загін просувався по степах, по кілька днів не маючи води. Не було змоги поповнити продовольчі запаси. Нерідко доводилось пробиватись з боями. 18 жовтня біля с. Кодріно, Ростовської області, прикриваючи відступ товаришів, один за одним підірвали себе разом з фашистами, що їх оточили, партизани І. Х. Сумський і Г. І. Горбенко. З цього видно, наскільки великим був героїзм партизанської групи. В період цього надзвичайно важкого рейду М. І. Карнаухов підбадьорював бійців, вселяв у них віру в досягнення мети. Рухались усією групою ставало дедалі важче, тому було вирішено розділитись на групи по 3—4 чоловіки. Із 22 чоловік до місця призначення прибула група з 6 чоловік, яка провела кілька бойових операцій.

У листопаді на х. Ново-Садовому фашисти схопили М. І. Карнаухова і І. Т. Цибу. Їх привезли в районний центр Красний Лиман, а звіди відправили в Слов'янськ. Місяць катували гітлерівці двох радянських патріотів, намагаючись одержати відомості про розташування баз боеприпасів, про склад загону. Але намагання були марні—фашисти не одержали потрібних відомостей. Єдине, що визнав М. І. Карнаухов, це те, що він був командиром загону. В кінці грудня 1942 р., перед визволенням Слов'янська радянськими військами, в лісі біля с. Шандринголове, Краснолиманського району, фашисти розстріляли М. І. Карнаухова і І. Т. Цибу.

Про все це і розповідає публікація, яку готує партархів. Обставини не дозволили довести записи щоденника до кінця. Проте упорядники, крім щоденника, мають інший зеликий матеріал з історії партизанського загону. Картину життя загону доповнять також фотографії. Крім того, до щоденника буде додана велика стаття, яка розповість про те, що не було сказано в документі. Все це дасть уяву про діяльність Слов'янського партизанського загону, про його командира—вірного сина Комуністичної партії, воїна і людину, до кінця віддану Радянській Батьківщині і народу, про бійців загону, які боролись за мир і щастя на землі.

Є. М. СТУКАНОВ

ПРО МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ

До 40-х роковин Великого Жовтня радянські вчені багато попрацювали, щоб вивіти, зібрати і зробити надбанням історії велику кількість архівних матеріалів і спогадів старих більшовиків—учасників-ветеранів революції 1917—1918 рр. За останній час видано багато цікавих і корисних праць, які висвітлюють буремні 1917—1918 рр., зокрема події, що відбувалися тоді у Харкові, Донбасі, Дніпропетровську, Смельницькому, на Волині і т. д. Наш народ завжди виявляв і виявляє великий інтерес до історії першої в світі соціалістичної революції, і це зобов'язує нас з відповідною увагою ставитися до тих місць, з якими безпосередньо зв'язані революційні події,—як у центрі, так і на місцях. Потрібно систематично розшукувати учасників цих історичних подій, розпитувати їх, фіксувати всі подробиці тієї чи іншої конкрет-

ної події. За кожний збережений сьогодні факт нові покоління будуть нам вдячні, а за те, що втратимо, — не простять.

Виступаючи у дні 40-річчя Жовтня на ленінградському заводі «Електросила», М. С. Хрущов говорив: «Хай знають молоді люди, якими трудними шляхами йшли по життю їх батьки і діди. Це тим більш важливо, що деякі молоді люди думають, нібито всі блага життя, які дала і дає їм Радянська влада, прийшли самі собою. Хай не забувають вони, що заради того кращі сини і дочки нашого народу йшли на کارторгу, проливали свою кров, сиділи в казематах Петропавлівської фортеці. Молодь повинна знати про все це, знати і свято шанувати героїв Жовтня, що 40 років тому тут, у Петрограді, на залик партії великого Леніна високо піднесли над світом червоний прапор переможної соціалістичної революції»¹. Ці глибоко справедливі слова нам треба не лише пам'ятати, а й втілювати у життя.

Відомо, що Україна в бурхливі дні революції була плацдармом жорстоких класових боїв. Однак конкретні події революції ще дуже мало описані у джерелах і часто-густо нікому не відомі, крім їх учасників, а місця, де вони відбувалися, нічим не відзначені. Візьмемо такий яскравий факт, як Всеукраїнський страйк залізничників, що відбувся у липні 1918 р. Цей страйк руйнував плани кайзерівської Німеччини пограбування українських земель і сприяв згуртуванню і революційній активізації трудящих України проти окупантів. Почався страйк на ст. Коростень. Революційна ініціатива коростенських робітників відзначена меморіальною дошкою, яка встановлена на будинку залізничної станції. Але й страйкова боротьба відбувалася не в одному Коростені. Такий же гострий характер вона мала у Конотопі, Жмеринці, Києві, Козятині, Сарнах. Проте ніде більше не знайдемо жодного відзначення цих подій.

На всьому Поділлі існують лише дві меморіальні дошки (в с. Кульчівцях та в деп. ст. Гречани), а на всю Волинь — тільки одна така дошка в с. Дібровинці, які присвячено діям місцевих червоногвардійських і партизанських загонів. А тимчасом відомо, що цим загонам доводилося іноді по кілька разів відбивати у ворогів населені пункти. Ніде і нічим не відзначена діяльність більшовицьких організацій в 1917 р. на Поділлі і Волині, зокрема у військах Південно-Західного фронту. Тимчасом вони дуже багато зробили для організації і правильної роботи ревкомів, червоногвардійських загонів, Рад робітничих і селянських депутатів, профспілок і т. д., для розгортання революційної боротьби на місцях. До війни в м. Хмельницькому була меморіальна дошка на будинку, де в 1917 р. містився ревком VII-ї армії. Фашистські варвари збили дошку, і її досі не відновлено.

На превеликий жаль, деякі місцеві керівники виявляють байдужість до цієї важливої справи, або просто нерозуміння її. Час уже докорінно змінити ставлення до відзначення подій революції 1917 р. і громадянської війни на Україні. Слід брати приклад з Москви, Ленінграда, Києва та інших великих центрів, де є чимало пам'яток, хоча й тут ще не все зроблено.

Нам здається, що поки живі ветерани революції 1917—1918 рр. треба активніше виявляти всі місця революційних подій, людей, які брали в них участь, збирати документи і факти, що є в їх розпорядженні, записувати спогади, відзначати революційні події меморіальними дошками, обладнувати в клубах, будинках культури та школах пам'ятні історичні куточки і т. д. За це наш народ, наша молодь, будівники комунізму скажуть шире спасибі.

М. І. МЕЛЬНИК

член КПРС з 1917 року

СТВОРИМО ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ

У свій час великий пролетарський письменник Максим Горький вніс цінну пропозицію — створити історію громадянської війни, історію міст та інших населених пунктів, підприємств, установ і організацій. 23 березня 1944 р. газета «Правда» писала: «Знати своє місто, знати його історію — це почесний обов'язок горожанина». Радянський письменник і невтомний дослідник неосяжних просторів нашої прекрасної Батьківщини Костянтин Паустовський писав: «Настав час створити ряд праць, де були б описані всі області, всі міста, і старі, і ті, що тільки-но почали жити, всі колгоспи, села, нові залізниці, греблі, електростанції, автостради, заводи, канали, заповідники, створені людськими руками, кожен куточок країни в його новій якості, з новою історією, з новими людьми, з новою, створеною після Жовтневої революції географією Радянської країни».

За останні роки в нашій країні вже вийшло кілька книжок і довідників-путівни-

¹ Газ. «Правда» від 7 липня 1957 р.

ків, присвячених історії окремих міст та інших населених пунктів, а також місцевостей².

Пeschну роботу написання більш-менш повної історії виникнення і розвитку аж до наших днів окремих міст, сіл та інших населених пунктів, історію підприємств, колгоспів, радгоспів, різних установ і організацій (партійних, комсомольських, профспілкових і піонерських) потрібно розгорнути в якомога ширшому масштабі. Необхідно залучити до цієї відповідальної і потрібної справи широкі кола наукових співробітників музеїв, журналістів, представників радянської інтелігенції, працівників культурно-освітніх закладів тощо.

Створюючи історію певного населеного пункту, бажано відобразити найважливіші історичні події, явища і факти, зв'язані з даною місцевістю, висвітлити політичне, економічне і культурне життя трудящих — творців історії. Водночас варто згадати про перебування та діяльність у даній місцевості відомих політичних, державних і громадсько-культурних діячів, визначних представників науки, техніки, літератури та мистецтва. Особливу увагу треба приділити питанням сучасності. Рекомендується широко висвітлювати величезні досягнення в усіх галузях політичного, господарського і культурного життя, підкресливши, що лише в умовах Радянської влади можливий повний розквіт усіх матеріальних сил нашої країни, всебічний розвиток духовного життя нашого народу, розповіді про кращих виробників і новаторів підприємств, колгоспів тощо.

Зіставлення і порівняння конкретних і переконливих фактів і прикладів допоможе трудящим і особливо молоді краще зрозуміти сучасне й минуле життя, яскраво усвідомити великі переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. Бажано звернути увагу на збирання унікальних і цінних книжок, різних документів, постанов, відозв, портретів, фотографій, діаграм, таблиць, графіків і плакатів, які мають відіграти роль важливих доказів і експонатів у створенні історії певної місцевості.

Коли буде зібрано достатню кількість цінних експонатів, варто подумати про організацію хоч би невеликих краєзнавчих музеїв або музейних кімнат чи куточків. Потрібно записати від місцевих старожилів спогади, що мають важливе значення у створенні історії певного краю, взяти на облік усі історичні пам'ятники і пам'ятні місця та подбати про їх належне упорядкування та збереження. Пам'ять видатних людей даної місцевості бажано увічнити шляхом встановлення на певних будинках меморіальних дошок, присвоєння їх імені окремим населеним пунктам, підприємствам, колгоспам, радгоспам, установам, вулицям, провулкам тощо.

В районних центрах, на нашу думку, створення історії даної місцевості варто зосередити в бібліотеках, а там, де є краєзнавчі або інші музеї, — у музеях, у селах — в школах або клубах; загальне керівництво цією роботою в районному масштабі здійснювали б відділи пропаганди та агітації міських і районних комітетів партії, а в обласному масштабі — відділ пропаганди та агітації обкому партії.

Дуже добре було б, коли керівництво створенням історії певної місцевості здійснювали б місцеві партійні організації. Нам здається, що спершу це питання слід підготувати й обміркувати на зборах партійних організацій, а потім винести на обговорення загальних зборів робітників і службовців підприємств, установ і організацій, а в селах — зборів активу села, на яких потрібно для написання історії обрати авторський колектив з передових людей. В містах цією справою варто було б зайнятися виконкомом міських Рад депутатів трудящих спільно з краєзнавчими музеями, де такі є.

Авторські колективи мають скласти конкретні плани своєї роботи з таким розрахунком, щоб окремі його члени збирали й оформляли матеріал по певних галузях або розділах. Потім треба періодично на засіданнях авторських колективів обмірковувати частково оформлені матеріали й своєчасно вносити потрібні поправки, уточнення й доповнення. Коли роботу в основному буде закінчено, то всі матеріали треба ретельно розглянути на відкритих партійних зборах разом з авторським колективом і активом населеного пункту, підприємства, установи або організації. Після цього відрадовані матеріали по окремих галузях або розділах треба звести в одно ціле, розмістивши їх у певній послідовності. І, нарешті, остаточно опрацьовані систематизовані матеріали слід передрукувати й оформити у вигляді книжки. Особливо цінні матеріали треба друкувати в місцевих газетах і видавати окремими брошурами по лінії краєзнавчих та історичних музеїв, обласного управління культури і обласного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань. Бажано провести обласні наради працівників історичних і краєзнавчих музеїв разом з краєзнавцями-любителями з питання написання історії свого краю.

² «Визначні місця України» (колектив авторів), К., 1958; «Пам'ятні місця Київської області» (колектив авторів), К., 1958; С. Д. Бабишин, Путівник по визначних місцях Хмельницької області, Хмельницький, 1958; О. В. Тканко і С. П. Наїденко, Черкаси, 1958, та інші.

Зібрані і належним чином оформлені дані з історії області стануть цінним матеріалом для пропагандистів та агітаторів, працівників партійних, комсомольських і профспілкових організацій, лекторів Товариства для поширення політичних і наукових знань, учителів і співробітників культурно-освітніх установ у їхній багатогранній роботі по вихованню трудящих у дусі полум'яного радянського патріотизму і національної гордості, в дусі безмежної відданості нашій прекрасній соціалістичній Батьківщині.

Ставлячи це актуальне питання, сподіваємось, що партійні і радянські організації та широкі кола радянської інтелігенції відгукнуться і візьмуть найактивнішу участь у його практичному розв'язанні, щоб до 50-річчя Радянської влади написати ґрунтовну історію свого краю.

Я. О. КРИВКІЙ
учитель історії Глухівської середньої школи
Сумської області

УВАГУ ПИТАННЯМ КРАЄЗНАВСТВА

(огляд листів)

До редакції надходить багато листів від наукових працівників музеїв, краєзнавців і любителів історії, в яких висвітлюється історія окремих міст, підприємств і колгоспів, описуються історичні пам'ятки, розповідається про перебування визначних громадсько-політичних діячів у тій чи іншій місцевості. Не маючи, на жаль, ніякої змоги надрукувати повністю всі ці матеріали, редакція вирішила періодично робити огляди їх.

Пенсіонер Р. І. Федоченко, надіслав до редакції листа, в якому розповідає, що він давно вивчає історію колгоспу ім. Сталіна с. Іванівки, Вінницького району, Вінницької області, а також рукопис «Сторінки з історії колгоспу ім. Сталіна» (176 с.). Це — серйозна й цікава праця.

Спочатку автор подає коротку історію села — від його заснування в першій половині XVII ст. до встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. На конкретних фактах і прикладах він показує, якою багатостраждальною була доля селян Іванівки за часів панування поміщиків і капіталістів, розповідає про визволення їх від капіталістичного рабства Жовтневою революцією, про те, як після закінчення громадянської війни демобілізовані червоноармійці і сільська біднота стали ініціаторами соціалістичного перетворення села. У 1923 р. в Іванівці створено сільськогосподарську артіль «Трудовик» (потім колгосп ім. Сталіна). Її першим головою був активний учасник громадянської війни комуніст Данило Маркович Андрійчук. Автор змальовує широку картину створення і розвитку колгоспу, показує гостру класову боротьбу на селі. Разом з куркулями проти колективізації активно виступав місцевий священик, який погрожував, що «на всіх артільців буде покладено печат' антихриста і в них ростимуть роги». Та це не злякало ентузіастів. Велике значення мало оформлення в 1925 р. в селі комуністичної партійної організації (партосередку). Першим секретарем партосередку було обрано Д. М. Андрійчука, а головою артілі — П. Н. Кушніра — здібного організатора, досвідченого господаря, людину великої сили волі. Відтоді Петро Назарович незмінно керує колгоспом. Напередодні Великої Вітчизняної війни колгосп був багатим зразковим господарством. У роки тимчасової німецько-фашистської окупації колгоспові було завдано великої шкоди і руйнувань. 112 колгоспників не повернулися додому — вони полягли смертю хоробрих у боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни.

Автор наводить багато цікавого фактичного матеріалу про зростання колгоспу в післявоєнні роки. Завдяки умілій організації праці, великій силі волі людей навіть у найтяжчі післявоєнні роки (1945—1947) колгосп вирощував стопудові врожаї. За останні роки трудівники Іванівки добилися значних успіхів у розвитку тваринництва: по 452 ц молока, відгодовано по 120 ц м'яса на сто гектарів сільськогосподарських угідь, колгосп кілька років підряд збирає по 50 ц кукурудзи з га. За досягнення високих урожаїв зернових і розвиток тваринництва 197 колгоспників нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу, а голові колгоспу П. Н. Кушніру присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Докорінно змінився облік села. Нині в Іванівці є середня школа, Палац культури на 500 місць, бібліотека, у фонді якої налічується 13 тисяч книжок. Село електрифіковано і радіофіковано. Далеко по Україні й за її межами йде добра слава про іванівський колгосп та його чудових людей. В останніх розділах нарису Р. І. Федоченко розповідає, що до колгоспу ім. Сталіна приїздить багато делегацій з інших областей і республік Радянського Союзу, а також з країн народної демократії — Польні, Болгарії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Монгольської Народної Республіки. Автор пише: «Приїжджали до нас черпати сили для творчої праці видатні письменники і поети України: Максим Рильський, Юрій Смолич, Олександр Копиленко, Лео-

нід Первомайський, Натан Рибак, Сава Голованівський...» У колгоспі побували Д. С. Коротченко, С. М. Будьонний та інші відповідальні партійні і радянські працівники республіки ім СРСР. «Здобуті нами успіхи,— говорить Р. І. Федоченко,— не прийшли самі по собі. Це шлях боротьби і наполегливої творчої праці всіх наших людей. А вказала нам цей шлях, керує нами і вчить нас наша рідна Комуністична партія— партія Леніна». Ще прекрасніші, величніші перспективи колгоспу. Натхненні історичними рішеннями XX і XXI з'їздів та січневого (1961 р.) пленуму ЦК КПРС і січневого пленуму ЦК КП України, трудівники колгоспу ім. Сталіна борються за збільшення виробництва продовольчих продуктів.

Учитель-пенсіонер Г. С. Філіпович (м. Берестечко, Волинська обл.) у своїй статті «Дослідження про козацькі могили під Берестечком» розповідає про козацькі могили, в яких зберігаються останки воїнів Богдана Хмельницького, що полягли у нерівному бою з польською шляхтою в червні 1651 р. під Берестечком. Автор уточнює місце зосередження основних козацьких сил перед боєм (лівий берег річки Пляшівки), наводить окремі приклади героїзму козаків і дає коротку історію могили-пам'ятника. У 1910 р. тут було закладено пам'ятник, і щорічно сюди сходилося дуже багато людей, щоб вшанувати пам'ять загиблих. Під час першої світової війни козацькі могили були пограбовані, а за панської Польщі перетворені в пустку. Трудящим рішуче заборонялось відвідувати могили і вшановувати пам'ять загиблих. За Радянської влади могили реставровано і впорядковано. Г. С. Філіпович ставить питання про створення музею, бо, як він пише, «нікому на козацьких могилах розповіді екскурсантам про героїзм їхніх предків». Побажання— слухне, і його варто підтримати.

Науковий працівник музею м. Прилук (Чернігівська область) Л. М. Чижик, яка займається вивченням місць, де колись побував генійський поет революціонер-демократ Т. Г. Шевченко, надіслала до редакції статтю «Т. Г. Шевченко на Прилуччині». У статті розповідається, що Шевченко разом з поетом Є. Гребінкою вперше побував на Прилуччині (в м. Прилуках і в с. Качанівці) в 1843 р. Більш докладні відомості збереглися про перебування великого Кобзаря на Прилуччині в 1845 р., після закінчення ним Академії мистецтв. За період 1845—1847 рр. поет відвідав такі місця Прилуччини: м. Прилуки і села Густину, Валки, Линовицю, Дігтярі, Сокиринці і Качанівку. Проїжджаючи селами і милуючись чудовими краєвидами, Т. Г. Шевченко бачив, яким контрастом на фоні цих краєвидів було тяжке становище селян. Це, як правильно пише Л. М. Чижик, справляло на поета-борця виняткове враження. Він дедалі більше переконувався в необхідності знищення експлуататорського ладу. В 1845 р. в с. Сокиринцях Т. Г. Шевченко зустрівся з народним співцем-кобзарем О. М. Вересаєм і подарував йому свого «Кобзаря» з написом на першій сторінці: «Брату Остапу від Тараса Григоровича Шевченка».

Найулюбленишим місцем на Прилуччині для Т. Г. Шевченка була Качанівка, її чудовий парк з віковими дубами. Тут у різний час побувало багато визначних громадських і культурних діячів того часу Росії й України. Серед них— художники Штерберг, Жемчужников, Маковський і Рєпін, композитори Глінка і Гулак-Артемовський, письменники Гоголь, Гребінка, Забіла та ін. В Качанівці Шевченко подружився з кріпаками, зокрема з дворовими поміщика Тарнавського, серед яких були талановиті артисти й музиканти. Про їх трагічну долю Шевченко розповів у повісті «Музикант». Востаннє Т. Г. Шевченко відвідав Качанівку в 1859 р. Радянські люди, як святыню, оберігають усе, що пов'язане з ім'ям великого сина українського народу, в тому числі й дуби качанівського парку, під якими любив відпочивати поет.

Такий зміст розглянутих матеріалів. Перші починання написати історію рідного краю знайдуть підтримку широкої громадськості. Редакція охоче друкуватиме огляди найбільш цінних матеріалів.

Л. В.

УСУНУТИ ПОМИЛКИ У ВИСВІТЛЕННІ БІОГРАФІЙ ДІЯЧІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Марксизм-ленінізм, як відомо, визнає не тільки величезне вирішальне значення творчої революційної енергії мас, а й ініціативу окремих осіб, видатних діячів, які вміють зв'язатися з передовим класом, з масами, внести в них свідомість, вказати їм правильний шлях боротьби, допомогти їм організуватися, привести їх до перемоги. В цьому принципово важливе значення має правдиве висвітлення життя і революційної боротьби визначних діячів Комуністичної партії. Та, на жаль, у біографічних даних визначних діячів Комуністичної партії і Радянської держави допускається багато помилок і неточностей.

У виданому в 1934 р. 61-му томі Великої Радянської Енциклопедії (стор. 696—697) вміщено біографію В. Я. Чубаря. В ній допущено ряд перекручень фактів і деякі неточності. Ці ж самі помилки повторюються і у виданому в 1957 р. 47-му томі Великої Радянської Енциклопедії. На стор. 444—445, зокрема, говориться, що В. Я. Чубар

був членом Політбюро ЦК КП(б)У 1923 р. Насправді ж В. Я. Чубар членом Політбюро ЦК КП(б)У вперше обраний на пленумі ЦК КП(б)У (23 листопада 1920 р.)³. Після цього він весь час обирався членом Політбюро ЦК КП(б)У аж до переведення його на роботу в Москву (з 1934 р. він — заступник голови Раднаркому і РПО СРСР; пізніше — Нарком фінансів СРСР).

Не відповідає дійсності також твердження, нібито В. Я. Чубар був з 1927 р. кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Відомо, що 3 листопада 1926 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) обрав кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б) В. Я. Чубаря⁴. Невиправданою є відсутність у цій біографії вказівки, що В. Я. Чубар з 1 лютого 1935 р. був членом Політбюро ЦК ВКП(б)⁵. Викликає також сумнів, що в 1911 р., як сказано про це в енциклопедії (стор. 444), В. Я. Чубар був двічі заарештований і втік з-під арешту. В 1934 р., заповнюючи анкету делегата XII з'їзду КП(б)У, В. Я. Чубар вказував, що заарештовувався в 1908, 1909 і 1912 рр.⁶ Неточні дані біографії В. Я. Чубаря наводяться і в книзі «Петербургские большевики в Октябрьской революции» (Ленгиздат, 1957, редактор С. П. Князев). В ній вказується (стор. 440), що в період підготовки Жовтневого повстання В. Я. Чубар був секретарем райкому партії Літєйного району в Петрограді. В анкетах, які заповнював В. Я. Чубар під час партійних з'їздів і конференцій, він писав, що був членом бюро райкому Літєйного району⁷.

В цій же книзі допущені неточності і в біографічних даних С. В. Косіора. На стор. 430 в іменному покажчику говориться, що після Лютневої революції С. В. Косіор був секретарем 2-го Міського райкому Петрограда. Проте документи свідчать, що В. С. Косіор у 1917 р. був партійним організатором Нарвсько-Петергофського району і членом Петроградського комітету РСДРП(б). На засіданнях ЦК він представляв Нарвсько-Петергофський район. Секретарем 2-го Міського райкому, мабуть, був його брат Володимир Вікентійович Косіор. Підтвердженням цього припущення є примітка до протоколів VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), де говориться, що «в Петроградській організації РСДРП(б) у квітні 1917 р. працювали В. В. Косіор (у 2-му Міському районі) і С. В. Косіор (в Нарвському районі)»⁸. В покажчику імен до протоколів VI з'їзду РСДРП(б) також вказується, що С. В. Косіор «після лютневої революції 1917 року працював у Нарвсько-Петергофському районі Петрограда, входив до складу Виконавчої комісії Петроградського комітету РСДРП(б)»⁹.

Зустрічаються неточності і в покажчику імен до протоколів VI з'їзду партії. Зокрема, помилково вказано, що А. В. Іванов народився в 1888 р.¹⁰. Насправді він народився в 1889 р., про що він пише у своїх делегатських анкетах¹¹. Помилкову дату року народження (1888 р.) називають і деякі автори брошур і статей, присвячених пам'яті А. В. Іванова¹².

Наведені факти свідчать про необхідність більш серйозного підходу до складання біографій діячів і працівників партії, більш ретельного вивчення документальних джерел.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

³ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 56, арк. 1.

⁴ «ВКП(б) в резолюціях», ч. II, М., 1936, стор. 163.

⁵ Там же, стор. 627.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 431, арк. 441.

⁷ Там же, од. зб. 70, арк. 28.

⁸ «Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков), Протоколы, М., 1958, стор. 336.

⁹ «Шестой съезд РСДРП (большевиков), Протоколы», М., 1958, стор. 452.

¹⁰ Там же, стор. 449.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 109, арк. 166.

¹² В. Сидоренко, Андрій Іванов, К., 1957, стор. 5; «Борці за Жовтень, Збірник коротких біографій активних діячів Жовтневої революції і громадянської війни в Одеській області», вип. III, Одеса, 1957, стор. 133 та ін.

НАШ КАЛЕНДАР

40 РОКІВ РАДЯНСЬКОГО КАЗАХСТАНУ

26 серпня 1920 р. В. І. Ленін підписав історичний декрет про утворення автономної Киргизької (початкова назва Казахської) соціалістичної республіки. 4 жовтня 1920 р. у відповідь на побажання робітників і селян Казахстану в Оренбурзі відкрився Установчий з'їзд Рад, який проголосив утворення Киргизької (Казахської) АРСР, яка входила до складу РРФСР. У 1936 р. Казахська АРСР була перетворена у союзну республіку.

Територія Казахстану у два рази перевищує площу таких великих держав, як Франція, Західна Німеччина та Італія, взятих разом. Тут є багато корисних копалин, зокрема поклади вугілля, хроміту, міді, цинку, алюмінію та ін. Ці природні багатства до Жовтневої революції майже не використовувались. У 1910 р. в Казахстані налічувалось близько 500 промислових підприємств, на яких працювало 18 тис. робітників. Скрізь по Казахстану були розкинуті концесійні підприємства Франції, Англії, США та ін.

З перемогою Радянської влади в Казахстані почалась нова епоха в житті казахського народу. За короткий історичний строк трудящі з братерською допомогою усіх народів СРСР під керівництвом Комуністичної партії досягли великих успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства і культури. Валова продукція промисловості Казахстану за роки Радянської влади зросла більш як у 57 разів. Якщо на території Казахстану в 1913 р. вироблялось 1,3 млн. кіловат-годин електроенергії, то в 1959 р. — понад 9,5 млрд. кіловат-годин. За післявоєнний період у Казахстані збудовано Карагандинський металургійний завод, почали діяти найбільший на Сході Соколовсько-Сарбайський залізрудний басейн, Бухтармінська гідроелектростанція та ін. У Казахстані створено вугільну, металургійну, хімічну, машинобудівну та інші галузі промисловості. Величезне значення для розвитку промисловості має виконання семирічки. Обсяг капіталовкладень у промисловість Казахстану, запланованих на семирічку, становить 116—119 млрд. крб. У республіці буде введено в дію 240 великих підприємств. Характерною рисою розвитку промисловості Казахстану в семиріччі є те, що зростання валової продукції буде значно вищим, ніж загальносоюзне.

Значних успіхів досягло сільське господарство. Посівна площа в 1913 р. становила 4194,1 тис. га. Після встановлення Радянської влади вона значно збільшилася. Важливе значення для розвитку сільського господарства мали рішення вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС та лютого-березневого (1954 р.) пленуму ЦК КПРС. Виконуючи рішення Комуністичної партії та Радянського уряду, трудівники Казахстану з братерською допомогою народів СРСР освоїли 25 млн. га цілих земель, середньорічне виробництво зерна збільшилось у 4,3 раза, а поголів'я великої рогатої худоби — на 34%.

Нині трудівники сільського господарства наполегливо працюють над здійсненнім рішень січневого (1961 р.) пленуму ЦК КПРС.

Величезні зміни за роки Радянської влади сталися у розвитку культури. До Жовтневої революції казахський народ був майже повністю неписьменним. В 1913 р. у 2011 навчальних закладах казахи становили всього 7,5%, більшість з них навчалась в аульних школах. Нині всі діти шкільного віку мають можливість вчитись у школах. Казахстан став республікою суцільної письменності. До революції тут не було жодного вищого навчального закладу, а тепер — 27 вузів, в яких навчається понад 70 тис. студентів, 128 наукових установ, в яких працює 8374 наукових співробітники. У 1946 р. в Казахстані створено Академію наук. Неухильно зростає матеріально-культурний рівень трудящих. У 1959 р. в Казахстані працювало 6126 бібліотек, в яких налічувалось близько 27 млн. книг, 19 професійних театрів, 4246 кіноустановок. Значно поліпшилось медичне обслуговування населення. Порівнюючи з 1913 р. кількість лікарів у Казахстані на 10 000 чоловік населення зросла більш як у 40 разів.

Під керівництвом Комуністичної партії казахський народ разом з усіма народами СРСР натхненно трудиться над здійсненням величній програми комуністичного будівництва.

В. О. РОМАНЦОВ

ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

(ДО 65-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Е. ЯКІРА)

В полум'ї громадянської війни, коли йшла всенародна напружена боротьба за незалежність і свободу молодого республіки, народжувались справжні військові самородки, славні полководці, які своєю бойовою діяльністю і відданістю Батьківщині завоювали широку популярність і визнання нашого народу. Одним з таких військових діячів був Іона Емануїлович Якір.

І. Е. Якір народився 1896 р. в Кишиневі в сім'ї провізора. Трудове життя Якіра почалося рано. Коли в 1911 р. вмер батько, малому Іону разом з матір'ю довелося давати приватні уроки в заможних сім'ях, щоб заробити на існування великої сім'ї. Водночас Іона навчався у Кишинівському приватному реальному училищі Корчевського. В 1915 р. він вступив до Харківського технологічного інституту на хімічне відділення.

Ще в училищі він примкнув до революційного руху, а з лютого 1917 р. — до більшовиків. З квітня 1917 р. І. Е. Якір — член партії більшовиків, веде активну партійно-політичну роботу серед солдатів Румунського фронту і трудящих Бессарабії.

З Бессарабією зв'язані перші кроки військової діяльності Якіра. В Кишиневі він організував червоногвардійський загін, а потім став командиром батальйону китайських добровольців у складі Тираспільського червоногвардійського загону. І. Е. Якір сміливо вступив на бойовий шлях, хоча і не мав спеціальної військової освіти. В жовтні 1918 р. він був уже членом Реввійськради 8-ї армії, з кінця 1918 р. до травня 1919 р. — командував групою військ 8-ї армії. За успішне керівництво бойовими діями Якір одним з перших у країні був нагороджений бойовим орденом Червоного Прапора. З липня 1919 р. він командував прославленою 45-ю стрілецькою дивізією, а в серпні — вересні 1919 р. був призначений командуючим Південною групою військ 12-ї армії, яка здійснила легендарний перехід від Одеси до Житомира і Києва. Як ветерану 45-ї дивізії, мені особливо хочеться розповісти про одну з славних сторінок в історії боротьби Південної групи 12-ї армії, до якої входила прославлена дивізія, — прорив групи через численні фронти на північ для з'єднання з головними силами Червоної Армії. Крім командуючого І. Е. Якіра, до складу Реввійськради Південної групи входили Я. Б. Гамарник, Л. І. Қартвелішвілі (Лаврентій) та В. П. Затонський. Група, рухаючись кількома колонами, пройшла з боями проти денікінців і петлюрівців більш як 400-кілометровий шлях. Особливо запеклі бої з петлюрівцями довелося витримати групі 15 і 16 вересня в районі Попельня — Бровки, де радянські війська вщент розбили петлюрівців. Похід закінчився 19 вересня, коли спільними зусиллями Південної групи і 44-ї дивізії Житомир був визволений від білополиців.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили славні подвиги військ Південної групи. В телеграмі Реввійськради 12-ї армії говорилось: «Реввійськрада 12-ї армії вітає героїчні 45-у і 58-у дивізії, які пробили кільце ворогів робітників і селян. Ваша Південна група вражає своєю відвагою, сміливістю і бадьорістю, породжує впевненість у швидкій перемозі над зграєю поміщиків і генералів. Хай живуть 45-а і 58-а дивізії! Хай живе Червона Армія!».

Рада Оборони республіки 1 жовтня 1919 р. постановила нагородити 45-у і 58-у дивізії за героїчний перехід почесними революційними Червоними прапорами. За вміле керівництво військами під час переходу Південної групи її командуючий І. Е. Якір був нагороджений орденом Червоного Прапора. З листопада 1919 по лютий 1920 р. Якір знову на чолі 45-ї дивізії. В березні — вересні 1920 р. Якір командував Фастівською, Злочівською і Львівською групами військ на радянсько-польському фронті. У жовтні — листопаді 1920 р. він керував операцією по розгрому і вигнанню з української землі петлюрівських військ, за що був нагороджений ВЦВК почесною революційною зброєю. У квітні 1921 р. Якір був призначений командуючим військами Кримського військового округу, а з жовтня — Київського військового району і Київського військового округу. В 1924—1925 рр. Якір був начальником Головного управління військово-навчальних закладів Червоної Армії, з 1925 по 1937 рр. — командуючим військами Українського військового округу. З 1930 р. Якір — член Реввійськради СРСР.

І. Е. Якір був видатним політичним і державним діячем. В 1930 р. він став кандидатом у члени ЦК ВКП(б), з 1934 р. — член ЦК ВКП(б). Протягом багатьох років він обирався членом ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У, членом ЦВК СРСР і УРСР.

За бойові заслуги в громадянській війні і будівництві Збройних сил Якір був нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Радянський уряд присвоїв йому високе військове звання командарма першого рангу.

Радянський народ свято шанує пам'ять Іони Емануїловича Якіра — славного полководця громадянської війни, видатного командира Червоної Армії.

Д. С. ПОЗДНЄВ

член КПРС з 1919 року, ветеран 45-ї дивізії

СЛАВНИЙ ШЛЯХ БОРОТЬБИ І ПЕРЕМОГ

(40-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ КИТАЮ)

1 липня Комуністична партія Китаю відзначала своє 40-річчя. Гарматні залпи Жовтневої революції, за висловом Мао Цзе-дуня, донесли до Китаю марксизм-ленінізм, збудили пригноблений китайський народ. В 1921 р. невелика група революціонерів на першому з'їзді заснувала Комуністичну партію (зараз вона налічує тринадцять мільйонів комуністів) — організатора і натхненника перемог китайського народу.

Комуністична партія очолила антиімперіалістичну, антифеодальну боротьбу китайських трудящих за соціальне й національне визволення. Під час революційних війн Комуністична партія створила народну армію, яка мужньо боролася проти засилля компрадорів, визволила окремі райони Китаю, де заснувала свої опорні бази. Переломним моментом в історії КПК стало поширене засідання Політбюро ЦК в 1935 р. в м. Цзуньї, на якому Комуністична партія звільнилася від скверни опортунізму і було сформовано нове керівництво на чолі з Мао Цзе-дунем.

У визвольній війні проти японського імперіалізму (1937—1945 рр.) Комуністична партія створила єдиний антияпонський національний фронт. Героїчними зусиллями китайських революційних військ, з допомогою Радянської Армії японський імперіалізм був розбитий вщент. Китайські комуністи прагнули мирним шляхом закінчити демократичні перетворення в країні. Але підбурювана американськими імперіалістами зрадницька гомінданівська кліка розв'язала у липні 1946 р. нову громадянську війну. Народно-визвольна армія Китаю розтопила запродавців, і 1 жовтня 1949 р. китайський народ вперше в історії Китаю утворив вільну державу — Китайську Народну Республіку. Комуністична партія Китаю зуміла переможно провести народ через полум'я багатьох війн завдяки тому, що завжди пильнувала марксистсько-ленінську теорію, зміцнювала союз робітничого класу з селянством.

За історично короткий строк Народний Китай досяг великих успіхів. За три роки було відбудовано господарство, зруйноване багатолітніми війнами, уже перевищено перша і успішно виконується друга п'ятирічка. За десять років — з 1949 р. по 1959 р. — виробництво промислової продукції в країні збільшилося в 11,7 раза, сільськогосподарської — в 2,5 раза. Протягом трьох п'ятирічок китайський народ ставить своїм завданням побудувати матеріально-технічну базу соціалізму. Відразу ж після утворення Китайської Народної Республіки Комуністична партія почала соціалістичну індустріалізацію країни. За останні роки створено багато нових галузей промисловості: верстатобудівну, автомобільну, авіаційну та ін. Китай стає могутньою індустріальною державою. У 1959 р. промисловість дала $\frac{2}{3}$ загального прибутку народного господарства. Аграрне питання завжди було центральною проблемою Китаю. 70% сільського населення старого Китаю становили бідняки та батраки. Комуністична партія розробила чіткий план кооперування сільського господарства. Неухильно додержуючись принципу добровільності, починаючи з нижчих форм кооперації, партія організувала китайське селянство, і в 1956 р. соціалістичні перетворення в китайському селі в основному завершилися. Комуністична партія постійно дбає про підвищення матеріального добробуту трудящих. За першу п'ятирічку заробітна плата в середньому збільшилася на 42,8%. Народний Китай стає країною передової культури та науки.

Рік у рік зростає міжнародний авторитет Китайської Народної Республіки, яка неухильно проводить миролюбну зовнішню політику. Недалеко вже той день, коли великий Китай займе законне місце в ООН.

Під керівництвом Комуністичної партії Народний Китай з відсталого, напівколоніального перетворився в передову могутню державу, яка входить до міцної, дружної сім'ї соціалістичних країн. Єдність з братерськими народами і партіями Комуністична партія Китаю ставить понад усе. Цю думку підкреслив Голова КНР Лю Шао-ці, виступаючи перед трудящими СРСР після Наради представників комуністичних і робітничих партій у Москві в 1960 р. Лю Шао-ці говорив, що «згуртованість — це життя, згуртованість — це сила, згуртованість — це перемога». Величезне значення для зміцнення світової соціалістичної системи має дружба народів Радянського Союзу і Китайської Народної Республіки, єдність КПРС і КПК. Ця дружба, скріплена Договором про дружбу, союз та взаємодопомогу (1950 р.), базується на єдності мети і вірності ідеям марксизму-ленінізму. «Велика дружба і згуртованість між народами Китаю і Радянського Союзу, засновані на марксизмі-ленінізмі та пролетарському інтернаціоналізмі, виражають як вищі інтереси народів Китаю та Радянського Союзу, так і вищі інтереси народів усього світу. Ніякі сили неспроможні підірвати цю монолітну дружбу і згуртованість між Китаєм і Радянським Союзом»¹. Імперіалісти не побачать розладу між великими партіями і народами так само, як сонце ніколи не зійде з заходу.

Відзначаючи 40-річчя Комуністичної партії Китаю, радянський народ бажає китайським братам найкращих успіхів у будівництві щасливого життя.

В. О. ГОРБИК

¹ Газ. «Правда» від 7 листопада 1960 р.

ГЕРОЇЧНА БОРОТЬБА ІСПАНСЬКОГО НАРОДУ

(ДО 25-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ВІЙНИ В ІСПАНІЇ)

Боротьба іспанського народу за республіку і національну незалежність у 1936—1939 рр.—одна з найславніших сторінок історії Іспанії і світового революційного руху. Перемога Народного фронту в Іспанії у лютому 1936 р. привела до створення нового республіканського демократичного уряду і знищення влади поміщиків і великих капіталістів, забезпечила трудящим масам Іспанії можливість користуватися широкими демократичними правами, брати активну участь в управлінні економічним і політичним життям країни. Це мало величезний революційний вплив на народні маси Іспанії та інших країн, сприяло посиленню боротьби проти реакції та фашизму.

Реакційно-націоналістичні сили, що становили блок великих земельних власників, фінансової олігархії, вищого духовенства та вищих військових сил на чолі з генералами Санхурхо, Мола і Франко, підтримувані всією міжнародною реакцією, організували 18 липня 1936 р. заколот проти Іспанської республіки. Заколотники ставили перед собою мету задушити республіку, ліквідувати всі економічні й політичні завоювання трудящих мас і встановити в країні режим фашистської диктатури.

Об'єднані партією Народного фронту трудящі Іспанії рішуче стали на захист революційних завоювань. Національно-революційна війна іспанського народу з перших же днів перетворилась на війну за національну незалежність, за політичні права народу Іспанії за економічні, соціальні і культурні завоювання трудящих мас. Вона була вищим етапом буржуазно-демократичної революції, яка почалася в країні в 1931 р. і була покликана знищити напівфеодальні відносини, обмежити економічний і політичний вплив церкви і повести країну по шляху широкого економічного й культурного розвитку. Згуртованість, висока революційна активність, безприкладний героїзм народних мас у боротьбі за свободу і національну незалежність своєї батьківщини обумовили широкий розмах, глибину і справжній демократичний зміст цієї війни. У вогні воєнної пожежі, що спалахнула в липні 1936 р., вирішувалась доля Іспанії, питання про форми її державного управління і далішні шляхи її розвитку.

Запалюючою і організуючою силою в боротьбі іспанського народу за свободу і національну незалежність була Комуністична партія Іспанії. Вона була єдиною партією Народного фронту, яка до кінця зберегла вірність справі, за яку боролись робітники і селяни Іспанії. Головний організатор і керівник героїчного опору фашизму і іноземній інтервенції, Комуністична партія Іспанії показала приклад високої організованості, безмежної відданості народу, небаченого героїзму. Справедлива війна народу, який піднявся на боротьбу за свою свободу і національну незалежність батьківщини, вийшла далеко за межі національних рамок, вона набрала величезного міжнародного значення.

Іспанія була однією з перших країн, на яку обрушились сили міжнародного імперіалізму в Європі. У війні, яка розгорнулась на території Іспанії в період між двома світовими війнами, зіткнулись два табори — табір демократії і миру, який втілював іспанський народ, борючись за свободу і національну незалежність, і табір реакції й фашизму. Героїчна боротьба іспанського народу, яку підтримував Радянський Союз і все прогресивне людство, стримувала натиск міжнародної реакції й фашистської агресії і розладнала плани гітлерівської агресії. На іспанській землі героїчно боролись багато доблесних бійців інтернаціональних бригад. Почату ще в Іспанії боротьбу проти фашизму багато з них потім продовжували на батьківщині. Колишні бійці інтернаціональних бригад у Польщі, Чехословаччині, Угорщині та в ряді інших країн, виступили з своїм народом проти реакційних режимів, під керівництвом комуністичних партій добились встановлення народної влади, повели свої країни по шляху свободи і прогресу.

Війна іспанського народу мала важливе міжнародне значення для об'єднання трудящих у боротьбі проти сил світового імперіалізму. У своєму виступі 29 листопада 1938 р. в Барселоні відомий діяч Комуністичної партії Іспанії Хосе Діас говорив: «Наша країна і наша боротьба дають народам, які стоять перед загрозою фашизму, два найважливіших уроки. Перший: щоб зупинити наступ фашизму, треба дати йому відсіч у всеозброєнні, рішуче й сміливо, не відступаючи ні на крок перед ним. Другий: щоб дати відсіч фашизму, народ повинен бути єдиним»².

Єдність сил трудящих — це одне з найважливіших завдань сучасного робітничого й комуністичного руху. Саме на це з новою силою вказують рішення Московської наради представників комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в Москві в листопаді минулого року. Єдність сил пролетаріату капіталістичних країн розладнає плани імперіалістичної реакції, посилює боротьбу за мир, демократію і соціалізм.

Чверть століття минуло відтоді, як трудящі Іспанії, захищаючи свою республіку, виступили із зброєю в руках проти фашизму. В цій жорстокій і нерівній бороть-

² Хосе Гарсія, Іспанія народного фронту, М., 1957, стор. 232.

бі проти міжнародної реакції була потоплена в крові Іспанська республіка, але кров, пролита іспанським народом у боротьбі проти фашизму, не пропала даремно. Ідеї іспанських патріотів восторжествували й успішно перетворюються в життя в багатьох країнах світу. Свободу й національну незалежність завоювали мільйони людей, які нині йдуть по шляху соціалізму й демократії. За ці ідеї борються народи країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Революційні ідеї живі серед мільйонних мас іспанського народу. Вони дедалі ширше розгортають у своїй країні боротьбу проти фашистського режиму, що виступає в ролі прислужника американського імперіалізму. У битві за мир і демократію трудящі Іспанії зривають плани американських імперіалістів, які прагнуть перетворити іспанську землю в плацдарм для агресивної війни проти СРСР та інших соціалістичних країн.

Мужній іспанський народ все чіткіше бачить своє світле майбутнє. Він вірить, що настане день, коли його батьківщина знову стане вільною і демократичною країною, яка йтиме по шляху прогресу і миру.

М. Н. ІВАНИЦЬКИЙ

90-РІЧЧЯ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

90 років тому, у березні 1871 р. робітники Парижа, піднявшись на збройне повстання, скинули владу буржуазії і створили перший в історії уряд пролетарської диктатури. Комуна відіграла велику роль в історії міжнародного робітничого руху, в розвитку марксистсько-ленінського вчення. Прогресивне людство широко відзначило 90-річчя Паризької Комуни. Це було велике свято і для трудящих Радянської України.

17 березня 1961 р. Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — разом з Відділом суспільних наук Академії наук УРСР і Вищою партійною школою провели сесію, присвячену 90-річчю Паризької Комуни.

Сесію відкрив ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України кандидат історичних наук А. Т. Чеканюк. Він підкреслив, що цю знаменну дату відзначають трудящі всього світу, говорив про Паризьку Комуну як про геніальне творіння трудящих мас, найголовніше історичне значення якого у знищенні старої державної машини панівних класів і створенні держави нового типу.

З доповіддю «Паризька Комунa та її інтернаціональний характер» виступив кандидат історичних наук, доцент Вищої партійної школи Г. Л. Нікольников. Пролетарська революція в Парижі, сказав доповідач, була глибоко інтернаціональним рухом, вона прагнула до братства трудящих усіх країн і миру між народами. Комунa об'єднала в своїх рядах не тільки французів, а й поляків, росіян та представників інших націй. Революція 18 березня і проголошення Паризької Комуни викликали широку хвилю інтернаціональної солідарності пролетаріату. К. Маркс указував, що Комунa дала честь усім іноземцям померти за безсмертну справу.

Про значення історичного досвіду Паризької Комуни в боротьбі проти сучасного ревізйонізму розповів кандидат історичних наук старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Ю. О. Бо-

єв. Сучасна історія розвивається так, зазначив доповідач, як це передчували паризькі комунари, як науково передбачали К. Маркс і В. І. Ленін. Боротьба робітничого класу, весь хід суспільного розвитку підтвердили життєвість марксизму-ленінізму і рішуче спростували «теорії» сучасних ревізйоністів.

Кандидат історичних наук старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України Ф. Ю. Шерстюк виступив з доповіддю «Вплив Паризької Комуни на революційний рух в Росії». Він розповів, що з революцією паризьких робітників робітничий клас Росії, передова інтелігенція знайомились через нелегальну пресу, що революційні кола Росії з радістю привітали Комуну. Після Паризької Комуни особливо зріс інтерес революційної молоді Росії до міжнародного робітничого руху.

Паризька Комунa стала переломним рубежем в історії нового часу. Піднявши над столицею однієї з найголовніших країн капіталізму червоний прапор, здійснивши перший досвід диктатури пролетаріату, що протрималася протягом двох з половиною місяців проти наступаючого на неї з усіх боків тоді ще безмежного капіталістичного світу, вона довела, що пролетаріат уже став атакуючим класом, здатним встановити свою владу і взяти у власні руки перебудову суспільства. 90 років тому Маркс пророче передбачив, що «Париж робітників з його Комуною завжди будуть шанувати як славного представника нового суспільства»¹. Нині це нове, соціалістичне суспільство уже стало дійсним, могутньою нездоланою силою, що впливає на долю народів світу. «Головна відмінна сила нашого часу,— говориться в Заяві наради представників комуністичних і робітничих партій (листопад 1960 р.),— полягає в тому, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний

¹ К. Маркс, и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 17, стор. 366.

фактор розвитку людського суспільства»².
Ідучи по шляху соціалізму, народи соціалістичних країн, як і весь міжнародний комуністичний рух, з повагою і подякою шанує пам'ять паризьких комунарів, відзначає Паризьку комуни — славу провісницю нового суспільства.

² «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», М., 1960, стор. 8.

лістичних країн, як і весь міжнародний комуністичний рух, з повагою і подякою шанує пам'ять паризьких комунарів, відзначає Паризьку комуни — славу провісницю нового суспільства.

Г. П. КРАВЧЕНКО

40-РІЧЧЯ БРАТНІХ КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ

У травні 1961 р. трудящі України, як і всього Радянського Союзу, відзначили славне 40-річчя з дня заснування комуністичних партій Румунії і Чехословаччини. Цим знаменним датам були присвячені збори Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР.

8 травня відбулися збори працівників наукових установ Відділу, присвячені 40-річчю з дня створення Комуністичної партії Румунії. На зборах були присутні радник посольства Румунської Народної Республіки в СРСР Стан Валер'ян та заступник директора Інституту історії партії при ЦК Румунської робітничої партії Захарія Георгіє.

Збори відкрив голова Відділу суспільних наук АН УРСР член-кореспондент О. С. Короїд. З доповіддю «Комуністична партія Румунії — організатор і керівник боротьби румунського народу за соціалізм» виступив кандидат історичних наук С. М. Пархомчук. Доповідач розповів про славний шлях боротьби і перемог Комуністичної партії Румунії. З перших днів створення Комуністична партія Румунії повела під прапором марксизму-ленінізму рішучу боротьбу за інтереси трудящих. Під її керівництвом було встановлено в країні народно-демократичний лад, здійснено земельну реформу, ліквідовано залишки феодальних відносин, проголошено Румунію Народною Республікою. Визначною подією в боротьбі за здійснення завдань соціалістичної революції в Румунії було створення в 1948 р. Румунської робітничої партії на основі об'єднання комуністичної і соціал-демократичної партій. Під керівництвом Робітничої партії румунський народ зараз успішно завершує побудову соціалістичного суспільства.

Тепло зустрінуті присутніми, на зборах виступив Захарія Георгіє. Він розповів про історію створення Комуністичної партії Румунії та її боротьбу за визволення трудящих від капіталістичного гніту і побудову соціалізму.

З великим піднесенням учасники зборів надіслали вітального листа Центральному Комітету Румунської робітничої партії.

На відзнаку 40-річчя Комуністичної партії Румунії Українське товариство дружби і культурного зв'язку з закордоном та Бюро Відділу суспільних наук АН УРСР організували виставку. На стендах у діаграмах і плакатах відображена історія робітничого руху в Румунії, починаючи з кінця XIX і до початку XX ст., боротьба Комуністичної

партії Румунії на різних етапах історичного розвитку країни за визволення трудящих від капіталістичного рабства, за встановлення народно-демократичного ладу і побудову соціалізму.

* * *

15 травня відбулися збори працівників наукових установ Відділу суспільних наук АН УРСР з нагоди 40-річчя створення Комуністичної партії Чехословаччини.

Після вступного слова О. С. Короїда з доповіддю «40 років Комуністичної партії Чехословаччини» виступила кандидат історичних наук І. М. Мельникова. Доповідач розповіла, що Комуністична партія Чехословаччини, створена на ґрунті чехословацької соціал-демократичної партії (лівої), пройшла складний процес внутрішнього розвитку, очистила свої ряди від опортуністичних елементів, зміцнила ідейно й організаційно. Озброєна вченням марксизму-ленінізму, КПЧ стала керівною силою в революційній боротьбі трудящих за їх соціальне визволення, за соціалізм. Під керівництвом КПЧ трудящі Чехословаччини добилися перемог соціалізму в країні. Це історичне завоювання закріплено у новій Конституції Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Про дружбу радянського і чехословацького народів розповів у своєму виступі Генеральний консул Чехословацької Соціалістичної Республіки в Києві Рудольф Шміц. На зборах була присутня група чехословацьких туристів, які перебували на Україні.

Учасники зборів надіслали вітального листа Центральному Комітету Комуністичної партії Чехословаччини.

Була влаштована виставка, присвячена 40-річчю створення Комуністичної партії Чехословаччини і великим соціалістичним перетворенням, що сталися в країні за роки народно-демократичної влади.

* * *

Збори, присвячені 40-річчю з дня створення Комуністичної партії Румунії, 9 травня 1961 р. були проведені Інститутом історії партії ЦК КП України спільно з Головним Архівним управлінням Міністерства внутрішніх справ УРСР і Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна. З великою і змістовною доповіддю перед присутніми виступив заступник директора

Інституту історії партії при ЦК Румунської робітничої партії Захарія Георге.

На зборах був присутній радник посольства Румунської Народної Республіки в СРСР Стан Валер'ян.

Н. Т.

* * *

12, 15 і 16 травня в Ужгородському державному університеті проходила наукова конференція, присвячена 40-річчю Комуністичної партії Чехословаччини та 40-річчю Румунської Робітничої партії.

Із вступним словом до присутніх звернувся завідуючий відділом пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП України В. М. Візольмирський. Протягом трьох днів було заслухано 10 доповідей і повідомлень, з якими виступили викладачі університету, вчені Києва, працівники обласного архіву і краєзнавчого музею. Присутні з увагою прослухали змістовні доповіді доцента Б. І. Співака «В. І. Ленін і утворення КПЧ», старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР С. М. Пархомчука «Комуністична партія Румунії в боротьбі за єдність демократичних сил, проти фашизму і антирадянської війни», директора обласного архіву В. П. Місюри «Аграрні питання в рішеннях I—V з'їздів КПЧ».

Цікавими за змістом і постановкою питання були доповіді завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР Ф. П. Шев-

ченка «Участь трудящих Румунії в партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», наукового співробітника університету О. В. Хланти «Боротьба КПЧ за виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму у 20-х рр. XX ст. (на прикладі діяльності Закарпатської крайової комуністичної організації)», повідомлення наукового співробітника обласного архіву В. М. Каярєвої «Висвітлення соціально-економічного і культурного становища трудящих Закарпаття в 1920—1922 рр. на сторінках газети «Руде право», заступника директора краєзнавчого музею І. С. Хоменка «Про підпільну друкарню Закарпатського крайкому КПЧ».

На конференції було також заслухано змістовні доповіді викладачів університету доцента Г. В. Марченка «Боротьба Румунської Робітничої партії за побудову основ соціалізму в РНР», доцента І. М. Гранчака «КПЧ — організатор і натхненник боротьби трудящих Чехословаччини за побудову соціалізму (1945—1960 рр.)», повідомлення старшого наукового співробітника обласного архіву О. П. Славика «Документи з історії КПЧ у фондах обласного архіву».

В обговоренні доповідей взяли участь доценти Я. А. Чубуков, І. М. Гранчак, І. Г. Паскель, О. В. Хланта, Б. І. Співак, Л. А. Коваленко та Г. В. Марченко.

В. І. ІЛЬКО

ЗБОРИ ВІДДІЛУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

12—19 квітня 1961 р. відбулися збори Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділу за 1960 р. З привітаннями з приводу найвидатнішого в історії досягнення радянської науки і техніки—першого польоту радянської людини Юрія Гагаріна в космос—виступили О. С. Короїд, С. А. Крижанівський, Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, С. М. Бухало, Б. М. Бабій, М. В. Гончаренко. Учасники зборів з великим піднесенням прийняли вітального листа Центральному Комітету КПРС.

12 квітня з доповіддю «Продуктивність праці і будівництво комунізму» виступив доктор економічних наук Л. Е. Горелик (Інститут економіки АН УРСР).

13 квітня учасники зборів вшанували пам'ять видатного радянського мовознавця і громадського діяча директора Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР заслуженого діяча науки УРСР академіка Академії наук УРСР члена-кореспондента Академії наук СРСР Леоніда Арсенійовича Бухаровського. Того ж дня було заслухано доповіді кандидата історичних наук Р. Г. Симоненка (Інститут історії АН УРСР) на тему «Критика сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України».

Учасники зборів заслухали також доповіді кандидата юридичних наук Г. В. Александренка (сектор держави і права АН УРСР) на тему: «Критика буржуазного федералізму в період краху імперіалізму і розпаду колоніальної системи», академіка АН УРСР І. К. Білодіда на тему «Т. Г. Шевченко — основоположник української літературної мови», кандидата філософських наук А. О. Єришева (Інститут філософії АН УРСР) на тему «Релігія — ворог дружби народів».

14 квітня з доповіддю «Основні підсумки наукової діяльності установ Відділу суспільних наук АН УРСР за 1960 р. та завдання на 1961 р.» виступив голова Відділу суспільних наук АН УРСР О. С. Короїд. Доповідач відзначив, що в результаті докорінної перебудови науково-дослідної роботи установи Відділу досягли певних успіхів у розробці головних проблем сучасності, у вивченні та узагальненні історичного досвіду Комуністичної партії і радянського народу, в посиленні боротьби з буржуазною ідеологією, у зміцненні зв'язків науки з життям. У 1960 р. усі наукові дослідження в галузі суспільних наук велися по таких основних напрямках: закономірності розвитку радянського суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму; соціалі-

стичне будівництво в СРСР; соціально-економічний і політичний розвиток зарубіжних країн. У розробці цих проблем брали участь наукові колективи всіх інститутів та установ Відділу суспільних наук АН УРСР. В галузі історичних наук дослідження здійснювалось співробітниками Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільних наук АН УРСР у співдружності з викладачами історичних кафедр вищих навчальних закладів та працівниками архівних установ Української РСР. В середині 1960 р. в план науково-дослідної роботи Інституту історії АН УРСР було внесено ряд змін з метою наближення тематики до вивчення проблем історії соціалістичного та комуністичного будівництва, а також здійснено серйозну перебудову наукової роботи. За рішенням президії АН УРСР в інституті створено новий відділ — історії соціалістичного та комуністичного будівництва. До тематичного плану включено ряд актуальних проблем і тем: «Українська РСР в період розгорнутого будівництва комунізму», «Історія робітничого класу і колгоспного селянства», «Історія радянського культурного будівництва», «Історія Великої Вітчизняної війни». Розпочато дослідження виникнення і розвитку руху колективів комуністичної праці, боротьби колгоспного селянства України за круте піднесення сільського господарства та ін.

По проблемі «Соціалістичне будівництво на Україні (1921—1941 рр.)» уже закінчено розробки тем: «Формування української соціалістичної нації», «Робітничий клас України в боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки (1926—1932 рр.)», «Робітничий клас України в роки відбудови народного господарства в 1921—1925 рр.» В інституті суспільних наук АН УРСР закінчено розробку теми «Колективізація сільського господарства та розвиток колгоспного ладу в західних областях УРСР (1939—1959 рр.)»

Завершено дослідження ряду тем і по інших проблемах, зокрема «Розклад кріпосницької системи та формування капіталі-

стичних відносин на півдні України в першій половині XIX ст.», «Селянський рух на Правобережній Україні в 20—50 рр. XVIII ст.», «Розвиток історичної науки на Україні в XIX ст.», «Класова боротьба в Чехословаччині в роки часткової стабілізації капіталізму (1924—1929 рр.)», «Співробітництво Української РСР з Польською Народною Республікою» та ін. Закінчено дослідження по двох темах проблеми: «Історія зарубіжних соціалістичних країн та їх зв'язків з народами Радянського Союзу». Інститутом підготовлено збірники «Збройна боротьба українського народу проти антантівської інтервенції на Україні (листопад 1918—травень 1919 рр.)», «Скасування кріпосного права на Україні», «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр.»

В обговоренні доповіді О. С. Короїда взяли участь академік О. І. Білецький (директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій (заступник директора Інституту історії АН УРСР), академік М. Е. Омеляновський, М. Ю. Смішко (заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР), Д. Ф. Вірник (завідуючий відділом Інституту економіки АН УРСР), член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянин (директор Інституту філософії АН УРСР), З. Т. Франко (старший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР), Б. М. Бабій (заступник завідуючого сектором держави і права АН УРСР), М. М. Гордійчук (заступник директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР). Учасники зборів говорили про певні успіхи, досягнуті установами Відділу суспільних наук АН УРСР у 1960 р. у розробці наукових проблем, а також відзначили ряд недоліків, внесли цінні пропозиції, спрямовані на успішне виконання завдань, поставлених Комуністичною партією. Радянським урядом перед ученими Радянської України.

Г. І. МІТЕЛЬМАН

ВАЖЛИВА СПРАВА

Золотими буквами ввійде в літопис Великої Вітчизняної війни 250-денна героїчна оборона Севастополя.

Про тих, хто віддав своє життя за щастя радянського народу, і тих, хто, пройшовши крізь суворі випробування війни, живе й працює зараз на благо своєї Вітчизни, про відомі і невідомі досі бойові подвиги радянських воїнів і населення міста збирає матеріал створена в грудні 1958 р. комісія при Севастопольському міськомі КП України. До її складу ввійшли А. О. Сарина, яка в дні оборони була секретарем міськомуні партії, колишній заступник голови Міського комітету оборони і голова виконкому Севастопольської міської Ради депутатів трудя-

щих В. П. Єфремов, контр-адмірал О. Л. Зубков, який командував у ті дні гвардійським крейсером «Красный Крым», безстрашний розвідник-партизан Ф. Ф. Волончук, удостоєний п'ятнадцяти урядових нагород, активні учасники оборони Севастополя А. П. Подойніцина і прославлений герої громадянської війни М. В. Краснопольський, директор Державного музею героїчної оборони і визволення Севастополя В. Г. Колодкін та ін. Через газети і по радіо комісія звернулася до учасників оборони і визволення Севастополя з проханням надіслати матеріали і спогади.

Вже наступного дня почали надходити листи, бандеролі з спогадами, цінні та уні-

кальні фотографії і документи, особисті речі героїв Севастополя. Багато ветеранів війни особисто прийшли в комісію. Велику допомогу комісії подають керівники героїчної оборони Севастополя — колишній Командуючий Севастопольським оборонним районом Герой Радянського Союзу адмірал Ф. С. Октябрьський, Б. О. Борисов, який у дні оборони був секретарем міськкому партії і головою Миського комітету оборони. Б. О. Борисов подарував комісії свої книги «Подвиг Севастополя» і «Севастопольцы не сдаются». Активне листування ведеться з учасниками оборони і штурму Сапун-гори. Комісія одержує листи від Героя Радянського Союзу генерал-полковника А. Ф. Хренова. Під його керівництвом споруджувались оборонні укріплення, в яких захисники міста вистояли 250 днів. Теплі слова привіту шле учасникам оборони Севастополя колишній розвідник, морський піхотинець, нині директор Бахчисарайського міжколгоспного цементного заводу І. Б. Тлюстангелов.

Неоціненні матеріали, що їх збрала комісія, і які відновлюють подробиці боєвих операцій, епізодів боїв, подвиги воїнів Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, трудящих міста, допомогли письменникам і художникам створити великі художні полотна. Український письменник, учасник оборони Одеси і Севастополя В. С. Кучер, використавши спогади військового лікаря

підполковника П. І. Єресько, написав роман «Голод». Заслужений діяч мистецтв РРФСР П. Т. Мальцев по матеріалах, які є в комісії і розповідях окремих учасників штурму Сапун-гори, а також за консультацією Героя Радянського Союзу капітана I рангу запаса Г. В. Терновського створив діораму «Штурм Сапун-гори».

Багато матеріалів, що надійшли в комісію, опубліковані в газетах і експонуються в музеях Чорноморського флоту і при діорамі «Штурм Сапун-гори». На підставі зібраних матеріалів Політичне Управління Чорноморського флоту видало прекрасну ілюстрований збірник нарисів і спогадів про героїв боїв на морі, суші й в повітрі під назвою «Нам дороги их имена». У створенні збірника активну участь взяли офіцери Л. Макушкін, Н. Пельц, А. Іванов, І. Бережний, Ф. Гусаров, А. Покалюхін, П. Фесенко, С. Башарин, М. Сезько та багато інших. Велику цінність для історії становлять одержані комісією фотографії військового фотокореспондента, активного учасника оборони Б. Шейніна.

Передбачається створити спеціальний музей оборони Севастополя. Матеріали, які збрала і продовжує збирати комісія, допоможуть правдиво відтворити справжню історію подвигу Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни.

М. Г. БАЙСАК

ПЕРШИЙ НА УКРАЇНІ ВИЩИЙ ТЕХНІЧНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

Минуло 75 років першому на Україні вищому технічному навчальному закладу — Харківському політехнічному інституту ім. В. І. Леніна, — який за роки Радянської влади став справжньою кузницею підготовки численних інженерних та науково-технічних кадрів.

Створення Харківського політехнічного інституту і його відкриття у 1885 р. було зумовлено швидким розвитком промисловості в пореформеній Росії і зростанням потреби в кваліфікованих інженерно-технічних кадрах. Організатором і першим директором Інституту (з 1885 р. по 1898 р.) був видатний діяч російської технічної школи, заслужений професор В. Л. Кіріпчов. До Жовтневої революції в інституті було два відділення — механічне та хімічне. На кінець XIX ст. інститут щорічно приймав на перший курс 125 чоловік. Усього в інституті навчалось 500 чоловік. Тільки на початку XX ст. загальна кількість слухачів досягла 1000—1200 чоловік. Багато уваги В. Л. Кіріпчов приділяв комплектуванню інституту кваліфікованими кадрами викладачів. У цьому велику допомогу інституту подавав Харківський університет. Ще у до-революційний час інститут зробив певний вклад у розвиток вітчизняної та світової науки й техніки. З ним пов'язана творча діяльність багатьох видатних учених.

Історія інституту тісно зв'язана з революційним рухом в країні. Краща частина студентства перебувала під впливом Харківської більшовицької організації, в якій на кінець 90-х—початок 900-х років працювали Ю. Д. Мельников, М. Г. Цакая, А. С. Бубнов, С. В. Косіор, О. Д. Цюрупа, Артем (Ф. А. Сергеев) та ін. Перший масовий революційний виступ студентів інституту відбувся у 1887 р. і мав яскравий антиурядовий характер. У зв'язку з цим власті закрили інститут до січня 1888 р., а 106 студентів із загальною кількістю 225 було репресовано. Студентські страйки мали місце і в наступні роки. В 1917 р. в інституті було організовано загін Червоної гвардії, на чолі якого став студент, відомий діяч Харківської більшовицької організації М. Л. Рухимович. В роки громадянської війни багато студентів і викладачів із зброєю у руках відстоювали Радянську владу.

За Радянської влади Харківський політехнічний інститут досяг справжнього розквіту. Партійна організація інституту провела велику роботу по набору студентів з робітників і селян. У серпні 1921 р. при інституті було створено робітничий факультет — перший на Україні. Його слухачами були робітники харківських заводів та інших підприємств України.

Великою подією в житті інституту було

присвоєння йому у листопаді 1923 р. ім'я В. І. Леніна. У квітні 1930 р. за постановою уряду Харківський політехнічний інститут було поділено на п'ять самостійних галузевих інститутів: механіко-машинобудівний, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний, авіаційний і електротехнічний. На території політехнічного інституту розмістились три інститути: механіко-машинобудівний, хіміко-технологічний і електротехнічний. До 1949 р. всі ці вузи існували як самостійні навчальні заклади.

7 вересня 1949 р. Рада Міністрів СРСР з метою підвищення якості підготовки спеціалістів ухвалила постанову про відновлення Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна на базі Харківських механіко-машинобудівного, хіміко-технологічного, електротехнічного інститутів та створеного у післявоєнні роки Інституту цементної промисловості. Нині Харківський політехнічний інститут ім. В. І. Леніна — один з найбільших технічних вузів Радянського Союзу. Він готує інженерів 39 спеціальностей у галузі машинобудування, хімії та електротехніки. В інституті навчаються 14,5 тис. студентів. За 32 роки існування до революції інститут підготував 2400 інженерів, а за 43 роки Радянської влади — 25 тис. висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі за останні 10 років — 14 935 інженерів для різних галузей народного господарства країни. Серед випускників інституту — відомі партійні та державні працівники Л. Б. Красін, І. Е. Якір, М. Л. Рухимович, С. А. Скачков — голова Державного Комітету у справах зовнішніх економічних зв'язків при Раді Міністрів СРСР, М. О. Соболев — секретар Харківського обкому КП України, К. Д. Петухов — голова Держплану РРФСР, О. О. Булгаков — секретар ВЦСПС, І. Д. Назаренко — член ЦК КП України, директор Інституту історії партії ЦК КП України, Б. А. Івшеєв — голова Белгородського раднаргоспу, С. Д. Бушнев — директор Рубжанського хімічного комбінату, депутат Верховної

Ради УРСР, А. І. Кріцин — директор Челябінського тракторного заводу та багато інших.

Інститут підготував значну кількість висококваліфікованих науковців. За роки Радянської влади тут було захищено 23 докторські та більше 400 кандидатських дисертацій. У післявоєнний період колектив науковців Харківського політехнічного інституту виконав понад 3650 науково-дослідних праць. Тільки за останні сім років інститут впровадив у виробництво понад 400 великих науково-дослідних праць, що дали народному господарству значну економію. Нині інститут підтримує творчий зв'язок з 130 підприємствами країни. Тільки за останні 10 років ученими інституту написано та видано 95 монографій, підручників, навчальних посібників та близько 2 тис. наукових статей. Серед наукових працівників інституту є ряд визначних учених, діячів радянської науки та техніки: член-кореспондент АН УРСР заслужений діяч науки професор А. І. Філіпов, член-кореспондент АН УРСР заслужений діяч науки професор П. П. Карпукін, академік Сільськогосподарської академії УРСР професор доктор технічних наук М. І. Медведєв, лауреати Сталінської премії професор І. С. Кайнарський, Б. А. Носков, заслужений діяч науки професор доктор хімічних наук В. І. Атрошенко, професори — К. О. Белов, Н. М. Глаголев, Г. В. Куколев, С. М. Куценко, М. І. Корсунський, Л. С. Палатник, А. Е. Луцький, Л. Л. Нестеренко, М. Ф. Семко, А. І. Петрусов та ін.

Здійснюючи рішення партії та уряду про зміцнення зв'язків школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти у країні, колектив Харківського політехнічного інституту під керівництвом партійної організації провів велику роботу по перебудові всього навчального процесу.

Нині колектив Інституту бореться за гідну зустріч XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

А. Х. КАЛУГІН

40-РІЧЧЯ ДОНЕЦЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

У квітні 1961 р. минуло 40 років з дня створення одного з найстаріших вузів у Донбасі — Донецького ордена Трудового Червоного прапора політехнічного інституту. В 1921 р. у м. Сталіно було створено Донецький гірничий технікум. У 1926 р. цей технікум було перетворено в Донецький гірничий інститут. В 1930 р. на базі хімічного факультету було створено Донецький вугільно-хімічний інститут, а на базі металургійного факультету — Донецький металургійний інститут; пізніше до нього влився також Краматорський машинобудівний інститут. В 1941 р. інститут було нагороджено орденом Трудового Червоного прапора, і йому було при-

своєно ім'я М. С. Хрушова. У післявоєнні роки інститут значно розширився і був перетворений в Донецький політехнічний інститут. Нині інститут має шість факультетів: гірничий, гірничо-механічний, металургійний, геологічний, хіміко-технологічний, будівельний, а також вечірній відділ.

Донецький політехнічний інститут — один з найбільших технічних вузів СРСР. Тут готуються кадри для металургійної, вугільної, гірничої, хімічної та інших галузей промисловості. Зараз в інституті навчаються тисячі студентів — діти робітників і селян. За роки існування інститут підготував близько 10 тисяч інженерів і спеціалістів. Серед випускників інституту — відомі партійні, державні та господарські працівники.

В інституті зберігається фото: на фоні червоного прапора сфотографована група робітників Донецького технікуму. Серед них у першому ряду — шахтар з Рутченківки, нині Перший секретар ЦК КІРС, Голова Ради Міністрів СРСР Микита Сергійович Хрущов. Це рідкісне фото належить до славної історії Донецького політехнічного інституту. В 1921—1922 рр. у Донтехникумі (так називався тоді нинішній інститут) вчився на робітфаку і був обраний секретарем партійної організації М. С. Хрущов. Після закінчення робітфаку Микита Сергійович був на партійній роботі, а в 1929 р. вступив до промислової академії в Москві. Нині на металургійних заводах в Єнакієво, Макіївці, Сталіно, Жданові, Дніпропетровську, Запоріжжі та багатьох шахтах Донбасу, Кривбасу, Уралу, Підмосков'я, Кузба-

су самовіддано і творчо трудяться вихованці Донецького політехнічного інституту.

Колектив науковців і викладачів інституту багато і творчо працює над розв'язанням важливих проблем технологічного процесу в металургії, хімії та вугільній промисловості. В інституті вперше в СРСР приступили до розв'язання проблеми підземної газифікації кам'яного вугілля по ідеї великого російського ученого Д. І. Менделєєва. Багато зроблено в інституті для перебудови навчального процесу і наближення інституту до виробництва.

Відзначаючи славне 40-річчя інституту, колектив науковців, викладачів та студентів ще активніше розгорнув боротьбу за гідну зустріч XXII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

М. І.

КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

У березні 1961 р. в м. Сумах відбулася обласна науково-практична конференція вчителів історії, присвячена узагальненню досвіду перебудови викладання історії в світлі рішень Комуністичної партії і Радянського уряду. Конференцію відкрив коротким вступним словом завідуючий обласним відділом народної освіти І. І. Дрига.

Учасники конференції заслухали доповіді: завідуючого відділом пропаганди та агітації Сумського обкому КП України, кандидата історичних наук П. В. Козирева про завдання партійної пропаганди на сучасному етапі та роль учителя історії; старшого наукового співробітника науководослідного інституту педагогіки Української РСР кандидата історичних наук Г. І. Підлущького про науково-атеїстичне виховання учнів на уроках та в позакласній роботі з історії та кандидата історичних наук доцента С. М. Кафтаряна про розкриття героїчної ролі КІРС на уроках історії СРСР.

У доповідях і виступах наводилися численні приклади і факти успішної перебудови викладання історії в світлі рішень Комуністичної партії і Радянського уряду. Значна увага приділялась питанням комуністичного виховання учнів. Учителі розповідали про зв'язок викладання історії з життям, виробництвом, практикою комуністичного будівництва, про виховання учнів у дусі ідейності та комуністичної моралі, соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці. Вчитель історії І. І. Воронін (середня школа № 18 м. Сум) розповів про те, як на уроках історії учні підводяться до розуміння ролі й значення праці в розвитку людства, як їм прищеплюється любов до праці, повага до сумлінних трудівників, як школа готує учнів до життя. Учителі В. Я. Зіль-

берштейн (середня школа № 5 м. Конотопа) поділились досвідом, як на уроках та в позаурочний час виховувати учнів на трудових, бойових та революційних традиціях нашого народу, як використовувати на уроках історії місцевий, краєзнавчий матеріал.

Про активізацію пізнавальної діяльності учнів на уроках історії, виховання в них інтересу до навчального матеріалу розповідалось у повідомленні вчительки історії П. В. Тарасової (середня школа № 15 м. Сум). Про організацію шкільного музею В. І. Леніна та його роль у підвищенні ідейно-політичного рівня учнів розповів учитель історії В. П. Захарченко (середня школа № 2 м. Ромен). Жвавий інтерес присутніх викликали повідомлення М. І. Серезенка (Кролевецька школа № 1) про інтернаціональне виховання учнів та К. С. Гуріна (Більчанська школа Тростянецького району) — з досвіду атеїстичного виховання учнів на уроках історії та в позакласній роботі. Вчителі історії Г. І. Іващенко (Ульянівська середня школа) та З. Г. Торгалова (Путивльська школа-інтернат) поділились досвідом використання к্রেйдяного малюнку та аплікацій на уроках історії.

Змістовними і цікавими були виступи вчителів П. І. Лучкової (Грузьчанська школа Конотопського району), З. Н. Тюкавкіної (Тростянецька середня школа ім. М. Островського), які докладно розповіли про досвід організації в школі краєзнавчої роботи, про виготовлення силами учнів об'ємних наочних посібників і використання їх на уроках, про підготовку та проведення історичних вечорів. Заслугує схвалення практика проведення вечорів історичної книги. Це сприяє розвиткові в учнів інтересу до історичної літератури.

З великим інтересом учасники конференції оглянули експонати виставки, особливо

роботи гуртківців Тростянецької школи ім. М. Островського, Хоружівської школи Недригайлівського району, Конотопської школи № 5, Кролевецької школи № 1, Глиблянської восьмирічної школи Краснопільського району, 2-ї, 11-ї та 13-ї шкіл м. Сум.

Обласна науково-практична конференція з історії показала, що багато учителів творчо працюють над вихованням учнів у комуністичному дусі. Конференція також подала велику допомогу в практичному розв'язанні завдань перебудови викладання історії в школі.

О. М. ФІЛАТОВА

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА НА ЛЬВІВЩИНІ

Останнім часом у Львівській області значно поживалась краєзнавча робота. Її центром є Інститут суспільних наук Академії наук УРСР. Група вчених відділу історії нині готує до друку історико-географічний словник «Соціалістичні міста і села Радянської України». У словнику стисло викладатиметься історія кожного міста і села з часу виникнення і до наших днів. Словник учені готують у тісній співдружності з сільською інтелігенцією, зокрема з учителями-істориками, партійним і радянським активом. Виїжджаючи в міста і села, учені провели інструктивні наради учителів-істориків, на яких детально обговорили питання підготовки словника, дали цінні поради про те, як складати довідковий матеріал.

Наукові співробітники уже підготували ряд праць з історії рідного краю. Так, уже вийшли з друку книжки Д. Низового «Борислав — місто нафтовиків», В. Грабовецького «Звенигород», львівського журналіста П. Ковальова «Червоноград», готуються до друку книжки про міста Стрий, Сокаль, Винники та ін.

Широкого розмаху набирає ініціатива створення народних музеїв. Якщо на 1 жовтня 1959 р. на Львівщині налічувалося всього 20 музеїв, то нині їх — кілька сотень. Це історико-краєзнавчі, історико-революційні, меморіальні музеї, присвячені видатним діячам. Музеї створюються при школах, сільських клубах, будинках культури, на підприємствах. У 1960 р. в них побувало близько 200 тис. відвідувачів. Створюються музеї силами громадськості — робітників, службовців, колгоспників, учителів, молоді, які не лише збирають музейні матеріали та експонати, а й своїми руками виготовляють музейне обладнання. Науковий співробітник Інституту суспільних наук В. В. Грабовецький підготував брошуру «Народні музеї Львівщини», в якій узагальнив перший досвід їх роботи.

Значну роботу по вивченню історії міст і сіл проводить краєзнавчий гурток Будинку вчених Львова. Тут регулярно проводяться засідання, читаються лекції про м. Львова, його багату архітектуру, культуру та ін. До читання лекцій залучаються вчені і працівники культури міста.

Нещодавно з ініціативи Львівського обкому КП України Інститут суспільних наук АН УРСР, державний університет ім. Ів. Франка, Інститут підвищення кваліфікації вчителів та Обласне відділення товариства для поширення політичних і наукових знань провели у Львові дводенний семінар істориків-краєзнавців. У семінарі взяли участь науковці, викладачі вузів, працівники архівів і музеїв, учителі шкіл міста і районів — усього 150 чоловік. З доповіддю «Основні принципи та завдання краєзнавчої роботи на Львівщині» виступив кандидат історичних наук М. К. Івасюта. Про археологічні пам'ятки та життя трудящих Львівщини в період феодалізму розповіли у своїх виступах кандидати історичних наук І. К. Свешнікова та Я. П. Кісь. На питанні вивчення революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною та соціалістичні перетворення на Львівщині за роки Радянської влади спинилися у своїх повідомленнях кандидат історичних наук Б. К. Дудикевич та кандидат економічних наук Р. П. Обухівський. Про використання архівних матеріалів під час написання історії міст і сіл Львівщини розповіли Н. Ф. Врадій і Г. С. Сизоненко. Учасники семінару заслухали інформації про використання етнографічних матеріалів та ін. Крім того, вони побували в архівах та музеях Львова.

Проведення семінару сприяло широкому залученню громадськості до вивчення історії рідного краю.

Н. П. КОТ

З М І С Т

СТАТТІ

ПАРОСТКИ НОВОГО, КОМУНІСТИЧНОГО

Л. А. Шевченко — Університети культури та народні театри на Україні . . .	3
З. Г. Лихолобова (<i>Сталіно</i>) — Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) . . .	13
К. Ф. Белявін (<i>Кіровоград</i>) — КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво . . .	22
В. К. Сульженко (<i>Львів</i>) — Братерське співробітництво і взаємна допомога — джерело розквіту економіки соціалістичних країн . . .	33
О. М. Вербило (<i>Ульяновськ</i>) — Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни . . .	44
І. Ф. Черніков — З історії політичних відносин СРСР і Туреччини (1923—1935 рр.) . . .	55

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. А. Воробйова — Вивчення Фрідріхом Енгельсом слов'янських мов та літератур . . .	66
В. Ф. Панібудьласка (<i>Дніпропетровськ</i>) — Комуністична партія — організатор і керівник комсомолу України (1919—1920 рр.) . . .	73
С. К. Гутянський — З історії боротьби за учительські кадри на Україні (1919—1920 рр.) . . .	82
О. М. Щокіна (<i>Одеса</i>) — З досвіду боротьби більшовиків за маси (1910—1914 рр.) . . .	87
В. Ф. Сокурєнко — Боротьба більшовиків Харкова за перебудову партійної роботи в умовах наступу реакції (1907 р.) . . .	94
О. В. Чистякова (<i>Москва</i>) — Антифеодальний рух у фортецях Південно-Західної ділянки Белгородської сторожової смуги (1648—1650 рр.) . . .	102

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

І. І. Літвіх (<i>Львів</i>) — Вивчення історії зовнішньої політики Радянської держави . . .	108
Я. С. Заричийський — Формування в учнів історичних понять . . .	114

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. А. Єжов (<i>Ленінград</i>) — Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр. . . .	119
Я. М. Серіщев — Підвищити вимогливість до краєзнавчої літератури . . .	123
Г. Я. Сергієнко — Видання до 250-річчя Полтавської битви . . .	125

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

В. Т. Позняк, А. І. Філіпчук — Утворення СРСР — триумф ідей ленінізму . . .	131
Я. С. Мельничук (<i>Львів</i>), С. М. Злупко (<i>Львів</i>) — Видання з історії західноукраїнських земель . . .	133
В. А. Дьяков (<i>Москва</i>) — Книга про революційних демократів на Україні . . .	136
П. А. Некрасов (<i>Одеса</i>), П. Г. Чухрій (<i>Одеса</i>) — Славний шлях Київського державного університету . . .	139

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

П. П. Бачинський — Україна у відбудовний період . . .	141
М. В. Троян (<i>Мукачеве, Закарпатської області</i>) — Радянська влада на Закарпатті в 1919 р. . . .	142
В. Г. Сарбей — Нова праця про походження релігії . . .	144
Д. І. Мишко — Героїчні сторінки минулого . . .	146
І. Г. Шовкопляс — Програма з курсу археології України . . .	146
Я. Д. Ісаєвич (<i>Львів</i>) — Публікація документів про селян та міщан Литви в XVII—XVIII ст. . . .	148
О. С. Компан — Довідник з історії Польщі . . .	149

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

П. М. Фроловас (<i>Вільнюс</i>) — Учні-краєзнавці вивчають історію Великої Вітчизняної війни	151
Є. М. Стуканов (<i>Сталіно</i>) — Щоденник командира партизанського загону «К»	152
М. І. Мельник — Про меморіальні дошки	154
Я. О. Кривко (<i>Глухів, Сумської області</i>) — Створимо історію рідного краю	155
Л. В. — Увагу питанням краєзнавства (Огляд листів)	157
І. І. Коломійченко — Усунути помилки у висвітленні біографій діячів Комуністичної партії і Радянської держави	158

НАШ КАЛЕНДАР

В. О. Романцов — 40 років Радянського Казахстану	160
Д. С. Позднєв (<i>Москва</i>) — Видатний полководець (До 65-річчя з дня народження І. Е. Якіра)	161
В. О. Горбик — Славний шлях боротьби і перемог (40-річчя Комуністичної партії Китаю)	162
М. Н. Іваницький — Героїчна боротьба іспанського народу (До 25-річчя початку національно-революційної війни в Іспанії)	163

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. П. Кравченко — 90-річчя Паризької Комуні	165
Н. Т., В. І. Ілько (<i>Ужгород</i>) — 40-річчя братніх комуністичних партій	166
Г. І. Мітельман — Збори Відділу суспільних наук АН УРСР	167
М. Г. Байсак (<i>Севастополь</i>) — Важлива справа.	168
А. Х. Калугін (<i>Харків</i>) — Перший на Україні вищий технічний навчальний заклад	169
М. І. — 40-річчя Донецького політехнічного інституту	170
О. М. Філатова (<i>Суми</i>) — Конференція вчителів історії	171
Н. П. Кот (<i>Львів</i>) — Краєзнавча робота на Львівщині	172

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

РОСТКИ НОВОГО, КОМУНИСТИЧЕСКОГО

Л. А. Шевченко — Университеты культуры и народные театры на Украине.	3
З. Г. Лихолобова (<i>Сталино</i>) — Движение коллективов и ударников коммунистического труда в металлургической промышленности (На материалах предприятий Сталинского совнархоза)	13
Ф. К. Белявин (<i>Кировоград</i>) — КП Украины в борьбе за внедрение передового опыта в колхозное производство	22
В. К. Сульженко (<i>Львов</i>) — Братское содружество и взаимопомощь — источник расцвета экономики социалистических стран	33
А. Н. Вербыло (<i>Ульяновск</i>) — Помощь украинского народа фронту в период победоносного завершения Великой Отечественной войны	44
И. Ф. Черников — Из истории политических отношений СССР и Турции (1923—1935 гг.)	55

СООБЩЕНИЯ

С. А. Воробьева — Изучение Фридрихом Энгельсом славянских языков и литературы	66
В. Ф. Панибудьласка (<i>Днепропетровск</i>) — Коммунистическая партия — организатор и руководитель комсомола Украины (1919—1920 гг.)	73
С. К. Гутянский — Из истории борьбы за учительские кадры на Украине (1919—1920 гг.)	82
О. Н. Щекина (<i>Одесса</i>) — Из опыта борьбы большевиков за массы (1910—1914 гг.)	87
В. Ф. Сокуренок — Борьба большевиков Харькова за перестройку партийной работы в условиях наступления реакции (1907 г.)	94
Е. В. Чистякова (<i>Москва</i>) — Антифеодальное движение в крепостях Юго-Западного участка Белгородской сторожевой полосы (1648—1650 гг.)	102

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

И. И. Литвих (<i>Львов</i>) — Изучение истории внешней политики Советского государства	108
Я. С. Зарицкий — Формирование у учеников исторических понятий	114

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

В. А. Е ж о в (<i>Ленинград</i>) — Изучение истории восстановления промышленности Украины в 1948—1950 гг.	119
Я. М. С е р и ш е в — Повысить требовательность к краеведческой литературе	123
Г. Я. С е р г и е н к о — Издания к 250-летию Полтавской битвы	125

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

В. Т. П о з н я к, А. И. Ф и л и п ч у к — Создание СССР—триумф идей ленинизма	131
Я. С. М е л ь н и ч у к (<i>Львов</i>), С. Н. З л у п к о (<i>Львов</i>) — Издания по истории западноукраинских земель	133
В. А. Д ь я к о в (<i>Москва</i>) — Книга о революционных демократах на Украине	136
П. А. Н е к р а с о в (<i>Одесса</i>), П. Г. Ч у х р и й (<i>Одесса</i>) — Славный путь Киевского государственного университета	139

ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

П. П. Б а ч и н с к и й — Украина в восстановительный период	141
М. В. Т р о я н (<i>Мукачево, Закарпатской области</i>) — Советская власть на Закарпатье в 1919 г.	142
В. Г. С а р б е й — Новая работа о происхождении религии	144
Д. И. М ы ш к о — Героические страницы прошлого	146
И. Г. Ш о в к о п л я с — Программа по курсу археологии Украины	146
Я. Д. И с а е в и ч (<i>Львов</i>) — Публикация документов о крестьянах и мещанах Литвы в XVII—XVIII ст.	148
Е. С. К о м п а н — Справочник по истории Польши	149

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

П. М. Ф р о л о в а с (<i>Вильнюс</i>) — Ученики-краеведы изучают историю Великой Отечественной войны	151
Е. М. С т у к а н о в (<i>Сталино</i>) — Дневник командира партизанского отряда «К»	152
М. И. М е л ь н и к — О мемориальных досках	154
Я. А. К р и в к о (<i>Глухов, Сумской области</i>) — Создадим историю родного края	155
Л. В. — Внимание вопросам краеведения (Обзор писем)	157
И. И. К о л о м и й ч е н к о — Устранить ошибки в освещении биографий деятелей Коммунистической партии и Советского государства	158

НАШ КАЛЕНДАРЬ

В. О. Р о м а н ц о в — 40 лет Советского Казахстана	160
Д. С. П о з д н е в (<i>Москва</i>) — Выдающийся полководец (К 65-летию со дня рождения И. Э. Якира)	161
В. А. Г о р б и к — Славный путь борьбы и побед (40-летие Коммунистической партии Китая)	162
М. Н. И в а н и ц к и й — Героическая борьба испанского народа (К 25-летию начала национально-революционной войны в Испании)	163

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

А. П. К р а в ч е н к о — 90-летие Парижской Коммуны	165
Н. Т., В. И. И л ь к о (<i>Ужгород</i>) — 40-летие братских коммунистических партий	166
Г. И. М и т е л ь м а н — Собрание Отделения общественных наук АН УССР	167
М. Г. Б а й с а к (<i>Севастополь</i>) — Важное дело	168
А. Х. К а л у г и н (<i>Харьков</i>) — Первое на Украине высшее техническое учебное заведение	169
М. И. — 40-летие Донецкого политехнического института	170
О. М. Ф и л а т о в а (<i>Сумы</i>) — Конференция учителей истории	171
Н. П. К о т (<i>Львов</i>) — Краеведческая работа на Львовщине	172

НОВІ КНИГИ

БРУЗ В. С. — Співдружність соціалістичних країн — могутній фактор миру, Держполітвидав УРСР, К., 1961, 84 с.

«Великий кобзар в пам'яті народній. Збірник висловлювань про Т. Г. Шевченка», Держполітвидав, К., 1961, 179 с.

ГУРЖІЙ І. О., САРБЕЙ В. Г. — Т. Г. Шевченко революціонер-демократ, Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, К., 1961, 48 с.

ДОРНЕМАН ЛІЗА — Женни Маркс, Госполитиздат, М., 1960, 168 с.

ІВАНОВ-ПОТЬОМКІН І. М. — Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, Держполітвидав УРСР, К., 1961, 131 с.

КОВАЛЕВ Н. К. — Экономика нефтяного района Прикарпатья в период иностранного владычества и в годы Советской власти, Изд-во Киевского ун-та, К., 1960, 96 с.

КОЗЛОВ В. І. — Люди особливо-го складу. Переклад з білоруської, Держлітвидав, К., 1961, 290 с.

КОРОЛЬОВ Б. І. — Боротьба партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період (1945—1953 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1961, 75 с.

ЛОСЬ В. Є. — Боротьба більшовиків на чолі з В. І. Ленінін за скликання і проведення III з'їзду РСДРП (На матеріалах і документах соціал-дем. організацій, що діяли на Україні), Вид-во Київського ун-ту, К., 1960, 104 с.

МАКСИМОВ О. М. — Селянство Донбасу в 1917 році, Кн. вид-во, Сталіно, 1961, 68 с.

МАТВЕЕВ В. А. — Империя флит-стрит (Современная пресса Англии), Госполитиздат, М., 1960, 304 с.

«Молодость приходит с годами (Очерк истории Ждановского коксо-химического завода)», Кн. изд-во, Сталино, 1961, 113 с.

«Народ про Кармалюка, Збірник фольклорних творів», Вид-во АН УРСР, К., 1961, 276 с.

ПАВЛИЧЕНКО Л. М. — Оборона Севастополя 1941—1942 гг., Госполитиздат, М., 1960, 84 с.

«Первенец индустриализации страны — Днепрогэс имени В. И. Ленина, Сборник документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина 1926—1932 гг.», Кн. газ. изд-во, Запорожье, 1960, 287 с.

ПОЛИКАРПОВ В. Д. — Бурям навстречу, Крымиздат, Симферополь, 1961, 155 с.

«Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм», Держполітвидав УРСР, К., 1961, 84 с.

ПРИЙМА Ф. Я. — Шевченко и русская литература XIX века, Изд-во АН УРСР, М.—Л., 1961, 411 с.

«Робітничий рух на Україні в період імперіалізму, Збірник статей», Держлітвидав, К., 1961, 273 с.

СЛИНЬКО І. І. — Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), Вид-во АН УРСР, К., 1961, 327 с.

«Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне», Кн. изд-во, Харьков, 1960, 204 с.

ФАДЕЕВ А. В. — Подвиг Одессы, Госполитиздат, М., 1960, 80 с.

ВИХОДЯТЬ З ДРУКУ

НОВІ КНИГИ

ВИДАВНИЦТВА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 16 аркушів. Ціна 1 крб. 10 коп.

Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 28 аркушів. Ціна 2 крб.

Грабовецький В. О. Селянський рух на Підкарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. 15 аркушів. Ціна 63 коп.

Горбатова Л. С. Марксистсько-ленінська теорія відображення і філософські питання фізіології вищої нервової діяльності. 5 аркушів. Ціна 31 коп. (вийшла).

Головаха І. П. Діалектичний матеріалізм і конкретні науки. 4 аркуші. Ціна 15 коп.

Документи Богдана Хмельницького. Збірник. Упорядник І. П. Крип'якевич. 45 аркушів. Ціна 1 крб. 30 коп. В оправі.

Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). 20 листов. Цена 99 коп.

Наукові записки Інституту філософії. Випуск 8. 10 аркушів. Ціна 63 коп.

Пархомчук С. М. Народження нової Румунії. 15 аркушів. Ціна 62 коп.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919 рр.). Збірник документів. 47 аркушів. Ціна 1 крб. 28 коп.

Руднев В. В. Утворення української соціалістичної нації. 27 аркушів. Ціна 1 крб. 32 коп.

Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. 10 аркушів. Ціна 40 коп.

Симоненко Р. Г. Антирадянська інтервенція США і Антанти на Україні в 1919 р. 20 аркушів. Ціна 84 коп.

Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание экономического фундамента социализма. 25 аркушів. Ціна 86 коп.

Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст. 10 аркушів. Ціна 42 коп.

Скасування кріпосного права на Україні. Збірник документів. 30 аркушів. Ціна 90 коп. В оправі.

Попередні замовлення на книги надсилайте до книжкових магазинів книготоргів, споживчої кооперації або до книжкового магазину Видавництва Академії наук Української РСР (Київ-30, вул. Леніна, 42).